

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za arheologiju
Katedra za klasičnu arheologiju
Ivana Lučića 3

Filip Budić

**ŽENSKA BOŽANSTVA NA JADRANU
U ODNOSU PREMA
GRČKIM MITOVIMA O JADRANU**

Magistarski rad

Mentor:
prof. dr. sc. Marina Milićević Bradač

Zagreb, lipanj 2016.

Sadržaj:

1. UVOD	4
2. LIBURNI I KULTOVI ŽENSKIH BOŽANSTAVA	8
2.1. PROSTORNA RASPROSTRANJENOST LIBURNA.....	8
2.2. LIBURNSKA ETNOGENEZA.....	13
2.3. O LIBURNSKOJ DUHOVNOJ KULTURI	16
2.4. LIBURNSKA ŽENSKA BOŽANSTVA NA EPIGRAFSKIM SPOMENICIMA	19
2.5. NARAVI LIBURNSKIH BOŽICA I ODNOS PREMA DRUGIM KULTOVIMA	28
2.6. LIBURNSKE BOŽICE I POVLAŠTENI POLOŽAJ ŽENA U LIBURNSKOM DRUŠTVU	32
2.7. TRAGOVI KULTOVA BOŽICA NA LIBURNSKOM ARHEOLOŠKOM MATERIJALU	36
3. ŽENSKA BOŽANSTVA U GRČKIM MITOVIMA O JADRANU – VELIKI REJIN ZALJEV	50
3.1. VELIKI REJIN ZALJEV	50
3.2. O BOŽICI REJI I NJEZINOJ NARAVI	52
3.3. O AUTORU <i>OKOVANOG PROMETEJA</i> I POVIJESNIM OKOLNOSTIMA NASTANKA TRAGEDIJE.....	55
3.4. VELIKI REJIN ZALJEV U KONTEKSTU KORINTSKO-KORKIRSKIH PLOVIDBI JADRANOM	58
3.5. NAKON REJINOG ZALJEVA JONSKO MORE.....	67
4. ŽENSKA BOŽANSTVA U GRČKIM MITOVIMA O JADRANU - ARTEMIDINI OTOCI I OTOK NIMFE KERKIRE.....	69
4.1. UKRATKO O ŽIVOTU APOLONIJA ROĐANINA I <i>ARGONAUTICI</i>	69
4.2. O ARTEMIDINIM OTOCIMA U JADRANU	75

4.3.	O ARTEMIDI I NJEZINOM POIMANJU U DOBA HELENIZMA	79
4.4.	CRES I LOŠINJ – ARTEMIDINI OTOCI	83
4.5.	OTOK NIMFE KERKIRE U APOLONIJEVIM STIHOVIMA.....	88
4.6.	JADRANSKA KERKIRA I KORINTSKO-KORKIRSKI UTJECAJ.....	92
5.	ZAKLJUČAK.....	97
6.	KATALOG EPIGRAFSKIH SPOMENIKA	103
7.	PRILOZI IZVORA I PRIJEVODI	123
8.	SLIKOVNI PRILOZI	126
9.	POPIS PRILOGA	178
10.	POPIS KRATICA	185
11.	POPIS IZVORA	186
12.	POPIS LITERATURE	189
13.	POPIS PRIRUČNIKA I LEKSIKONA	210
14.	POPIS INTERNETSKIH BAZA PODATAKA.....	212

1. UVOD

Iako postoje naznake da su tijekom mračnog doba istočnom obalom Jadrana plovili Eubejci, Rođani ili Fokejci¹, učestaliji grčki impuls prema sjeverozapadu počinje od kraja 8. st. pr. Kr.² Osnivanje Korkire (oko 734. g. pr. Kr.), a zatim njezinih kolonija Epidamna (oko 625. g. pr. Kr.) i Apolonije (oko 590. g. pr. Kr.), bili su važan iskoraci za istraživanje sjevernijih obala, kao i za redovitiji kontakt s autohtonim narodima. Time je udaren temelj transkulturalnom procesu u kojem se odvijala snažna razmjena informacija. „Novi“ jadranski svijet dobio je s vremenom vlastitu mitološku legitimaciju koja počiva na složenom grčkom religijskom sustavu.

Grčki su mitovi kompleksan sustav, čije se značenje zasniva na mnogobrojnim razinama.³ One se istovremeno mogu promatrati iz nekoliko teorijskih perspektiva.⁴ Zato je tijekom mitološke analize važno razabrati specifične elemente unutar različitih sastavnica. Tendencija mitova teži prezentiranju priče, čije značenje nije direktno izrečeno.⁵ Unatoč brojnim fantastičnim esencijama i razinama podsvjesnog, u mitološkim se sferama može uočiti dimenzija stvarnosti.⁶ Ona se odnosi na mitološke podatke ili pak na metaforu pozadinske priče, a oboje se formiraju podjednako svjesno i podsvjesno. Iza metafore krije se kompleksan način razmišljanja zajednice koja ga stvara.⁷ Takav se sustav primjenjuje na autohtone grčke krajeve, ali i na nove teritorije s kojima Grci stupaju u kontakt tijekom kolonizacijskih aktivnosti i pustolovnih pomorskih pothvata. Irad Malkin predložio je da se na taj način formiraju tzv. „teritorijalni mitovi“ i „mitovi o zemlji“. Dok se „mitovi o zemlji“ vežu za specifični toponim i metaforiziraju njegovo konkretno obilježje, „teritorijalni mitovi“ tumače politički odnos autohtone zajednice i teritorija koji Grci žele posjedovati.⁸

Grčki su mitovi o Jadranu raznovrsni i vežu se za nekoliko mitoloških epoha. U prostornoj interakciji sudjeluju brojni likovi, počevši od Krona i Reje pa sve do povratnika iz Trojanskog

---

¹ Jedan od ranijih radova koji obuhvaća cjelovitu temu grčke interakcije s Jadranom je Beaumontov članak *Greek influences in the Adriatic* iz 1936. godine. Uzevši u obzir obje jadranske obale, autor najranije plovidbe pripisuje Eubejcima, Fokejcima, Rođanima, Košanima, Knidanima, Atenjanima i Tesalcima (Beaumont 1936, 159 – 204.)

² Lisičar 1951, 7 – 14.; Braccisi 1971, 7 – 184.; Braccisi 1994, 3 – 54.; Zaninović 1996, 365.; Braccisi i Rossignoli 2001.; Čače i Kuntić-Makvić 2010, Zaninović 2015, 59 -71. i dr.

³ Opširnije: Kirk 1974, 38 – 42.

⁴ Ibid., 38 – 42.

⁵ Malkin 1996, 10.

⁶ Ibid., 41 – 42.

⁷ Kirk 1974, 42.

⁸ Malkin 1996, 10.

rata, poput Diomeda, Antenora i Eneje.⁹ Primjećuje se matrica u kojoj se mitologijom pokušava dočarati kontekst određenog toponima. Primjerice, Eneja osniva grad na Crnoj Korkiri (Dyc. Cret. Ephe. Bell. 5, 17), Hilo naseljava zemlju koja po njemu dobiva ime Hilička (Apoll. Rhod. IV. , 523 – 551.), Kadmo i Harmonija dolaze u zemlju Ilira i ondje bivaju pokopani (Ps. Scyl. 21.; schol. ad Verg. Aen. I. 242. i dr.) itd. Mitološki segmenti pripisuju se cijelom jadranskom prostoru: Apolonije Rođanin ga spominje kao Kronovo more (Apoll. Rhod. IV. 327.; 509.; 548.), u *Okovanom Prometeju* naziva se Velikim Rejinim zaljevom (Prom. 837.; 840.), a antički pisci i njihovi sholijasti navode etiološku priču o podrijetlu imena prema mitsko-povijesnom vladaru Joniju (Strab. VII. 32. 6., schol. ad. Lycoph. 532.; schol. ad Apoll. Rhod. IV. 980.).¹⁰

U ovom radu promatraju se tri geografsko-mitološka primjera vezana za definirane jadranske toponime. Prvi od njih odnosi se na cjelokupni jonsko-jadranski prostor. To je podatak o Velikom Rejinom zaljevu iz stihova *Okovanog Prometeja*. Preostala dva pripadaju jadranskim otocima, a potječu iz Apolonijevog helenističkog spjeva o Argonautima. Riječ je o Artemidinim Brigijskim otocima (Apsirtidima) i Crnoj Korkiri. Marginalno je spomenut i otok Melita. Sva četiri navedena primjera temelje se na imenima grčkih božica, tj. Majke Bogova Reje, Artemide te nimfa Korkire i Melite. U znanstvenoj literaturi razvilo se razmišljanje o snažnoj inspiraciji epihorskim religijskim elementima koji su utjecali na formiranje grčke percepcije o jadranskom prostoru.¹¹ Ono se osobito veže za prevladavajući ženski princip pripisan liburnskom društvu.¹² Sudeći po arheološkom materijalu, literarnim izvorima i lingvističkim analogijama, tijekom transkulturacijskog procesa na Jadranu je moglo doći do sinkretizma u kojem su autohtone kultne prilike sudjelovale u kreiranju grčke mitološke percepcije o prostoru.¹³

Cilj ovog rada je analizirati mitološko-povijesni kontekst grčko-liburnskog svijeta. Promatraju se liburnski duhovni fenomeni i religijska strujanja koja se u literaturi povezuju s prevladavanjem ženskih božanstava. Pomoću arheoloških i književnih izvora diskutira se o odnosu Liburna i Grka s ciljem interpretacije prirode njihovog kontakta i konteksta

---

⁹ Opširnije: Katičić 1995, passim

¹⁰ Ibid., passim

¹¹ Vidi: dio 1, poglavlje 3 i 4: Katičić 1995, passim, Idem 1995c, 64-65.; 73 -74.; Kuntić-Makvić 1997, 434 – 440.; Idem 2001, 169 – 181.; Idem 2004.; Rossignoli 2004, passim; Šašel Kos 2006, 63 – 81.; itd.

¹² Vidi: dio 1, poglavlje 3 i 4: Suić 1962/1963, 54.; Girardi Jurkić 1979 – 1981, 165.; Medini 1984a; Idem 1984b.; Kuntić-Makvić 1997, 434 – 440.; Idem 2001, 169 – 181.; Idem 2004.; Šašel Kos 2006, 63 – 81.; Kurilić 2008., 26 – 29. i dr.

¹³ Vidi: Katičić 1995, passim, Kuntić-Makvić 1997, 434 – 440.; Idem 2001, 169 – 181.; Idem 2004.; Šašel Kos 2006, 63 – 81.

potencijalne razmjene tradicija. U kronološkom smislu namjera je detektirati potencijalni kronološki okvir nastanka grčkih mitoloških predaja o Jadranu.

Tijekom pisanja rada upotrijebljena je raznolika literatura. Za interpretaciju liburnske materijalne kulture korišteni su radovi Š. Batovića, M. Suića, N. Majnarić-Pandžić, S. Čače i brojnih drugih autora. Društveni i religijski fenomeni zasnivaju se na člancima M. Suića, M. Zaninovića, J. Medinija, A. Stipčevića, V. Girardi Jurkić, A. Kurilić i drugih. Analiza međuodnosa grčkog i jonsko-jadranskog svijeta promatra se kroz perspektivu brojnih domaćih radova koji su izdani u katalogu izložbe *Antički Grci na tlu Hrvatske*, a isto tako i kapitalnih pregleda stranih autora, poput R. L. Beaumonta, N. G. L. Hammonda, L. Braccèsija, A. Mastrocinquea i dr. Za grčki arheološki materijal na jadranskoj obali poslužili su radovi P. Lisičara, D. Rendića-Miočevića, M. Nikolancija, B. Kirigina, N. Cambija itd. Mitološki kontekst Jadrana temelji se na iscrpnom djelu R. Katičića, čiji su stariji radovi 1995. godine objavljeni pod naslovom *Illyricum mythologicum*. Na sličan način poslužila je monografija B. Rossignoli *L'Adriatico greco: culti e miti minori* iz 2004. godine te pojedinačni članci B. Kuntić-Makvić i M. Šašel Kos. Polazišna točka za temeljne antičke pojmove bili su *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* i *The Oxford Classical Dictionary*. Za suvremenije teze dodatno su konzultirani *Lexikon der Alten Welt* i *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*. U radu su primarno korišteni hrvatski prijevodi grčkih tekstova K. Raca, R. Katičića, Z. Dukata, a zatim, po potrebi, engleska, njemačka i talijanska izdanja antičkih pisaca.

Razrada magistarskog rada sastoji se od tri veće cjeline. U prvom dijelu, cilj je pobliže objasniti fenomen prevlasti ženskih božanstava kod Liburna. Uvodne riječi posvećene su prostornoj rasprostranjenosti s težištem definiranja životnog prostora tijekom ranog željeznog doba. Slijede osnovne interpretacije o liburnskoj etnogenezi i duhovnoj kulturi. U četirima sljedećim poglavljima diskutira se o kultovima ženskih božanstava kod Liburna. Nakon analize podataka s epigrafskih natpisa i interpretacija božanskih naravi, slijedi rasprava o liburnskim društvenim karakteristikama koje su spomenuli antički pisci. Posljednje poglavlje posvećeno je arheološkom materijalu koji nosi potencijalno kultno obilježje. Cilj je ustvrditi pojavljuje li se podudarna kulturna ili religijska praksa već tijekom ranog željeznog doba.

Drugi se dio odnosi na podatak o Velikom Rejinom zaljevu iz *Okovanog Prometeja*. U prvom poglavlju raspravlja se o toponimu, njegovom podrijetlu i značenju, a slijedi digresija o Reji i njezinoj božanskoj naravi. Treće poglavlje obrađuje kontekst nastanka tragedije i povijesne okolnosti koje su ga uvjetovale. U sljedećem dijelu detaljnije se obrazlaže

potencijalno podrijetlo toponima, čije su korijeni vjerojatno stariji od piščeva vremena. Zadnje poglavlje tematizira odnos podatka o Rejinom zaljevu i Jonskom moru kroz mitološki i povijesni aspekt.

U trećoj se cjelini analiziraju dva toponimska podatka iz Apolonijeve *Argonautike*. Prvo se poglavlje odnosi na okolnosti autorova djelovanja u Aleksandriji i na nastanak spjeva o Argonautima. Drugi dio problematizira podatak o Artemidinim otocima u Kronovom moru, a slijedi sažeta analiza Artemidine naravi i njezino poimanje tijekom helenističkog razdoblja. U četvrtom je poglavlju riječ o jadranskim Apsirtidima i potencijalnoj epihorskoj tradiciji o lokalnoj božici. U posljednja dva poglavlja analizira se o jadranski mit o otmici nimfe Korkire te korijeni priče i njezin povijesno-mitološki kontekst.

Nakon zaključka, slijedi katalog spomenutih epigrafskih natpisa. Među priložima nalaze se relevantni izvornici iz *Okovanog Prometeja* i *Argonautike* te slikovni aparat. Slijede popisi priloga, kratica, korištenih izvora i literature.

2. LIBURNI I KULTOVI ŽENSKIH BOŽANSTAVA

1. PROSTORNA RASPROSTRANJENOST LIBURNA

Prema Plinijevoj vijesti, Liburni su narod koji je u rano povijesno doba živio na teritoriju od Raše na sjeveru do Krke na jugu (Plin. NH III. 139. i 141.). Uspoređujući arheološki materijal na spomenutom području, definirana je liburnska materijalna kultura koju specifične željeznodobne karakteristike izdvajaju od susjednih etnika.¹⁴ Analize skromnih onomastičkih podataka ukazuju na srodnost s venetskim i histarskim područjem, ali isto tako na izdvojenost od susjednih ilirskih skupina.¹⁵ Međuodnos antičkih književnih djela, lingvističkih studija i arheoloških nalaza omogućava definiranje Liburna kao cjeloviti etnički supstrat na istočnoj jadranskoj obali.

Tradicionalne granice liburnskog teritorija određuju se prema Plinijevom podatku (Plin. NH III. 139. i 141.). Liburni su tada na sjeveru graničili s Histrima od ušća Raše do Čepičkog polja pa uz rječicu Boljunčicu do njezinog izvora.¹⁶ Prirodni masiv Učke i Sisola razdvajao je obalni prostor od brdovitog zaleđa. Liburnima su pripadale obale od Kvarnera do sjeverne Dalmacije, a granica prema Japodima bio je velebitski planinski masiv.¹⁷ Jezgrenim liburnskih teritorijem smatra se područje između Zrmanje i Krke, gdje se u se razvile najvažnije prapovijesne zajednice.¹⁸ Na temelju protourbanih cjelina u rimskom se razdoblju formiraju gradovi s rimskim uređenjem, poput Jadera, Enone, Nedina, Aserije, Varvarije, Skardone i dr. Na rijeci Krki, Liburni su u Plinijevo doba graničili s Delmatima (sl. 1).¹⁹

Znanstvena diskusija usmjerena je na pitanje odgovaraju li granice 1. stoljeća starijim iz prapovijesnih vremena. Dominacija nad teritorijem od Raše do Krke spomenuta je već kod Pseudo Skilaka, čiji Peljar potječe iz sredine 4. st. pr. Kr. (Ps. Scyl. 21.). Autor je zabilježio da Liburni obitavaju na jadranskim obalama nakon Histra i sežu do Bulina i Hila na Hiličkom poluotoku. Unatoč tome, mnogo se raspravljalo o njihovoj prisutnosti na Kvarneru. Pojavljuje se interpretacija o većoj srodnosti kvarnerskih plemenskih zajednica Histrima, a zatim u 3. stoljeću Japodima. Ideja o japodskoj prevlasti bazira se na Strabonovim i Plinijevim zapisima

---

¹⁴ Batović 2005, 64.

¹⁵ Suić 1962/1963, 47.; Alföldy 1965, 41 – 45.; Katičić 1976, 179.; Kurilić 2008, 12. i dr.

¹⁶ Kurilić 2008, 9.

¹⁷ Blečić 2001, 68.; Kurilić 2008, 9.

¹⁸ Wilkes 1969, 161.; Kuntić-Makvić 1997, 434.; Batović 2005, 51.

¹⁹ Kurilić 2008, 9.

(Strab. VII. 5.2.; Plin. NH III. 19.), a podudarnosti s histarskom kulturnom grupom tražile su se u gradinskim naseljima na kvarnerskim otocima i kultovima božica u istočnoj Istri.²⁰ Međutim, skromni arheološki nalazi željeznog doba s kvarnerskog područja pokazali su pripadnost liburnskoj kulturnoj grupi²¹, a datiraju se već od 10. do 8. st. pr. Kr.²² Moguće je da su Liburni u doba prevlasti nad jadranskom obalom (9. – 5. st. pr. Kr.) okupili i održali vlast nad pojedinim plemenima duž cijelog sjevernog Primorja.²³ Njihova bi se dominacija zasnivala na snažno razvijenom brodarstvu, tehnikama plovidbe i robnoj razmjeni.²⁴ Na plemensku fragmentiranost istočne jadranske obale ukazuju neka književna dijela, od starijih primjerice Hekatejev fragment (FHG I F 60 – 64., str. 4.).

Pseudo Skimno poimence nabraja jadransko otočje, odvojivši Liburnide od Apsirtida, Elektrida i Mentorida (Ps. Scymn. 373 - 374.). Njegov je podatak o otočnim skupinama preuzet iz starijeg Teopompova djela Φιλίππικὰ (4.st. pr. Kr.).²⁵ Iako se Pseudo Skimново djelo datira u 2. stoljeće pr. Kr., možda se sačuvala starija tradicija o svojevrsnoj odvojenosti sjevernih krajeva od liburnskog jezgrenog teritorija. Predaja o odvajanju Apsirtida i Elektrida od liburnskih otoka zadržala se sve do ranog 6. stoljeća (Steph. Byz. s. v. Ἀψυρτίδες).²⁶ Budući da zapis stariji od Hekatejevog (5. st. pr. Kr.) o razgraničenjima na Jadranu nije zabilježen, sjeverna liburnska granica ostaje predmetom brojnih rasprava.²⁷

Podatak o južnoj granici liburnskog teritorija na rijeci Krki može se pratiti od 4. stoljeća prije Krista (Ps. Scyl. 21.). Međutim, nekoliko fragmenata antičkih literarnih djela spominju liburnsku prisutnost u srednjoj i južnoj Dalmaciji. Skimno s Hija na početku 5. st. bilježi Liburne na otoku Paru (*Paros*), tj. Hvaru (Scymn. ad Steph. Byz. sv. Πάρος = FGrH I F 6). Stjepan Bizantinac prenosi Teopompovu vijest o liburnskim otocima Lastovu i Hvaru. (Teop. ad Steph. Byz. sv. Λάδεστον i Πάρος = FHG I F 141, str. 302). Apolonije Rođanin u epu o Argonautima (3. st. pr. Kr.) spominje Isu, Diskelad i Pitijeju pod imenom Liburnsko otočje (Apoll. Rhod. IV. 564.).²⁸

Osim na otocima, antički pisci zabilježili su protezanje Liburna na kopnu južnije od rijeke Krke. Pomponije Mela, autor 1. stoljeća, piše o granici s Prejima na rijeci Nar, tj. današnjoj Neretvi (Mela. II. 3.). Plinije Starije spominje da su Liburnima pripadali i Bulini

²⁰ Suić 1955b, 277 -278. Diskusija o Suićevom razmišljanju (Batović 1973, 38.)

²¹ Batović 1973, 38.; Ćus- Rukonić 1982, 11 – 12.; Kurilić 2008, 9.

²² Riječ je o keramičkim i metalnim nalazima iz osorske nekropole (Mladin 1960, 218 – 221.)

²³ Batović 1973, 38.

²⁴ Ibid., 38.

²⁵ Suić 1955b, 276.

²⁶ Čače 2002, 93.

²⁷ Vidi: Suić 1950/1951, 90 - 91.; Idem 1955b, 277.; Batović 1973, 38.; Kurilić 2008, 9. i drugi

²⁸ Čače 2002, 92.

(Plin. NH III. 139.), odnosno pleme koje je obitavalo u srednjoj Dalmaciji, južnije od Hiličkog poluotoka koji se smatra granicom prema Delmatima.²⁹

U razdoblju uspona (9. -5.st. pr. Kr.), „Protoliburnija“ mogla je pojmovno obuhvaćati i teritorij južne Dalmacije.³⁰ Dominacija liburnskog imena u Jadranu uočava se u Vergilijevoj Eneidi.³¹ Pjesnik piše da je Antenor, ploveći prema sjevernom Jadranu, prošao pokraj Liburnskog kraljevstva (Verg. Aen. I. 242 – 244.). Vijesti o prevlasti na srednjodalmatinskim otocima i do Neretve vjerojatno su posljedica liburnske talasokracije u Jadranu.³² Starost takvih podataka prati se u antičkim izvorima. Teopompov izvještaj odražava situaciju sredine 4. stoljeća, a snažna arhaizacija prisutna je u mitologiziranju Apolonija Rodanina koji se služio zemljopisno-etnografskim podacima.³³ Pouzdano se zna da je Apolonije crpio iz izgubljena djela Timeja iz Tauromenija³⁴, dok se u njegovom tekstu vrlo vjerojatno krije starija korintsko-korkirska tradicija. Vergilijeva arhaizacija u stihovima Eneide također može aludirati na odjek drevne liburnske talasokracije i prevlasti nad ostalim susjednim plemenima.³⁵

Bez obzira na dijakronijske i sinkronijske probleme koji se javljaju u analizi izvora, Liburni su morali biti u određenoj mjeri prisutni na srednjodalmatinskim otocima, jer to dokazuju arheološki nalazi.³⁶ Priča koja dolazi do antičkih zemljopisaca vrlo vjerojatno potječe od ranih grčkih moreplovaca, čiji su glavni orijentiri u Jadranu bili upravo otoci.³⁷ Teško je reći kakav je točno bio liburnski utjecaj na tom prostoru. Mate Suić tvrdi da liburnska ekspanzija nije proširenje nacionalnog teritorija, nego zauzimanje pomorsko-gusarskih uporišta.³⁸ Slično razmišljanje donosi Marin Zaninović koji pledira da liburnska prevlast na južnim otocima nije ostvarena u etničkom, nego vojnopomorskom smislu.³⁹ Bila bi to posljedica razvoja kulturnog kruga koji je od 9. do 6.st. raširio politički i gospodarski utjecaj zahvaljujući pomorskim sposobnostima.⁴⁰ Takvu dominaciju potvrđivala bi odsutnost trajnih grčkih naseobina na liburnskom teritoriju i relativno malen broj grčkih nalaza tog

---

²⁹ Ibid., 92.

³⁰ Batović 1960a, 74.

³¹ Katičić 1995a, 305.

³² Ibid., 74.

³³ Čače 2002, 93 -94. Vidi detaljno u poglavlju 4.1.

³⁴ Ibid., 94.

³⁵ Katičić 1995a, 305.

³⁶ Batović 1969, 30.

³⁷ Zaninović 1988, 45.

³⁸ Suić 1955b, 275.

³⁹ Zaninović 1988, 46.

⁴⁰ Suić 1955b, 275.

razdoblja.⁴¹ U tom su slučaju Liburni dopuštali grčku plovidbu samo do mjere u kojoj su nalazili trgovačku korist.⁴² Rezultat potiskivanja prema sjeveru bila bi posljedica jačanja politike Dionizija Starijeg i kolonizacije južne Dalmacije u prvoj polovici 4. stoljeća.⁴³ Ipak, sirakuški uspon u Jadranu nije označio krah liburnske snage. To jasno pokazuje Livijeva vijest o Kleonimovoj nesreći u Jadranu 302. g. pr. Kr. (Liv. X. 2.).⁴⁴

Vojnopomorska dominacija na jadransko-jonskom području mogla bi biti teritorijalno opsežnija. Ideja se temelji na literarnim izvorima koji smještaju Liburne na jonskoj Korkiri i oko Epidamna. Grčki geograf Strabon zabilježio je da su 735./734. g. pr. Kr. korintski kolonisti predvođeni Hersikratom istjerali Liburne s Korkire (Strab. VI. 2.4.). Citat je potaknuo razmišljanje o snažnoj liburnskoj talasokraciji u 8. st. pr. Kr. te interpretaciju o njihovoj postojbini u jonskim krajevima. Uslijedilo bi konstantno grčko potiskivanje prema sjeveru.⁴⁵ M. Suić predložio je liburnsku prisutnost na Korkiri već u 10. st., na osnovi dodekapolitijskog sherijskog uređenja kakvo se spominje u *Odisеji* (Hom. Od. VI. 1 – 11.).⁴⁶ Ipak, ovu premisu treba uzeti s oprezom, jer spomenuti karakter društvene organizacije nije srodan samo Liburnima, već i brojnim sredozemnim narodima, od Jonjana i Likaonaca do Mesapijaca i Etruščana.⁴⁷ Arheološki horizont jonske Korkire srodan je ilirskom materijalu nasuprotne albanske obale. Sudeći prema tome, Irad Malkin zaključuje da je stanovništvo otoka je u ranom željeznom dobu vrlo vjerojatno bilo ilirsko.⁴⁸ Ipak, valja naglasiti da takva arheološka slika ne mora nužno biti podudarna s onom etničkom, niti političkom.

Osim Strabonova izvještaja, postoje još dvije tradicije o ranijim žiteljima Korkire: Plutarh spominje Eretrijce (Plut. Quaest. Graec. 11.), a Apolonije Rođanin Kolšane (Apoll. Rhod. IV. 1216.).⁴⁹ Slobodan Čače smatra da sve tri predaje reflektiraju korintsku pobjedničku politiku nad barbarizmom. U tom bi slučaju Liburni bili *par excellence* primjer neprijatelja na širem jonsko-jadranskom području, a korijeni stigmatizacije mogli bi se tražiti u korintsko-liburnskim napetostima šestoga stoljeća.⁵⁰ S vremenom je predaja prerasla u nekoliko varijanti od kojih se očuvala priča o sukobu s Liburnima, između ostalog, zbog šireg

---

⁴¹ Zaninović 1988, 53.

⁴² Ibid., 52 -53.

⁴³ Ibid., 52.

⁴⁴ Ibid., 53.

⁴⁵ Suić 1950/1951, 90 – 95.; Idem 1962/1963, 48.; Idem 1981. 72 – 90.; 110-111.

⁴⁶ Idem 1962/1963, 48.

⁴⁷ Zaninović 2015, 77.

⁴⁸ Malkin 1998a, 77 – 78.

⁴⁹ Čače 2002, 85.

⁵⁰ Opširnije: Ibid., 86-87.

historijskog smisla.⁵¹ Suvremena istraživanja pokazuju da je tradicija o starijim eubejskim naseljenicima prihvatljivija, a nagađa se o privremenom naselju.⁵² Štoviše, u Strabonovo se vrijeme jedno od korkirskih mjesta nazivalo Eubeja (Strab. X. 1. 15.).⁵³

O nategnutim odnosima Liburna i Korkirana piše Apijan, povjesničar iz 2. stoljeća. On navodi da su Liburni protjerali starosjedioce Epidamna, nakon čega su domoroci zajedno s korintskim kolonistima 627. g. pr. Kr. uspjeli otjerati agresore iz grada (Bell. Civ. II. 39.). Ta bi predaja mogla svjedočiti o liburnskom pokušaju širenja vojnopomorske moći. Problem predstavlja primjetno miješanje povijesnih i mitoloških podataka u kojem se krije korkirska kolonizacijska propaganda.⁵⁴

Nema sumnje da grčka percepcija o barbarskim i neprijateljskim Liburnima nastaje kao posljedica gusarenja i sukoba oko interesnih zona.⁵⁵ Međutim, pitanje liburnskog područja, utjecaja i njegove promjene još uvijek ostaje otvoreno. Nedostatak ranog arheološkog horizonta srodnog Liburnima na Krfu i Epidamnu u konačnici dovodi do brojnih raščlambi literarnih vrela i njihove konstantne reinterpretacije.

---

⁵¹ Ibid., 86-87.

⁵² Argumenti za eubejski horizont navedene su u Braccesi 1993, 11 -23. i Braumont 1936, 164 – 165., no pojavljuju se i sumnje: Bakhuizen 1987, 187.; Morgan 1998, 281 – 302.; Vian 2002, III, 30. Detaljni razlozi nedostatka arheološkog materijala i o eubejskoj ostavštini na Korkiri učestala su tema (Malkin 1998a, 76 – 77.; Malkin 1998b, 4 – 5.; Antonelli 2000, 10 i priložena bibliografija.) Kao prilog tezi za eubejsko naselje navode se dva lingvistička relikta: *Makridies* i *Euboia* (Malkin 1998a, 76 – 77.; Malkin 1998b, 4 – 5.; Antonelli 2000, 10 i priložena bibliografija.) Blakeway smatra da su prikazi krave i teleta na korkirskom novcu također eubejsko nasljeđe (Blakeway 1933, 192 – 193.). Irad Malkin pretpostavlja da je na Krfu morala postojati eubejska postaja za plovidbu prema zapadu, osobito zbog kasnijeg arheološkog materijala na Otrantu i ranih eubejskih kolonija, poput Naksa i Pitekusa (Malkin 1998b, 4 – 5.) Zbog veličine otoka, Hammond predlaže da su prije dolaska Korinćana otok dijelili Eretrijci i Liburni (Hammond 1982b). Arheološki se materijal ipak ne poklapa s tom idejom (Malkin 1998a, 78. fusnota 65; Malkin 1998b, 4 – 5.)

⁵³ Malkin 1998, 77.; Zaninović 2015, 77.

⁵⁴ Čače 2002, 87-91.

⁵⁵ Ibid., 91.

2. LIBURNSKA ETNOGENEZA

O liburnskoj etnogenezi napisane su brojne rasprave. Sudeći prema kasnobrončanodobnom materijalu, uočavaju se poneke različitosti s obzirom na željezno doba. Stambeni se prostor širi na nove lokacije, zabilježene su nove nekropole, a grobni prilozi srodniji su nalazima s prijelaza tisućljeća, nego brončanodobnom materijalu.⁵⁶ Taj se fenomen datira od kraja 12. do prijelaza 10. na 9. st., a u starijoj literaturi nazivao se drugim i trećim valom bakansko-panonskih seoba.⁵⁷ Promjene su se uglavnom tumačile priljevom novog stanovništva. M. Suić smatra da Liburni potječu iz južnog Epira odakle su protjerani u sjevernije krajeve i na suprotne obale apeninskog poluotoka.⁵⁸ Uporište teze traži u krfskim toponimima, a apostrofira veliku srodnost s Etruščanima na osnovi dodekapolitije i povlaštenog društvenog položaja žena.⁵⁹ U raspravama o podrijetlu, aktualna je i maloazijska teza liburnskog podrijetla koja se temelji na srodnosti Liburna s drevnim stanovništvom Male Azije.⁶⁰ Glavni argumenti su numerički ustroj narodnih zajednica, ginekokrakijski društveni elementi, toponimi, onomastika i navodi antičkih pisaca, poput Solina (Sol. Collect. II. 51.) koji crpi iz Plinijevih redaka.⁶¹

U novijoj literaturi liburnska zajednica analizira se kao spoj kasnobrončanodobnih elemenata, noviteta kulture polja sa žarama i intenzivne komunikacije s italском obalom.⁶² Zbog kompleksnosti tumačenja arheološke slike, odbacuje se fenomen tzv. velikih seobi, a češće se govori o stranim utjecajima.⁶³ Dio autohtonog brončanodobnog supstrata prenio je određene društveno-kulturne elemente u buduću liburnsku zajednicu. To implicira kontinuitet načina sahranjivanja⁶⁴ i stanovanja, a u manjoj mjeri i arheološki materijal.⁶⁵ Miješanjem novopridošlih i autohtonih elemenata udaren je temelj formiranju normirane kulturne

---

⁵⁶ Batović 2002, 693-694.

⁵⁷ Za taj se model zalaže Batović u nekoliko radova. Vidi detaljnije: Batović 1966, 47 – 74.; Idem 2002, 693. itd.

⁵⁸ Suić 1962/1963, 48.

⁵⁹ Ibid., 48-50.

⁶⁰ Detaljno: Zaninović 2013, 7-13. = Idem 2015, 11-57.

⁶¹ Solin tvrdi da su Liburni podrijetlom iz Male Azije (Sol. Collect. II. 51.) Zaninović 2013, 30 -35.; 46-47.

⁶² Majnarić-Pandžić 1998a, 213 – 215.

⁶³ Peroni 1976, 95 – 115., Majnarić-Pandžić 1998a, 213.

⁶⁴ Ukopavanje u kamenim grobnim škrinjama interpretira kao nasljeđe eneolitika i brončanoga doba iz kojeg se razvija tipični liburnski pogrebni ritus. Ipak, novija istraživanja dokazala su prisutnost incineracije u nadinskim grobovima tijekom brončanog i ranog željeznog doba (Kukoč 2004, 192 – 194.; Kukoč i Batović 2005, 58 – 63.; Kukoč 2010, 97.), kao i biritualnost u jednome humku. (Kukoč 2010, 96 - 108.) Dokaz biritualnog ukopa otvara nova pitanja u slučaju liburnskog pogrebnog rituala i njegovog kontinuiteta.

⁶⁵ Majnarić-Pandžić 1998a, 213 – 214.; Majnarić-Pandžić 1998b, 306.; Batović 2005, 64. Riječ je o arheološkim nalazima epohe koju Batović navodi na tri različita načina: kao prvu fazu Liburnske grupe (11. – 10. st. pr. Kr.), kao rano željezno doba (relativno: Ha A i B, apsolutno: 11 – 9. st. pr. Kr.) ili kao prijelaznu fazu brončanog u željezno doba (Batović 2002, 692 -693.)

grupacije na širem teritoriju od Istre pa sve do srednje Dalmacije, a možda i južnije. Intenzivni kontakt s italском obalom rezultirao je razvojem jadranske talasokracije koja uključuje često spominjanu trgovačku i gusarsku aktivnost.⁶⁶ Srodna materijalna kultura na zapadnoj jadranskoj obali kod nekih se autora interpretira iseljavanjem dijela stanovništva tijekom prve faze željeznoga doba.⁶⁷

Zemljopisna odvojenost od goranskog i dalmatinskog zaleđa te istovremena snažna orijentiranost prema moru, omogućili bi ključnu etničku koheziju i međusobnu identifikaciju.⁶⁸ Zato se pretpostavlja se da su osnovni elementi liburnske etnogeneze dovršeni na prijelazu kasnog brončanog u starije željezno doba, odnosno najkasnije početkom 1. tisućljeća prije Krista.⁶⁹ Kompaktnost i snažan unutarnji razvoj dokazuje gusta mreža protourbanih gradinskih i priobalnih središta koja se počinju intenzivno razvijati od tog vremena.⁷⁰ Valja naglasiti da neke gradine i nekropole bilježe kontinuitet još od bakrenog doba pa sve do rimskih vremena.⁷¹

Mnogo kasniji epigrafski izvori donose podatak da je osnova liburnskog društva bio rod.⁷² Prema tome, kulturna homogenost različitih grupacija bila je u počecima organizirana na krvnom srodstvu. Zajednička svojstva morala su se realizirati u materijalnoj i duhovnoj kulturi, gospodarstvu, jeziku, društvenom uređenju i drugom.⁷³ Složena je interpretacija problematična, jer je liburnski jezik nesačuvan, a ni antičkih vrela o Liburnima nije mnogo. Zato proučavanje srodnih kulturnih i religijskih obrazaca tek djelomično osvjetljava ovu problematiku.

Čini se da su Liburni u početku tisućljeća bili jedna od plemenskih zajednica u sjevernoj Dalmaciji, dok su ostale krajeve, od Kvarnera do srednje Dalmacije, nastanjivala srodna plemena.⁷⁴ Takva se interpretacija temelji na najstarijim antičkim izvorima o Jadranu. Preko Stjepana Bizantinca, saznaje se da Hekatej (6. – 5. st. pr. Kr.) spominje Liburnima susjedna plemena: Kaulike, Mentore, Siopije i Hitmite (FHG 1 F 60 – 64., str. 4.). Ti su etnonimi do rimske epohe iščeznuli pa brojne interpretacije teže lociranju plemena pomoću lingvističkih i

---

⁶⁶ Majnarić-Pandžić 1998a, 213 – 214.

⁶⁷ Detaljno o srodnosti Liburna i plemena istočne talijanske obale: Suić 1962/1963, 47 -50.

⁶⁸ Batović 2002, 662-663.; Idem 2005, 64.

⁶⁹ Batović 2005, 64.; Kurilić 2008, 11.

⁷⁰ Kuntić-Makvić 1997, 436.; Čače 2006, 68 -70.

⁷¹ Batović 2002, 663.

⁷² Kurilić 1994/1995, 54.

⁷³ Batović 2005, 65.

⁷⁴ Ibid., 65.

historijskih korelacija.⁷⁵ Slojevitost problema pojavljuje se u determiniranju zajednica koje se nalaze na granici historijskog i mitološkog. Primjerice, Mentori se pojavljuju u Hekatejevom historijskom spisu, ali i u kontekstu Apolonijeva epa o argonautskom pohodu na Jadranu (Apoll. Rhod. IV. 550-551.). Uzevši u obzir plemensku fragmentiranost, u određenom trenutku morao je prevladati liburnski entitet.⁷⁶ Takav zaključak slijedi iz Pseudo Skilakova *Peripla*.⁷⁷ U četvrtom stoljeću, antonimni geograf spominje Liburne kao cjelovit narod, a zatim nabraja nastanjene liburnske gradove (Ps. Scyl. 21.). Također, Plinije Stariji prenosi Kalimahovu vijest da su Liburne nekada sačinjavali Mentori, Himani, Enheleji, Peuceti i Ismeni (Plin. NH. III. 139.). Te autohtone zajednice nisu dosegle razinu političkog razvoja da bi formirali državu, niti snažan plemenski savez.⁷⁸ Liburnska dominacija nad ostalim manjim zajednicama između Raše i Krke te istaknuta talasokracija mogli bi upućivati na preferiranje njihova spomena u djelima antičkih pisaca.⁷⁹

U vremenu rimske vlasti, još su uvijek naglašene jezične nepodudarnosti sjevernog i južnog liburnskog prostora.⁸⁰ Iako je jezični sustav ostao nesačuvan i nezabilježen, razlika se može uočiti u formiranju vlastitih imena koja su opstala na epigrafskim spomenicima. Sjeverna skupina preferira složenije onomastičke oblike srodnije Histrima i Venetima.⁸¹ S druge strane, južna liburnska skupina ima jednostavniji onomastički sustav u kojem se osjeća snažan ilirski utjecaj.⁸²

Iako je riječ o vrlo dijakronijskoj usporedbi, čini se da je liburnski teritorij, kakav spominju pisci od 1. stoljeća, mogao biti tijekom prapovijesti prožet mnogim plemenima različitog imena, no podudarne etnogeneze. Zato su im temeljna kulturna obilježja zajednička, što najbolje pokazuje srodnost arheoloških nalaza.⁸³ Sličan se primjer uočava u djelomično sačuvanim ostacima liburnske religije. Među ostalim, o tome svjedoče podaci o kultovima liburnskih ženskih božanstava.

---

⁷⁵ Značajnije rasprave: Suić 1955b, 273 – 293.; Idem 1969, 63.; Zaninović 1982, 43 - 44.; Blečić 2001, 68.; Batović 2005, 65. i dr.

⁷⁶ Batović 2005, 65.

⁷⁷ Postoji i spomen Liburna u Strabonovu djelu (Strab. VI. 2.4.). On govori o slomu liburnske talasokracije kod jonske Korkire u 8. st. pr. Kr. Pretpostavlja se da je do pišćeva vremena taj podatak bio vrlo kontaminiran. Detaljno o tome (Čače 2002, 83 – 100.)

⁷⁸ M. Suić smatra da je vanjska opasnost primorala više autohtonih zajednica na zajedničko djelovanje. Sustav potencijalne konfederacije temelji na sustavu dodekapolije ili tetrapolije (prema Hitmitima [Ἱθμίται], čiji korijen lingvisti povezuju s *huth*, tj. četiri) Suić 1950/1951, 83 i dalje, Idem 1981, 107 – 108.

⁷⁹ Zaninović 1988, 52.; Čače 2002, 96 -98.

⁸⁰ Wilkes 1969, 161.

⁸¹ Ibid., 161.

⁸² Ibid., 161.

⁸³ Batović 2005, 65.

3. O LIBURNSKOJ DUHOVNOJ KULTURI

Interpretacije duhovne kulture Liburna bazirane su na još uvijek šturim podacima. Zaključci o njezinoj kompleksnosti i raznovrsnosti donose se pomoću podataka s epigrafskih spomenika i arheološkog materijala. Istovremeno se religijski elementi proučavaju kao rezultat razvijene liburnske proizvodnje, složenih društvenih odnosa, kulturnih transfera i samostalnog razvitka na osnovi posebnih životnih uvjeta. U interpretaciji duhovne kulture veliki problem predstavlja nedostatak pisanih svjedočanstava sve do rimske dominacije nad Liburnijom.⁸⁴

Proučavajući arheološku građu, zaključuje se da ne postoji specifični i jedinstveni materijal koji bi objedinjavao sve etničke grupacije na istočnoj jadranskoj obali. Osim toga, istraživanje religijskog simbolizma ukazuje na relativnu specifičnost liburnskog simboličkog sustava.⁸⁵ Prema objema premisama, Julijan Medini donio je zaključak da se liburnska i histarska duhovna kultura izdvajaju po izdvojenim karakteristikama, tvoreći zasebno religijsko strujanje od ostalih na istočnoj jadranskoj obali i njezinom zaleđu.⁸⁶

Razlog tomu traži se u geografskim karakteristikama koje su omogućile miran život i razvoj na liburnskom teritoriju.⁸⁷ Veliki udio u nadogradnji kulturno-socijalnih fenomena imala je orijentacija prema Jadranskom moru i konstantna prekomorska razmjena. Ta je činjenica vidljiva i u arheološkim nalazima koji svjedoče da se materijal izrazito razlikuje od onoga u balkanskom zaleđu.⁸⁸

Batović ističe da se liburnska duhovna kultura zasniva na zemljoradnji i stočarstvu.⁸⁹ Obje su aktivnosti arheološki posvjedočene od najranijih vremena, a intenzivno se prate kroz cijelo željezno doba.⁹⁰ One su u starijim epohama generirale razvitak kultova plodnosti, čiji se začeci traže u neolitičkom razdoblju i životu praindoeuropskih zajednica.⁹¹ Slijedom nepoznatih okolnosti, kultovi su se vrlo dobro očuvali kod Liburna sve do prvih stoljeća nove ere, od kada ih se može pratiti na epigrafskim spomenicima.⁹²

---

⁸⁴ Batović 1987, 377.; Idem 2005, 51.

⁸⁵ Medini 1984a., 8.; Stipčević 1981, 9 -112.

⁸⁶ Medini 1984a, 8.

⁸⁷ Kuntić-Makvić 1997, 436.

⁸⁸ Majnarić-Pandžić 1998b, 308.

⁸⁹ Batović 1987, 376.; Idem 2005, 50.

⁹⁰ Ističu se brojni ostaci žrvnjeva, rala, ostatak žitarica kao i mnogih kostiju domaćih životinja poput goveda, ovca, koza, svinja itd. (Idem 2005, 50.)

⁹¹ Medini 1984a, 10.

⁹² Ibid., 10.

Od 9. stoljeća pr. Kr. uočava se razvoj materijalne i duhovne kulture pod utjecajem jačanja pomorstva, brodogradnje i robne razmjene jadranskih obala.⁹³ Taj fenomen, koji Nives Majnarić-Pandžić naziva *protokoiné adriatica*, ističe se u tehnološkoj i komunikacijskoj nadogradnji uz simultano slijeđenje sličnih rituala, običaja te duhovnih nazora i sadržaja.⁹⁴

U sferi duhovne kulture uočava se podudarnost u nekoliko elementa. Liburni baštine dva načina sahrane: u tumulima i u škrinjastim grobovima na ravnom⁹⁵, dok se pogrebni ritus sastoji od dominantne inhumacije i rjeđe incineracije.⁹⁶ Poznati su poneki pogrebni rituali, poput obreda lomljenja predmeta (osobito mačeva i posuda), ostavljanja zavjetnih i žrtvenih darova te prilaganja nakita s motivima.⁹⁷ Tijekom svih perioda željeznog doba, Liburni nasljeđuju iste pogrebne obrede i način ukopa, a tek od 3. st. pr. Kr. dolazi do određenih inovacija za koje se vjeruje da su inspirirane helenističkim impulsom.⁹⁸ Od ranog željeznog doba pojavljuju se novi elementi duhovne kulture, a to su običaj trepanacije lubanja te zatvaranje grobova pločama i glinom.⁹⁹ Također, osim konstrukcije grobnih tumula, pojavljuje se izdvojeni primjer velikog zemljanog humka Materiza kraj Nina. U njemu ne postoje tragovi ukopa pa se pretpostavlja da je riječ o kenotafu. Sudeći prema brojnim ulomcima keramike i ostacima ugljena, možda je služio za održavanje obreda u čast pokojnika.¹⁰⁰ Osim spomenutog humka i potencijalnog Latrina svetišta kod Nadina, na liburnskom teritoriju nisu poznata autohtona svetišta ili sveta mjesta.¹⁰¹

Predmeti liburnske kulture objelodanili su brojne umjetničke motive. Simbolično i magično značenje pridodaje se učestalom motivu kotačića i ptice koji se pojavljuje u kasnom brončanom dobu. Batović pretpostavlja da je riječ o štovanju sunca ili simboli sunčeve lađe. Simbol ptice svrstava u kontekst kulta plodnosti te ih veže za kasniju predilekciju ženskih božanstava.¹⁰² Tijekom željeznog doba baštine se stari motivi, a istovremeno se pojavljuje čitav niz kompleksnijih simboličkih sustava.¹⁰³

---

⁹³ Majnarić-Pandžić 1998b, 307.

⁹⁴ Ibid., 307.

⁹⁵ Najviše tumula rasprostranjeno je od Nina do Obrovca i Ervenika. Ima ih i na otocima, poput Sestrinja i Dugog otoka. Opširnije: Suić 1981, 109.; Batović 2005, 26 -29.

⁹⁶ Vidi detaljnije: Majnarić-Pandžić 1998a, 214.; Kukoč 2004, 192 – 194.; Kukoč i Batović 2005, 58 – 63.; Kukoč 2010, 97- 108.

⁹⁷ Batović 2002, 682.

⁹⁸ Opširnije: Batović 2005, 49.; o helenističkim grobovima od isklesanih kamenih ploča i ispruženim položajem ukopanih (Idem 1969, 39 -40.)

⁹⁹ Batović 2005, 49.

¹⁰⁰ Idem 1969, 40.

¹⁰¹ Batović 1969, 41 - 42. i Medini 1984a, 8.; Medini 1984b, 227; 230 – 231.

¹⁰² Batović 2002, 682.

¹⁰³ Vidi detaljno poglavlje 2. 7

Iz rimskog razdoblja potječu epigrafski spomenici s područja Liburnije na kojima su navedena imena autohtonih božica u primjetnom postotku s obzirom bogove.¹⁰⁴ Čini se da je proces sažimanja pojedinih kultova plodnosti kristalizirao nekoliko božanskih naravi koje su još u prapovijesnom razdoblju postale dominantne. Ipak, teško je vjerovati da liburnski kultovi nisu mijenjali sadržajne osobine s vremenom.¹⁰⁵ Uz proces sjedinjavanja, na autohtone religijske obrasce morali su tijekom željeznog doba utjecati civilizacijski napredniji krugovi, dakle u liburnskom slučaju: Etruščani, Grci i italska plemena.¹⁰⁶ To se poglavito odnosi na očovječenje božanskih likova, čiji se razvojni proces od shematiziranih do antropomorfnih oblika prati na liburnskom arheološkom materijalu.¹⁰⁷ Budući da u rimskom vremenu pojedine božice postaju zaštitnice gradskih jedinica, moguće je da je shema naslijeđena iz starijeg razdoblja. Kompleksnost i cjelovitost njihovih naravi govori da su pripadale razrađenom religijskom sustavu, nadilazeći razinu primitivnih kultova.¹⁰⁸

---

¹⁰⁴ Opširnije: Šašel Kos 2006, 63 - 81.

¹⁰⁵ Medini 1984a, 10.

¹⁰⁶ Batović 2005, 42.; Medini 1984a, 8.; Marović 1970., 267.

¹⁰⁷ Batović 1969, 42.

¹⁰⁸ Medini 1984a, 10.

4. LIBURNSKA ŽENSKA BOŽANSTVA NA EPIGRAFSKIM SPOMENICIMA

Dominacija autohtonih ženskih božanstva u liburnskoj populaciji interpretira se epigrafskim natpisima koji potječu iz razdoblja rimske vlasti.¹⁰⁹ Podizanje žrtvenika epihorskim božicama nije potvrđeno prije ranog Carstva pa se ta praksa pripisuje kao posljedica sve jače romanizacije.¹¹⁰ Mnogo zabilježenih imena autohtonih božica dokazuje njihovu značajnu društvenu ulogu i intenzivnost ženskog principa u potencijalnom liburnskom panteonu.¹¹¹ Znatan postotak imena ženskih božanstava s obzirom na muška razlikuje teritorij Liburnije i Histrije od ostalih susjeda.¹¹²

Pretpostavlja se da su ti kultovi baština predačkih tradicija čiji su korijeni zasađeni u predrimskom vremenu. Medini smatra da se kultno nasljeđe sačuvalo zahvaljujući snažnom predliburnskom etničkom supstratu koji je ostao u velikoj mjeri netaknut nakon indoeuropeizacije.¹¹³ Na taj su način opstali neolitički kultovi plodnosti, čija je osnovica bila zemljoradnja kao dominantan oblik privrede.¹¹⁴ Taj se fenomen ponajviše odnosi na plodnu zemlju jezgrenog liburnskog teritorija, tj. prostor Ravnih Kotara te ostale plodne površine od Zrmanje do Krke.¹¹⁵ Ipak, vjerojatno je da se neolitički obrasci nisu sačuvali u punom jeku, jer su osobine kultova nedvojbeno nadograđene kasnijim utjecajima. Promjene u naravima i aspektima štovanja uzrokovane su konstantnim utjecajima, dok je samo božanska srž baština davnih vremena. Takva bi osnovica mogla efektno poslužiti nadogradnji božanske naravi.¹¹⁶ Vjernost kulturnim tradicijama razabire se u jakoj starosjedilačkoj noti tijekom rimskog razdoblja, a kontinuitet kultova autohtonih božica zadržao se do kasne antike te egzistira s orijentalnim kultovima sve do jačanja kršćanske doktrine.¹¹⁷ Zbog dugog trajanja kultova ženskih božanstava, Mate Suić je opisao liburnski religijski sustav trima karakteristikama: ljubomornim čuvanjem tradicije, spašavanjem formi i konzervativnosti usprkos vremenu.¹¹⁸

---

¹⁰⁹ Šašel Kos 2006, 63.

¹¹⁰ Medini 1984b, 227.

¹¹¹ Kuntić-Makvić 1997, 437.

¹¹² Detaljna istraživanja za Istru učinila je V. Girardi Jurkić. Na poluotoku je ukupno registrirano 14 domaćih božanstava, od kojih 13 ženskih i 1 muško. Dakle, 93 % božanstva su ženska, tj. 90 % pronađenih kamenih natpisa sadrže njihova imena. (Girardi Jurkić 2005, 113.) O dominaciji liburnskih božica također: Medini 1984a, 10.

¹¹³ Medini 1984b, 223.

¹¹⁴ Ibid., 223.

¹¹⁵ Ibid., 223.

¹¹⁶ Ibid., 224.

¹¹⁷ Girardi Jurkić 1979 – 1981, 165.

¹¹⁸ Suić 1962/1963, 54.

Rimske inovacije u društvenoj organizaciji i proizvodnji dovele su do direktnih i indirektnih promjena u duhovnim vrijednostima liburnskog prostora. Među ostalim zapisuju se imena epihorskih božica na epigrafskim spomenicima. Poznato je osam imena od istočne obale Istre do Krke: Latra, Sentona, Anzotika, Irija, Ika, Eja ili Heija, Jutosika i Aitika.

Tablica 1: Liburnska autohtona ženska božanstva¹¹⁹

Ime božice	Ukupni broj pronađenih natpisa:	Liburnska zajednica	Broj pronađenih natpisa s božičinim imenom
LATRA	12	Nedin	4 + 2 (nesigurno podrijetlo)
		Korinij	2
		Aserija	2
		Skardona	1
		Salona ¹²⁰	1
SENTONA	9	Albona	4
		Flanona	3 (*4 ¹²¹)
		Tarsatika	1
		*selo Katuni kraj Pazina	1
ANZOTIKA	2	Enona	2
IRIJA	2	Flanona	2
IKA	2	Flanona	1
		Pola*	1
HEIJA	1	Cisa	1
		Nazakcij i Pola* ¹²²	2
IUTOSIKA	1	Albona	1
AITIKA	1	Albona	1

¹¹⁹ Prema: Kurilić 2008, 26. i Vorano 2006, 9 – 10.

¹²⁰ Salonitanski natpis pronađen je van granica antičke Liburnije. Možda je kult donio neki žitelj iz Liburnije (detaljno o tome: Medini 1984b, 225.; natpis u Medini 1984b, 241. br. 12) Latrino ime na njemu je upitno.

¹²¹ Četiri su natpisa ako se ubroji posveta Sentoni s Trsata koja je možda donesena iz Plomina. Ipak, postoji mišljenje da se kult lako proširio iz Flanone ili Albone na Tarsatiku (Sticotti 1908, 226.; Girardi Jurkić 2005, 128.)

¹²² Na histarskom teritoriju nađeni su natpisi s imenom božice Eije (*Eia*). U interpretacija se poistovjećuje s paškom Heijom (v. Šašel Kos 2006, 68 -70.)

Ime božice Aitike (*Aitica*) poznato je samo s jednog natpisa (kat. br. 1 / sl. 2).¹²³ Pronađen je u Rapcu kraj Labina na početku 20. stoljeća.¹²⁴ Budući da je taj teritorij pripadao albonskom ageru, štovanje ove božice pripisuje se stanovnicima antičke Albone.¹²⁵ Njezino ime sadrži tipični venetski sufiks (-ica/ -ico) koji tvori sjevernoliburnske pojmove, poput *Lopsica* ili *Tarsatica*.¹²⁶ Prema tome, zaključuje se da je božičino ime autohtono, a uz to, da pripada arealu sjevernog Jadrana. Zanimljiv je njezin epitet *Augusta*. Takav je pridjev čest kod grčko-rimskih i epihorskih božanstava te nerijetko aludira na povezanost i vjernost carskome kultu.¹²⁷ Budući da je uz natpis sačuvan reljef, pretpostavlja se da je riječ o likovnom prikazu sinkretizirane Aitike i Cerere ili *Telus*.¹²⁸ Ženski lik u lijevoj ruci drži klas, što Vesna Girardi Jurkić povezuje s kultom Demetre i Kore, odnosno na korelaciju htoničkih i fertilnih elemenata, kakve je mogla imati i liburnska božica.¹²⁹

Na zavjetnom žrtveniku u Labinu uklesano je ime božice Jutosike (*Iutossica*) (kat. br. 2/ sl. 3).¹³⁰ Aru je podigao romanizirani Liburn Lucije Granije, Voltimesov sin. Marjeta Šašel Kos istaknula je specifičnost patronimika *Voltimes* za antičku Albonu.¹³¹ Uz to, božičino ime također sadrži sufiks -ica/-ico pa joj se pripisuje sjevernojadransko podrijetlo.¹³² Jutosika je, uz Aitiku i Sentonu, treće žensko božanstvo kojem se pridodaje značaj zaštitništva nad ovom antičkom gradskom zajednicom.

Veliki žrtvenik iz Cise (*Cissa*) na otoku Pagu sadrži ime božice Heije (*Heia*) (kat. br. 3 / sl. 4).¹³³ Na tom je natpisu, liburnsko žensko božanstvo izjednačeno s italском božicom *Bona Dea*. Heija je karakterizirana kao slavodobitna, ona koja povoljno presuđuje, gospodarica zemlje i mora, čuvarica uma i imovine te kao izlječiteljica.¹³⁴ Mnogi nabrojani atributi otvaraju raspravu o naravi epihorske božice čiji se dodirne točke traže u epitetima koja nosi *Bona Dea*. Ova italska božica, kao Faunova žena, bila je prije svega zaštitnica plodnosti polja i životinja, a zatim i ženske seksualnosti.¹³⁵ Prema Medinijevom mišljenju, spona obiju božanskih naravi mogla je u samoj srži biti bazirana na kultu plodnosti.¹³⁶ Na

¹²³ Girardi Jurkić 1979/1981, 160.

¹²⁴ Ibid., 160.

¹²⁵ Kurilić 2008, 26.

¹²⁶ Alföldy 1965, 42.; Kurilić 2008, 76.; Šašel Kos 2006, 75.

¹²⁷ Šašel Kos 2006, 75.

¹²⁸ Girardi Jurkić 2005, 120.

¹²⁹ Ibid., 120.

¹³⁰ Girardi Jurkić 1979/1981, 158 – 160.

¹³¹ Šašel Kos 2006, 75.

¹³² Alföldy 1965, 42.; Šašel Kos 2006, 75.

¹³³ Kurilić 2004, 7.

¹³⁴ Ibid., 7 -9.

¹³⁵ Detaljnije: Peter 1890, 789 – 795.; Wissowa 1912 [1971], 432.; Latte 1960, 229 – 230.; Medini 1984a, 10.

¹³⁶ Medini 1984a, 10.

etimološki način, Marjeta Šašel-Kos povezuje Heiju s hetitskim bogom Eianom, zaštitnikom zimzelenog drveća. Ipak zbog problematike liburnsko-hetitskih odnosa, takvu ideju iznosi s oprezom.¹³⁷

Heijin žrtvenik posvetila je Kalpurnija (*Calpurnia*), pripadnica znamenite senatorske obitelji. Dokaz je to činjenici da nisu samo romanizirani Liburni posvećivali epihorskim božanstvima.¹³⁸ To je zanimljivo i u kronološkom pogledu, jer je ova ara, datirana u 24. godinu, jedna od najranijih koja nosi ime liburnske božice. Uz to, Heija je već tada postovječena s italiskim pandanom. Važno je napomenuti da postoji još dvije posvete istom ili sličnom božanstvu s histarskog teritorija.¹³⁹ Na nezakcijskoj, koja se datira u 2/3. stoljeće, božica se pojavljuje pod imenom Eja (*Eia*), a dali su ga načiniti romanizirani žitelji Brisinije (*Brissinius*) i Torije Stefan (*Torius Stephanus*).¹⁴⁰ Na drugom natpisu iz Pule, božica se pojavljuje pod istim imenom. Taj je zavjetni žrtvenik dala načiniti Antonija Severina (*Antonia Severina*).¹⁴¹ Ova dva natpisa inspirirala su Mastrocinquea da etimološki poveže Eju s Medejom i to prvenstveno zbog njezine značajne uloge odigrane na prostoru Kvarnera (Apoll. Rhod. IV. 480 - 481. i Steph. Byz. s.v. Ἀψυρτίδης).¹⁴² Međutim, suvremena istraživanja odbacuju takvu interpretaciju, jer je malo vjerojatna.¹⁴³

Natpis koji sadrži ime božice Ike (*Ica*) pronađen je nedaleko od izljeva za vodu (kat. br. 4).¹⁴⁴ Anton Mayer predložio je s obzirom na mjesto pronalaska da je riječ o božici ili nimfi vode.¹⁴⁵ Etimološki ju je povezao s lingvističkim oblicima *ikkas – hippas – equus*, pretpostavivši božičin lik u obliku konja. U njezinoj naravi vidi kult plodnosti koji se odražava u tesalskoj i atenskoj mitološkoj priči o konju kao sinu božice Geje i Posejdona.¹⁴⁶ Novije interpretacije odbacuju takvu ideju prvenstveno iz razloga što je originalna provenijencija zavjetne are iz Plomina upitna.¹⁴⁷ Osim toga, u Puli je pronađena ara posvećena Iki, na čijem je reljefu uklesan ženski lik ispod maslinova stabla kako objema rukama drži veliki srp. Prema tome, radilo bi se o božanstvu u čiju ingerenciju pripada

---

¹³⁷ Šašel Kos 2006, 70.

¹³⁸ O političkoj pozadini podizanja žrtvenika (Kurilić 2004, 7 -9.); o rimskoj propagandi u Liburniji (Medini 1967, 226 -227.)

¹³⁹ Šašel Kos 2006, 69.

¹⁴⁰ Detaljno o natpisu Ins. It. X 1, 659. i 660. (Ibid., 69.)

¹⁴¹ Detaljno o natpisu Ins. It. X 1, 3. (Ibid., 69.)

¹⁴² Mastrocinque 1995, 276 -277.

¹⁴³ Šašel Kos 2006, 68.

¹⁴⁴ Girardi Jurkić 1979/1981, 160.

¹⁴⁵ Mayer 1957, 164.

¹⁴⁶ Tesalski mit o Posejdonu i Geji: schol. ad Pind. Pyth. IV. 138.; schol. ad Stat. Theb. IV. 43.; atenski izvori mita o Posejdonu i Geji: Serv. ad Georg. I. 12.; Tzetz. Lyc. 766.; Mayer 1957, 164.; Stipčević 1981, 64 -65.; noviji pregled: Hard 2004, 101 -102.

¹⁴⁷ Šašel Kos 2006, 70.

plodnost, žetva, maslinarstvo i slične kompetencije.¹⁴⁸ Zanimljivo je istaknuti da današnja kvarnerska mjesta, kao što su Ičići i Ika, sadrže korijen riječi koji podsjeća na božičino ime. Iz tog razloga autori zaključuju da se radi o dubokoj ukorijenjenosti autohtonih tradicija koje moraju imati prapovijesnu osnovu.¹⁴⁹

Božica Irija (*Iria*) štovala se na istoku istarskog poluotoka, a oba poznata natpisa potječu iz plominskog agera.¹⁵⁰ Na prvom, pronađenom nedaleko od Plomina, Irija nosi atribut *Augusta* (kat. br. 5/ sl. 5). Slično kao u slučaju Aitike, diskutira se o njezinoj vezi s carskim kultom.¹⁵¹ Na drugom natpisu iz Jesenovika u dolini Raše (kat. br. 6), posvetu je dala načiniti Gaja Valerija Felikula, poistovjetivši liburnsku Iriju s rimskom Venerom. Ista je osoba uz taj natpis zavjetovala identičan žrtvenik božici Kibeli. Prema tome, Medini je zaključio da su bliske osobine morale povezivati Iriju-Veneru i maloazijsku božicu.¹⁵² Predložio je nekoliko naravi koje ih spajaju: karakter plodnosti i prokreacije te htonički i soteriološko-eschatološki element.¹⁵³ Sva četiri značaja povezuju Veneru i Kibelu pa stoga slijedi zaključak kako je kult Irije morao biti plodno tlo za identični sinkretizam.¹⁵⁴ Ako je suditi prema Medinijevoj interpretaciji Irijina bi mitološka priča bila znatno sofisticiranija i impresivnija od većine liburnskih božica.¹⁵⁵ U starijim interpretacijama, Aleksandar Stipčević povezao je božičino ime s nazivom cvijeta *Iris Illyrica*, raspravljajući o čistom ilirskom korijenu riječi. Stoga je i božičinu pripadnost pripisao autohtonom ilirskom svijetu.¹⁵⁶

Dva pronađena ninska natpisa donose podatke o liburnskoj božici Anzotici (*Anzotica*). Sufiks *-ica* sugerira na sjevernoliburnsku etimologiju riječi i korijensku povezanost s ostalim imenima liburnskih božica.¹⁵⁷ Čini se da je Anzotika bila glavno enonsko božanstvo, jer posvete drugim autohtonim božicama nisu pronađene.¹⁵⁸ Prvi natpis spominje božicu bez epiteta i sinkretističkog oblika (kat. br. 7/ sl. 6.), dok je na drugom izjednačena s Venerom (kat. br. 8). Znanstvene se interpretacije slažu oko bliskih dodirnih točaka obiju božica.¹⁵⁹ O tome govori i statua Venere Anzotike pronađena u istom kontekstu kao i zavjetni natpis (sl.

---

¹⁴⁸ Girardi Jurkić 2005, 42.

¹⁴⁹ Šašel Kos 2006, 70., Girardi Jurkić 1979/1981, 160.

¹⁵⁰ Girardi Jurkić 1979/1981, 160.

¹⁵¹ Šašel Kos 2006, 70-71.

¹⁵² Medini 1984a, 11.

¹⁵³ Detaljno o Kibelinoj naravi i povezanosti s rimskim kultovima: Graillot 1912, 401.

¹⁵⁴ Medini 1984a, 11.

¹⁵⁵ Šašel Kos 2006, 71.

¹⁵⁶ Stipčević 1981, 89. i bilj 18.

¹⁵⁷ Suić 1969, 73.

¹⁵⁸ Ibid., 73.

¹⁵⁹ Vidi: Suić 1950/1951, 87.; Idem 1962/1963, 55.; Idem 1969, 73 – 74.; Cambi 1980, 273 -279.; Medini 1984a, 11 - 14.

7).¹⁶⁰ Natpis i kip pronađeni su tijekom arheoloških istraživanja 1938. godine na rtu koji sa sjeverozapada zatvara ninsku luku.¹⁶¹ Oba nalaza čuvaju se u Arheološkom muzeju u Splitu, a prvi ih je objavio Mihovil Abramić. Analizom stilskih osobitosti statue, Nenad Cambi tvrdi da je djelo načinjeno tijekom kasnoklaudijevskog ili ranoflavijevskog razdoblja.¹⁶² Ističe da ime *Anzotica* nije moglo zaživjeti kasnije, jer je nakon prvog stoljeća domaće božanstvo već u potpunosti izjednačeno s rimskim. Time bi natpis koji spominje samo ime autohtone božice bio još stariji.¹⁶³

Relativno brzo stapanje Venere i Anzotike moglo je zrcaliti političku situaciju brzog prilagođivanja liburnskoj sredini što bi uključivalo snažnu propagandu carskog julijevskog kulta.¹⁶⁴ Statua odražava karakter epihorskog božanstva s naglašenim atributima majke i opće stvarateljice.¹⁶⁵ Čini se da bi to svakako morala biti osnovna spona Anzotike i Venere.¹⁶⁶ Tako bi autohtona liburnska božica pripadala duhovnoj ekumeni Mediterana čiji se korijeni traže dublje u prapovijesti.¹⁶⁷ Njezina bi narav odgovarala mediteranskim božicama poput Aštarte, Ištar, Kibele, Angitije itd.¹⁶⁸ Štoviše, Mate Suić vjeruje da Veneru Anzotiku treba poistovjetiti s Venerom Uranijom, uzvišenim kozmičkim principom života i plodnosti. *Venus Urania* je osim toga štovana kao zaštitnica pomoraca i plovidbe¹⁶⁹ što bi se također s obzirom na liburnsku orijentiranost prema moru moglo povezati sa značajem autohtone božice. Pojavljuju se interpretacije u kojima se božici pripisuju htoničke kompetencije. Tome bi svjedočili brojni natpisi u sjevernoj Dalmaciji posvećeni Veneri Libitini (*Venus Libitina*), drevnoj rimskoj božici pogreba koja uvodi duše u zagrobni svijet.¹⁷⁰

Širenje Venerina kulta u Enoni pripisuje se i etimološkoj povezanosti s kultom Eneje. Suić je primijetio da su se slični kultovi pojavljivali u gradovima, čiji se korijen riječi podudara s Enejinim imenom, poput Eneije (*Aineia*) na Halkidici i Enosa (*Ainos*) u Trakiji.¹⁷¹

Analiza statue Venere Anzotike iznijela je interpretaciju o superordiniranosti liburnskog ženskog principa s obzirom na muški.¹⁷² Takav konstrukt temelji se na podčinjenosti statuete

---

¹⁶⁰ Abramić 1940, 174.

¹⁶¹ Ibid., 174.

¹⁶² Cambi 1980, 277.

¹⁶³ Ibid., 277.

¹⁶⁴ Medini 1984a, 13 – 14.

¹⁶⁵ Cambi 1980, 278.

¹⁶⁶ Ibid., 278.

¹⁶⁷ Suić 1962/1963, 55.

¹⁶⁸ Ibid., 55.

¹⁶⁹ Hard 2004, 195.

¹⁷⁰ Medini 1984a, 11.

¹⁷¹ Suić 1950/1951, 87.

¹⁷² Ibid., 87.

Prijapa koji se nalazi uz bok dominantne božice.¹⁷³ Ipak, valja obratiti pažnju na prirodu odnosa Venere prema Prijapu. Ona je u osnovi majčinska, a ne seksualna ili ljubavnička.¹⁷⁴ Zato bi valjalo gledati s oprezom na međuodnos Anzotike i potencijalnog „liburnskog“ Prijapa, jer je kiparska izvedba u ovom slučaju bitno inspirirana grčko-rimskom mitologijom.¹⁷⁵

Ime božice Sentone poznato je s osam natpisa koji su pronađeni na prostoru od današnjeg Labina do Plomina (kat. br. 9 -16 / sl. 8 i 9). Vjerojatno su gradovi s pripadnim agerom bili epicentri kulta ovog autohtonog božanstva. Samo je jedan pronađen sasvim zapadno, u okolici sela Katuni petnaestak kilometara od Pazina (kat. br. 17/ sl. 9. 3). Postoji razmišljanje da bi Sentonu trebalo jednačiti s Herom, jer su tragovi njezina kulta nađeni u blizini.¹⁷⁶ Holder navodi da bi ime Sentona moglo biti keltskog podrijetla¹⁷⁷, no Girardi Jurkić odbacuje takvu tvrdnju zbog manjka arheoloških dokaza i onomastičkih studija za istarsko područje.¹⁷⁸ Sudeći prema imenima koja se pojavljuju na natpisima, Sentoni zavjetuju došljaci i romanizirano autohtono stanovništvo. Ipak, samo se za jednog dedikanta, Gemina Bonina Hostiduka (*Geminus Boninus Hostiducis*), može pouzdano tvrditi da je rodom iz Liburnije (kat. br. 10).¹⁷⁹ Zbog relativno velike količine nalaza, moglo bi se zaključiti da je Sentona bila dominantna liburnska božica. Ipak, ideju treba uzeti s oprezom.

Prema pronađenim arheološkim nalazima, čini se da je najvažnija liburnska božica bila Latra.¹⁸⁰ Kao dokaz tezi navodi se ukupno 12 posveta nađenih na širem području sjeverne Dalmacije. Smatra se da je centar bio Nedin (kat. br. 18 – 23 / sl. 10 - 14), a s obzirom na pronađene natpise kult se vjerojatno s vremenom proširio na Burno (kat. br. 24), Korinij (kat. br. 26 i 27 / sl. 12), Aseriju (kat. br. 28 i 29 / sl. 13), možda Skardonu i Varvariju.¹⁸¹ Posveta Latri nađena je i u Saloni (kat. br. 25), no interpretira se kao liburnski religijski import na delmatski prostor.¹⁸² Postoji pretpostavka da se glavno svetište Latrinog kulta nalazilo nedaleko od Nedina. Ideju je iznio Medini, interpretirajući natpis pronađen u polju blizu crkve

---

¹⁷³ Čini se da je uzor za ovaj rustikalno izveden kip bila monumentalna helenistička skulptura koja odražava klasičnu mitološku priču o Veneri i Prijapu. Morala je biti mlađa od 300. g. pr. Kr. kada se Prijapov kult počinje intenzivno širiti iz Lampsaka (Cambi 1980, 274.)

¹⁷⁴ Izvori o Prijapovom rođenju: Nonnus XV. 169 - XVI. 405.; schol. ad Apoll. Rhod. I. 932.; schol. ad Theoc. I. 81.; Tzet. Lyc. 831. Opširnije o mitu: Room 2004, 268; Hard 2004, 180.; 222 – 223.; Cambi 1980, 278.

¹⁷⁵ Cambi 1980, 278.

¹⁷⁶ Holder 1909 – 1915, 710.; Girardi Jurkić 1979/1981, 158. i fusnota 31

¹⁷⁷ Holder 1904, 1503.

¹⁷⁸ Girardi Jurkić 1979/1981, 158. i Šašel Kos 2006, 75.

¹⁷⁹ Šašel Kos 2006, 75.

¹⁸⁰ Ibid., 76.

¹⁸¹ Ibid., 76.

¹⁸² Medini 1984b, 225-226., 241. i br. 15.

sv. Luke oko 5 km od Nadina.¹⁸³ Iako je tekst teško čitljiv, autor pretpostavlja da je Tit Turanije Ruf (*Titus Turranius Rufus*) zajedno sa sinovima dao graditi hram Latri po načelima rimskog graditeljstva s velikim trijemom (kat. br.23).¹⁸⁴ Nadalje, zaključuje da je svetište ili kulturno mjesto moralo postojati i prije rimske dominacije nad Liburnijom, a božičine korijene vidi u neolitičkim kultovima plodnosti vezanim uz Zrmanju i Krku.¹⁸⁵

Na temelju tog razmišljanja, Medini je opisao pet faza razvoja kulta u rasponu od prapovijesti do početka 5.st. U prvoj fazi je brončanodobno društvo afirmiralo kult snažnog roda, čija je narav bila utemeljena na elementu plodnosti. Tijekom liburnske etnogeneze razvoj većih društvenih zajednica, poput bratstava ili plemena, mogao je objediniti srodne religijske ideje i formirati zajednički dominantan kult.¹⁸⁶ Drugu fazu obilježilo bi formiranje većih teritorijalnih zajednica, gdje je kult zadobio zaštitničku funkciju. Autor smatra da je tada kult s nedinskog prostora mogao apsorbirati ostale i proširiti se, primjerice, na Korinij ili Asseriju. Inkorporacija religijskih ideja iz okolnih mjesta dovela je do konačnog oblikovanja Latrine naravi. Treća faza pripadala bi zadnjim stoljećima stare ere, kada je rimska prevlast očuvala postojeće stanje. Novodoseljeno rimsko stanovništvo percipira božicu kao *Deam Neditarium*. Četvrtu fazu obilježila je rimska dominacija nad Liburnima i jak utjecaj na duhovnu kulturu. Inovacije su vidljive u izradi žrtvenika rimske forme te novih oblika svetišta na starim kulturnim mjestima. U petoj fazi (od 2. – 5.st.) kult Latre postiže vrhunac, a božica stječe titulu *Augusta*. Postoje naznake da se tada intenzivira božičina htonička uloga, a adoracija traje sve do kraja 3. stoljeća. Kult se zadržava u južnoj Liburniji, a izvan nje potvrđen je samo u Saloni.¹⁸⁷

Latrina božanska narav iz rimskog vremena pripada kompleksnijem religijskom sustavu. Prema interpretacijama, temeljni karakter kulta odnosio bi se na plodnost zemlje i ljudi. Kult je s vremenom poprimio zaštitnički karakter nad rodovima i obiteljima što je vidljivo iz većine posveta na rimskim spomenicima.¹⁸⁸ U konačnici, Latra bi postala zaštitnica neditanskog plemena koji će u rimsko doba formirati *civitas Nedinum*.¹⁸⁹ Iz kasnijeg razdoblja saznaje se za Latrine htoničke osobine, osobito iz salonitanskog natpisa Turanije Valentine

---

¹⁸³ Ibid., 229 -230.

¹⁸⁴ Ibid., 229.

¹⁸⁵ Ibid., 231.

¹⁸⁶ M. Šašel Kos smatra da se društvo istočne jadranske obale znatno promijenilo od neolitika i brončanog doba pa je teško govoriti o tako dalekoj genezi kulta (Šašel Kos 2006, 76.) Anamarija Kurilić pripisuje kultne korijene nekom prapovijesnom božanstvu plodnosti (Kurilić 2008, 26 – 27.)

¹⁸⁷ Medini 1984b, 238 - 239.

¹⁸⁸ Šašel Kos 2006, 78.

¹⁸⁹ Ibid., 77.

(*Turrania Valentina*) koja je božici povjerila roditelje (kat. br. 25).¹⁹⁰ Najkasnije u 2. stoljeću Latra je stekla epitet *Augusta*, u čemu se vjerojatno zrcali njezin društveni ugled.¹⁹¹ Ne primjećuju se daljnji sinkretistički pokušaji i to bez obzira na novopridošle podudarne kompetencije orijentalnih i rimskih božica.

U zajednicama gdje se na natpisima pojavljuje Latra, nije posvjedočen ni jedan drugi autohtoni kult, a niti sjevernije od Korinija nema žrtvenika s njezinim imenom. Slična situacija pojavljuje se na jugoistoku, gdje se s lijeve strane rijeke Krke primjećuje dominacija Silvanova kulta.¹⁹² Prevlast Latrina imena na natpisima u jugoistočnoj Liburniji moguća je iz više razloga. Pretpostavlja se da ostali kultovi nisu bili dovoljno rašireni ili da se nisu očuvali na pojedinim mjestima, a mogući je razlog i nedostatak arheoloških istraživanja.¹⁹³ Isto je tako moguće da je Latrina kulna doktrina nadilazila ostale po osobinama pa je s vremenom istisnula ostale lokalne varijante.¹⁹⁴

Politički, ekonomski i kulturni odnosi liburnskih zajednica vjerojatno su diktirali širenje kultova.¹⁹⁵ Primjer opstojnosti i konzervativnosti je stabilni kult Anzotike u Ninu. Problem međaša između Korinija i Nedina iz rimskog doba ukazuje na zategnut odnos tih dviju zajednica. Julijan Medini pretpostavlja da se u neprijateljskim strujanjima može reflektirati i stariji problem širenja ili čak nametanja nedinskog kulta.¹⁹⁶

U prakticiranju Latrina kulta sudjelovali su i žene i muškarci.¹⁹⁷ Medini to smatra dokazom da Latra nije isključivo zaštitnica žena i materinstva,¹⁹⁸ što ne isključuje opciju podrijetla kulta iz kakvog načela plodnosti. Ipak, očuvani natpisi, osobito oni obitelji Turanija, primarno karakteriziraju božicu kao zaštitnicu obitelji i rodni veza.¹⁹⁹ Potpuno sačuvani zavjeti svjedoče da je Latru štovao uglavnom viši sloj. Etnički gledano, podjednako je zastupljen romanizirani domorodački živalj, ali i italiski doseljenici, dapače pripadnici senatorskog sloja.²⁰⁰

---

¹⁹⁰ Medini 1984b, 233.

¹⁹¹ Ibid., 227.

¹⁹² Šašel Kos 2006, 78.

¹⁹³ Medini 1984b, 235 - 236.

¹⁹⁴ Ibid., 236.

¹⁹⁵ Ibid., 236.

¹⁹⁶ Ibid., 236.

¹⁹⁷ Od 7 potpuno sačuvanih natpisa, 3 su postavile žene, a 5 muškarci (Ibid., 231.)

¹⁹⁸ Ibid., 231

¹⁹⁹ Ibid., 234 -235.

²⁰⁰ Kurilić 2006, 53.

5. NARAVI LIBURNSKIH BOŽICA I ODNOS PREMA DRUGIM KULTOVIMA

Prema svoj su prilici kultovi liburnskih ženskih božanstava refleksija mnogo starijih vremena u kojima se zbivao njihov nastanak, razvoj i konstantna nadogradnja. Teško je reći kakve su točno bile naravi božanstava u ranijim razdobljima, jer se njihov karakter produbljavao kao posljedica povijesnog razvoja, ali i kroz kontakt sa susjednim krajevima i običajima.²⁰¹ Interpretacije rimskih natpisa ukazuju na zajedničku i opću ulogu zaštite zemlje, prirode, majčinstva i rodnosti. Zato se pretpostavlja da je faza plodnosti bila temeljno svojstvo božanstava, čije kompetencije uključuju brigu nad plodnom zemljom, vegetacijom, životinjama i ljudima.²⁰² Takvi se primjeri nalaze u brojnim prapovijesnim zajednicama u čijem je razvoju važnu ulogu igrala priređivačka grana poljoprivrede i stočarstva.²⁰³ Obje su djelatnosti imale kardinalnu ulogu na jezgrenom liburnskom teritoriju od Zrmanje do Krke, osobito na području plodnih Ravnih Kotara, a za transhumantno stočarstvo, brdovitog dalmatinskog zaleđa.

U kultovima plodnosti zemlje zrcali se osnovni princip reprodukcije cjelokupne prirode i svega što živi.²⁰⁴ Takva se spona primjećuje kod Latre i Irije kojima se pripisuje narav roditeljica i stvarateljica intenzivne snage. Zato ne čudi kasniji sinkretizam Irije s velikom majkom Venerom.²⁰⁵ S druge strane, zaštitnička uloga prirode može širiti svoje aspekte na razne pojavne oblike od izvora, vjetrova do zemlje.²⁰⁶ Primjerice, Duje Rendić-Miočević poistovjećuje liburnske božice s lokalnim nimfama grčko-rimske religije, čija je kompetencija znatno usmjerena na snagu vode i izvora. Tvrdi da se lokalni Irijin kult uklopio u bezlični kozmopolitski svijet rimske Venere po principu izjednačavanja naravi božanstava koja su rođena iz vode, odnosno mora.²⁰⁷

Utjecaj grčko-rimske religije mogao je ostaviti znatan dojam, u kojem su primarne osobine autohtonih božanstava dobile nove komponente. Primjer toga su dvoslojne ili višeslojne naravi kao višestruke kontaminacije stranog religijskog utjecaja. Anzotika je pri poistovjećivanju mogla biti shvaćena kao *Venus Genetrix* i *Libitina*.²⁰⁸ Zato njezina narav na

---

²⁰¹ Medini 1984a, 11.

²⁰² Šašel Kos 2006, 65. i Girardi Jurkić 1979/1981, 147.

²⁰³ Kurilić 2008, 26.

²⁰⁴ Suić 1969, 65,

²⁰⁵ Ibid., 65

²⁰⁶ Batović 2005, 50.

²⁰⁷ Rendić-Miočević 1967, 146.

²⁰⁸ Medini 1984a, 13.

različitom ili istom prostoru može biti shvaćena na nekoliko izmijenjenih načina. Primjećuju se snažni htonički elementi istaknuti u značajima liburnskih božica. Primjer tome su Latra, Irija i Anzotika.²⁰⁹

S druge strane, postoji mogućnost da kontaminacija nije ni bilo. Možda su liburnske božice već prije grčko-rimskih impulsa imali strogo definiranu religijsku doktrinu koja je iznjedrila nekoliko fiksnih božanskih karaktera. U tom slučaju nije bilo potrebe za nadogradnjom, već je specifična kompetencija bila dobra podloga za poistovjećivanje podudarnih karakteristika.²¹⁰ Najreprezentativniji primjer je božica Heija čiji brojni atributi otvaraju široki spektar pitanja o njezinom originalnom karakteru. Štovanje božica u epihorskoj formi sve do 2. stoljeća mogao bi biti svjedok dugovječnosti drevnih liburnskih tradicija. Tome u prilog ide i arheološki materijal koji pruža podatke o trajnosti nošnje i umjetničkog ukusa sve do kasne antike.²¹¹ Na mjestima gdje je autohtona sredina jača, logična je i slabija romanizacija, stoga mnogi elementi epihorske liburnske religije žive i dalje. Takvi fenomeni nisu ostavili tragove u rimskom materijalu, ali su s povijesno–arheološke perspektive ostali zaboravljeni.²¹²

Soteriološke i eshatološke komponente, bile originalne ili naknadno stečene, odigrale su veliku ulogu u kasnijem prihvaćanju orijentalnih kultova na Jadranu.²¹³ Zato su božanske naravi, poput Sentonina, Ikina i Jutosikina, mogle biti plodno tlo za prihvaćanje istočnjačkih doktrina i misterijskih kultova koji snažno utječu na Liburniju nakon 2. stoljeća. Prepoznavanje epihorskih elemenata ističe se na primjeru izijačkog kulta potvrđenog u Ninu i Varvariji.²¹⁴ Čini se da je prodor doktrine Velike Majke uzrokovao potiskivanje i asimilaciju kultova autohtonih božica, a natpisi posvećeni Dijani, Veneri i Junoni mogu također ukazivati na utapanje liburnskih tradicija u kozomopolitske rimske kultove.²¹⁵ Jedan od brojnih primjera je antička Senija. Ondje se u kontekstu 2. stoljeća pojavljuju dvije posvete Velikoj Majci zajedno s tragovima hramske arhitekture.²¹⁶ Kult se pojavio i mnogo prije, možda upravo na plodnom tlu ženskih kultova koji su duboko ukorijenjeni u autohtonim običajima.²¹⁷ Osim posvete kultu *Magnae Matris*, pojavljuju se dva napisa zavjetovana božici Dijani iz antoninskog razdoblja. Iako su dedikanti porijeklom Italici, nije isključivo da se

---

²⁰⁹ Medini 1984b, 234.

²¹⁰ Idem 1984a, 14.

²¹¹ Kurilić 2008, 28.

²¹² Medini 1984a, 11.

²¹³ Kuntić-Makvić 2001, 178.

²¹⁴ Vidi: Kuntić Makvić 1982, 151 – 157.; Selem 1997, 54 -60.

²¹⁵ Šašel Kos 2006, 80.

²¹⁶ Glavičić 1993, 63 – 65.

²¹⁷ Ibid., 65.

Dijanin kult u nekom trenutku poistovjetio s jednom od autohtonih božica sličnih karakteristika.²¹⁸

Međusobni odnos liburnskih ženskih kultova vrlo je spekulativan. Posvete različitim božicama u istoj zajednici ukazuju na potencijalni hijerarhijski odnos.²¹⁹ Sudeći prema epigrafskim natpisima, sve su božice regionalnog karaktera i nisu potvrđene u ostalim zajednicama kojima se pripisuje liburnski etnicitet.²²⁰ Na različitim mjestima unutar liburnskog teritorija potvrđene su samo Latra i Sentona. U Albani i na njezinom ageru uočavaju se istovremene posvete Aitici, Jutosiki i Sentoni. Zbog većeg broja posveta Sentoni, J. Medini smatra da je kult Aitike i Jutosike mogao biti recesivniji te da je postojao neuspješan pokušaj integracije u Sentonin kult.²²¹ Sličan se obrazac pojavljuje u Flanoni, gdje se očuvao kult Ike, Irije i Sentone, a vjerojatno iz iste zajednice potječe božica Flanatika.²²² Unutar flanonske teritorijalne jedinice nije također došlo do integracije u jedinstvenu religijsku ideju.

Spekulira se o sinkretizmu dviju autohtonih božica na primjeru rimske Minerve. Iako ne potječe s liburnskog teritorija, pretpostavlja se da iza Minerve Polensis i Flanatike stoje dvije epihorske božice, jedna histarska, a druga liburnska.²²³ Slične naravi mogle su ujediniti više božanstava kojima je u ovom slučaju zajednički nazivnik Minerva.²²⁴

Jedan od razloga rijetkog sinkretizma autohtonih božanstava mogla je biti razlika u naravima božica. Zbog te premise raspravljalo se i o potencijalnom liburnskom ženskom panteonu.²²⁵ Iako je pretpostavka vrlo pretenciozna, ona bi aludirala na višu fazu religije koju određuju specifične vrijednosti pojedinog kulta, bitne razlike u doktrinama te uspostava zasebnih protektorskih odlika.²²⁶ Problem predstavlja diskrepancija sjevernih i južnih liburnskih teritorija. Različiti se kultovi u istoj zajednici ne pojavljuju na jugu, jer je dominacija Latre i Anzotike u okrilju vlastitih društvenih jedinica neprikosnoven. Ipak, ne

---

²¹⁸ Ibid., 65 -66.

²¹⁹ Girardi Jurkić 1979/1981, 165.

²²⁰ Kurilić 2008, 27.

²²¹ Medini 1984a, 14.

²²² S natpisa je poznat samo kult Minerve Flanatike: *[M]inervae / [Fl]anaticae / [sa]crum / [Abu]dus (?) Bassus / [ex] v(oto) quot(!) a dea pe/[tit] consecutus(!)* (AE 1932, 76.). Ova je zavjetna ara pronađena u istarskom selu Mušalež, van granica antičke Liburnije. Božičino se ime pojavljuje samo u sinkretističkom obliku. Budući da ne postoji posveta s teritorija Liburnije, Flanatika se uglavnom ne ubraja u liburnske autohtone božice. Dodatni problem stvara, nesigurno čitanje prva dva slova. V. Girardi Jurkić smatra da je kult prenese s istočne obale Istre na zapad. Tvrdi da je neki liburnski doseljenik donio svoje lokalno božanstvo poistovjetivši ga s italском boginjom. (Girardi Jurkić 1979/1981, 160 - 162.)

²²³ Kuntić-Makvić 1997, 173.

²²⁴ Ibid., 173.

²²⁵ Medini 1984a, 14.

²²⁶ Medini 1984a, 14.; tako tvrdi i Kuntić-Makvić 1997, 437.

treba zanemariti nedostatak arheološkog materijala ili jednostavno nezabilježenost kulturnih praksa. Možda se u razlici religijskih prilika na Kvarneru i u sjevernoj Dalmaciji razabire plemenska fragmentiranost šireg liburnskog područja.

Ako se usporedbi s brojem natpisa posvećenih božicama, štovanje muških božanstava na liburnskom teritoriju je razmjerno slabo.²²⁷ Za muške kultove saznaje se s rimskih spomenika, a poznata su samo dva imena koja potječu s dva zavjetna natpisa. U Ninu je pronađen natpis posvećen Jupiteru Sabaziju Iiku (*Iuppiter Sabasius Iicus*), a radi se o trostrukom sinkretizmu (ILJug 916.).²²⁸ Autohtono božanstvo Iiko poistovjećeno je u početku s rimskim Jupiterom, a zatim s tračko-frigijskim božanstvom Sabazijem.²²⁹ Podudarnost s imenom ženskog božanstva je očita (*Iicus – Ica*), a postoji pokušaj povezivanja epihorske božanske naravi s orgijastičkim sabazijanskim karakterom.²³⁰ Zavjetni žrtvenik s Taranukovim imenom potječe iz Aserije (CIL III 2804.). Bog Taranuk (*Taranucus*) je na natpisu poistovjećen s Jupiterom, a njegovo je ime protumačeno kao autohtono.²³¹ Iz rimskog vremena primjećuje se učestalo štovanje Silvanova kulta na liburnskom teritoriju.²³² Pretpostavlja se da je religijska osnova bio neki autohtoni kult muškog božanstva čije su kompetencije obuhvaćale fertilitet te zaštitništvo nad šumama i vodama.²³³

---

²²⁷ Šašel Kos 2006, 65 - 66.; Kurilić 2008, 27.

²²⁸ Iako Mate Suić pretpostavlja da se radi o trostrukom sinkretizmu, čini se vjerojatnijim da je Iiko poistovjećen s već postojećim kultom Jupitera Sabazija. Pretpostavka se temelji na ranijem sinkretizmu rimskog vrhovnog boga i Sabazija koji se može pratiti već od 2. st. pr. Kr. (Schaefer 1920, s. v. *Sabazios*, 1547.).

²²⁹ Suić 1969, 77.

²³⁰ Ibid., 77.

²³¹ Höfer 1909 – 1915, 91.; Šašel Kos 2006, 66.

²³² Suić 1969, 76 - 77.

²³³ Suić 1969, 76 - 77.; Kurilić 2008, 28.

6. LIBURNSKE BOŽICE I POVLAŠTENI POLOŽAJ ŽENA U LIBURNskom DRUŠTVU

Korijeni prvelasti ženskih božanstava kod Liburna često se promatraju iz perspektive povlaštenog položaja žena u društvu.²³⁴ Prvi sačuvani podatak o tom specifičnom društvenom fenomenu donosi anonimni geograf Pseudo Skilak u 4. st. pr. Kr.²³⁵ Pripovijeda da Liburni žive u ginekokraciji, a žene imaju privilegiju birati partnere među robovima ili susjedima:

Μετὰ δὲ Ἰστρουσὺ Λιβυρνοὶ εἴσιν ἔθνος... Οὗτοι γυναικοκρατοῦνται καὶ εἰσὶν αἱ γυναῖκες ἀνδρῶν ἐλευθέρων, μίσγονται δὲ τοῖς ἑαυτῶν δούλοις καὶ τοῖς πλῆσιοχώροις ἀνδράσιν. (Ps. Scyl. 21.)

Nikola iz Damaska, autor 1. stoljeća prije Krista, piše o Liburnima u zbirci o čudnim običajima.²³⁶ Vijest je zasigurno preuzeo iz starijeg etnografskog dijela.²³⁷ On pripovijeda da Liburni imaju zajedničke žene koje zajedno odgajaju djecu, dok ne navršе pet godina. Djeca se kasnije vraćaju očevima na temelju fizičke sličnosti, nakon čega ih muški roditelj podiže bez obzira je li njegov sin ili nije:

Λιβύρνοι κοινὰς τὰς γυναῖκας ἔχουσι καὶ τὰ τέκνα ἐν κοινῷ τρέφουσι μέχρι ἐτῶν πέντε εἴτα τῷ ἐκτῷ τῶν ἐνέγκαντες ἅπαντα τὰ παιδία τὰς ὁμοιοτήτας πρὸς τοὺς ἄνδρας εἰκάζουσι καὶ ἐκάστω τὸν ὅμοιον ἀποδιδόασιν πατρί.

(FGrH 90 F 103d = Nic. Damasc apud Ioann. Stob. Anthol. IV.)

Rimski pisci također spominju sličnu posebnost liburnskog društva. Zanimljivi društveno-gospodarski podaci dolaze iz Varonova djela „O poljoprivredi“. On piše o snazi i otpornosti liburnskih žena tijekom odgoja djece i poljoprivrednih radova (Varro. De re rust. II. 10. 8.). Važno je istaknuti da Varon piše iz osobnog iskustva i njegova svjedočanstva daju najpovoljniju podlogu za raspravu o položaju žena u liburnskom društvu:²³⁸

De nutricatu hoc dico, easdem fere et nutrices et matres. Simul aspicit ad me et, ut te audii dicere, inquit, cum in Liburniam venisses, te vidisse matres familias eorum afferre ligna et simul pueros, quos alerent, alias singulos, alias binos,

²³⁴ Vidi: Suić 1951/1952, 86.; Idem 1955b, 163.; Idem 1962/1963, 53 – 55.; Idem 1969, 75. i dr.

²³⁵ Suić 1951/1952, 86.; Idem 1955b, 163.; Idem 1962/1963, 53 – 55.; Idem 1969, 75.; Šašel Kos 2006, 63 - 64.

²³⁶ Vidi: Suić 1951/1952, 86.; Idem 1955b, 163.; Idem 1962/1963, 53 – 55.;

²³⁷ Kurilić 1994/1995, 58.

²³⁸ Alföldy 1965, 318 – 319.

quae ostenderunt fetas nostras, quae in conopiis iacent dies aliquot, esse eiuncidas ac contemnendas.(Varro. De re rust. II. 10. 8.)

Na temelju spomenutih antičkih izvora objelodanjene su brojne znanstvene diskusije. Historiografija 19. stoljeća razvijala se u smjeru interpretacije matrijarhalnog uređenja u liburnskom društvu.²³⁹ U hrvatskom istraživačkom krugu Mate Suić je interpretirao vrela reminiscencijom matrijarhata, dok je ženska božanstva smatrao produktom neolitičkog zemljoradničkog matrijarhalnog društva.²⁴⁰ Tvrdi da su žene bile čuvarice ognjišta, a k tomu i glave obitelji, čime su stekle povlašteni položaj. Tijekom željeznog doba status se mogao očuvati kao konzervativni relik.²⁴¹ Podavanje strancima i robovima interpretira hijerodulijom kojom se pribavlja novac za miraz, na sličan način kako su činili Etruščani.²⁴² Suić smatra da je karakteristični ritual ostao kao okamenjena tradicionalna institucija koju su Liburni prilagodili tijekom procesa društvenog razvitka.²⁴³ Zbog preslabih historijsko-arheoloških podataka, autor odbacuje ginekokraciju kao oblik vlasti.²⁴⁴ Društveni konzervativizam i opstanak matrijarhatskih društvenih obrazaca interpretirala je na sličan način Vesna Girardi Jurkić.²⁴⁵

Velik broj ženskih epihorskih božanstava možda je usko vezan za dominantniju ulogu žena u liburnskom društvu. Međutim, to ne mora značiti da su Liburni živjeli u matrijarhatu.²⁴⁶ Ženska povlaštena uloga razvila se iz društvene situacije, u kojoj muškarci većinu vremena borave na moru baveći se važnim liburnskim granama privrede, poput gusarstva, trgovine i ribarenja.²⁴⁷ Ako je suditi prema tom modelu, žene su preuzele odgovornost nad svim oblicima privređivanja na kopnu. Na taj bi se način razvila njihova istaknuta uloga u poljodjelskim poslovima i pokretnom stočarstvu, kakvu opisuje Varon (Varro. De re rust. II. 10. 8.). Osim toga, funkcija odgoja i obrazovanja također bi bila u

---

²³⁹ Riječ je o interpretacijama sredine 19. stoljeća kad je matrijarhalno društveno uređenje bio aktualno (Bachofen 1861 [1948], 767.)

²⁴⁰ Suić 1955a, 163.; Suić 1962/1963, 55.

²⁴¹ Suić 1962/1963, 55.

²⁴² Ibid., 53 – 54.

²⁴³ Ibid., 54.

²⁴⁴ O ginekokraciji je pisao i Zaninović. Autor povezuje likijske s liburnskim elementima i raspravlja o potencijalnoj seobi Liburna tijekom brončanog doba u Malu Aziju (Zaninović 1982, 45.). U novijem radu Zaninović traži podrijetlo Liburna u Maloj Aziji (Idem 2013, 7 – 54.)

²⁴⁵ Girardi Jurkić 1972, 39.; Idem 1979/1981, 165.;

²⁴⁶ Alföldy 1965, 167; 318 – 319.; Šašel Kos 2006, 63 -64.

²⁴⁷ Alföldy 1961, 307 -319.; Idem 1965, 167; 318 – 319.; Čače 1985 (neobjavljeno), 637 – 638; Šašel Kos 2006, 64.

ženskim rukama.²⁴⁸ Na sličan je način John Joseph Wilkes interpretirao Pseudo Skilakovu vijest. On smatra da je ginekokracija pojednostavljena slika takvog društvenog stanja.²⁴⁹

O privilegiranom položaju žena kod Liburna izvještavaju podaci s rimskih nadgrobnih natpisa. Liburnsko srodstvo bilo je u uglavnom matrilinearno.²⁵⁰ U najvećem broju zabilježenih slučajeva, podrijetlo su određivali prema zajedničkom udaljenom pretku majčine loze, a ambilinearnost se razvija tek u kasnom liburnskom periodu s helenističkim i rimskim impulsima.²⁵¹ Anamarija Kurilić povezuje matrilinearni fenomen sa seksualnom slobodom žena o kakvoj piše Nikola iz Damaska (FGrH 90 F 103d).²⁵² Iz takvog modela razabire se odsutnost muške *potestas* nad partnericama i djecom.

Matrilokalnost se također smatra naslijeđenom tradicijom.²⁵³ Kćeri ostaju u roditeljskoj kući, a muž dolazi živjeti u puničino domaćinstvo. Novi arheološki dokazi upućuju da su obitelji morale biti umjereno proširene zbog veličine životnog prostora i mjesta ukopa.²⁵⁴ Analiza epigrafskih natpisa dokazuje visok postotak dedikantica i komemoratorica u liburnskom društvu, dakle žene lokalnog podrijetla postavljale su nadgrobne spomenike i skrbile o pogrebnim običajima.²⁵⁵ Ipak, u liburnskom slučaju visok postotak znači ravnopravni položaj muškaraca i žena u toj praksi, a ne isključivu povlasticu.²⁵⁶ Čini se da bi i ostale sfere liburnskog gospodarskog i društvenog života mogle prije počivati na ravnopravnosti, nego na izuzetnoj privilegiranosti ženskog roda.²⁵⁷

Perspektivu antičkih pisaca o dominaciji žena u liburnskom društvu treba gledati s oprezom. Autori koji govore o istaknutoj dominaciji žena, poput Pseudo Skilaka ili Nikole iz Damaska, vjerojatno su naumili istaknuti odmak liburnskog i grčko-rimskog društva.²⁵⁸ Ipak, u njihovim se opisima primjećuje doza ignorancije prema svijetu koji oštro odudara od njihovog, kao i osjećaj nadmoći.²⁵⁹ U grčkom svijetu društveno se uređenje bazira na superiornosti muškarca, dok je vrhunac života žene u najvećem broju slučajeva sklapanje braka i kasnija majčinska uloga.²⁶⁰ Sličan društveni odmak može se uočiti u Teopompovu i

---

²⁴⁸ Batović 2005, 56.; Šašel Kos 2006, 64.

²⁴⁹ Wilkes 1969, 186.

²⁵⁰ Alföldy 1961, 307 i d.; Idem 1965, 167.; Čače 1985 (neobjavljeno), 627. ; Šašel Kos 2006, 63.

²⁵¹ Smatra se da uklapanje u rimski način života unosi patrilinearno načelo (Čače 1985 (neobjavljeno), 637 – 638.)

²⁵² Kurilić 1994/1995, 58.

²⁵³ Alföldy 1961, 316 -318.; Idem 1965, 317.

²⁵⁴ Čače 1985 (neobjavljeno), 616 i d.

²⁵⁵ Alföldy 1961, 316 -318.; Kurilić 1994/1995, 47.

²⁵⁶ Kurilić 1994/1995, 47.

²⁵⁷ Ibid., 77.

²⁵⁸ Suić 1962/1963, 53.

²⁵⁹ Ibid., 53.

²⁶⁰ Detaljno o položaju žene u grčkom svijetu: Just 1991, passim; Kurilić 1994/1995, 58.

Atenejevu opisu ilirskog društva u kojem žene sudjeluju na banketima, nazdravljaju s muškarcima pa ih kasnije pijane vode kući (FGrH 39 F 2b i Athen. X. 60.).²⁶¹ Teutino prvenstvo tijekom Prvog ilirskog rata također se u očima rimskih pisaca promatra kao kuriozitet.²⁶²

Prema tome i liburnska se društvena situacija poima kao odmak od standardnog, pri čemu su s vremenom pridodani različiti etnološko-ideološki elementi.²⁶³ Na temelju toga mogla se razviti priča o neobičnoj neovisnosti žena od muškaraca, a ekstremni primjer bio bi promiskuitet. Takva se vijest lako prenosila kao kuriozitet. Daljnja nadogradnja predodžbi možda se pojavila kod Vergilijevog komentatora Servija koji piše da Liburni vuku podrijetlo od Amazonki (Serv. Ad Aen. I. 243.). Na takav bi način frekventnost podataka o jakom položaju žena kod Liburna izgurala stariju Hekatejevu tradiciju o liburnskom zajedničkom praocu Liburnu (FGrH 1 F 93).

Uzevši u obzir epigrafske podatke i historiografska vrela, zaključuje se da je položaj liburnskih žena odudarao od onog na koji su navikli grčko-rimski autori. Iako se i kod Histra pojavljuje snažna adoracija kultova božica, antički pisci ne bilježe povlaštenost žena u njihovom društvu. Razlog tome možda je utemeljen na mnogo intenzivnijem liburnsko-grčkom kontaktu tijekom arhajskog doba, kada se razvija usmena i književna predaja o jadranskim krajevima.²⁶⁴ Posljedično je mogao biti kreiran i stereotip o Liburnima koji posebnu pažnju daju ženama.

Ženska uloga kod Liburna bila je na određeni način specifična i odudarala je od ostalih. Takav podatak, u manjoj ili većoj mjeri pouzdan, mogao je itekako utjecati na antičke predodžbe i percepciju o liburnskom društvu i religiji, a ponajviše kad je riječ o preferencijama ženskih božanstava.

Ipak, teško je reći kakav je doista bio međuodnos ženskih božanstava i položaja žena. Zato se pretpostavljeni liburnski stereotip izdvaja od ostalih mediteranskih zajednica koje štiju brojna ženska božanstva, ali im antički autori ne pripisuju matrijarhalno uređenje, ni privilegirani položaj žena.²⁶⁵

---

²⁶¹ Wilkes 1969, 187.

²⁶² Može se uočiti u vijesti Lucija Aneja Flora (Florus, I. 21.: *Ilyrii seu Liburni sub extremis Alpium radicibus agunt inter Arsiam Titiumque flumen, longissime per totum Hadriani maris litus effusi. Hi regnante Teutana muliere populationibus non contenti licentiae scelus addiderunt.*)

²⁶³ Kurilić 1994/1995, 58.

²⁶⁴ M. Šašel Kos zaključuje da je do promjene stanja moglo doći nakon 177. g. pr. Kr. i rimskog prodora u Istriju (Šašel Kos 2006, 64.). Ipak, to se ne slaže s Pseudo Skilakovim djelom koje se datira u 4. st. pr. Kr.

²⁶⁵ Najreprezentativniji primjeri su grad Atena i kapitolijska trijada s Minervom i Junonom (Kurilić 2008, 27.)

7. TRAGOVI KULTOVA BOŽICA NA LIBURNskom ARHEOLOŠKOM MATERIJALU

Liburnski arheološki materijal karakterizira dugi kontinuitet kroz cijelo željezno doba.²⁶⁶ Bogato nasljeđe kasnog brončanoga doba vidljivo je u analizi formi i načina izrade.²⁶⁷ Osim geografske izoliranosti i sporog priljeva inovacija, tradicija izrade materijala smatra se glavnim argumentom konzervativnosti liburnskih zajednica tijekom relativno stagnirajućeg samostalnog razvoja, počevši od materijalne i duhovne kulture do društva i gospodarstva.

Šime Batović je 1964/1965. godine ukazao na osnovna svojstva i razvoj materijala koje je pripisao Liburnima na temelju geografske rasprostranjenosti.²⁶⁸ Izdvojio je tri glavna razdoblja u pet različitih faza koje obuhvaćaju vremenski raspon od 11. do 1. stoljeća pr. Kr. Prvo je razdoblje smješteno je u 11. i 10. st. pr. Kr., a pripada mu 1. faza kulture. Drugo razdoblje je doba liburnske prevlasti na Jadranu od 9. do 5. stoljeća te obuhvaća drugu, treću i četvrtu fazu. U posljednje razdoblje pripada peta i šesta faza. Naziva se epohom opadanja liburnske prevlasti koja je datirana od 5. do 1. st. pr. Kr.²⁶⁹

Nova kronologija, potaknuta opširnijim saznanjima o kasnom brončanom dobu, izrađena je 1983. g.²⁷⁰ Kulturno-povijesni razvoj Liburna podijeljen je nakon revizije u dva osnovna razdoblja i pet faza. Prvom razdoblju od 9. do 6. stoljeća pripada prva, druga i treća faza kulture, dok se drugo razdoblje proteže od 5. do 1. stoljeća, a sastoji se od četvrte i pete faze.²⁷¹

Osim Batovića, relativnokronološku periodizaciju liburnske grupe načinili su Hiller i Pare, prilagodivši ju revidiranoj srednjoeuropskoj periodizaciji.²⁷² Recentna kronologija liburnske grupe potječe iz pera Martine Blečić Kavur i Emila Podrug, a izrađena je na osnovi grobnih nalaza s gradine Velika Mrdakovica.²⁷³

Arheološki nalazi koji se koriste u daljnjoj interpretaciji sistematizirani su prema novijoj Batovićevoj periodizaciji. Analizirani predmeti datirani su apsolutno pa se mogu prilagoditi svim navedenim kronološkim obrascima.

---

²⁶⁶ Batović 2005, 29 – 42.

²⁶⁷ Idem 2002, 666-677.

²⁶⁸ Idem 2005, 15.

²⁶⁹ Ibid., 15 - 16.

²⁷⁰ Vidi detaljno: Idem 2002, 662 -694.

²⁷¹ Ibid., 16 -21.

²⁷² Hiller 1991.; Pare 1998, 293 – 433.

²⁷³ Kronologija je revidirana na temelju promjene muške i ženske nošnje, tj. pojave novog materijala te *protocertosa* i *Certosa* fibula u grobovima. Detaljnije: Blečić Kavur i Podrug 2014, 31 - 89.

Tablica 2: Kronologije liburnske grupe²⁷⁴

Vremenski raspon	Kronologija prema Batoviću 1964. (1965.)		Kronologija prema Batoviću 1983.	
	Razdoblje	Faza	Razdoblje	Faza
11. i 10. st. pr. Kr.	I.	1		prijelazna faza
9. st. pr. Kr.	II.	2	I.	1
8. st. pr. Kr.	II.	3A	I.	2A
7. st. pr. Kr.	II.	3B	I.	2B
6. st. pr. Kr.	II.	4	I.	3
5. st. pr. Kr.	III.	5	II.	4
4. st. pr. Kr.	III.	6A	II.	5A
3. st. pr. Kr.	III.	6A	II.	5A
2. st. pr. Kr.	III.	6B	II.	5B
1. st. pr. Kr.	III.	6B	II.	5B

Tablica 3: Nova kronologija starijeg željeznog doba liburnske grupe²⁷⁵

Vremenski raspon	Kronologija prema Blečić Kavur i Podrug 2014.	
	Stupanj	Karakteristike
druga polovica 10.st. Kr.	I.	Početak željeznog doba kod Liburna
prva polovica 9.st. pr. Kr.	II.	Moda fibula s jantarem na luku
sredina 7. st. pr. Kr.	III.	Fibule regionalnog tipa (osobito <i>protocertosa</i>), promjena nošnje, importirana keramika
kraj 6. st. pr. Kr.	IV.	Fibule <i>Certosa</i> tipa

²⁷⁴ Prema: Batović 1965,55 – 71.; Idem 2005, 16 -21.

²⁷⁵ Prema: Blečić Kavur i Podrug 2014, 87 – 89.

Tablica 4: Pregled relativnokronoloških periodizacija za područje Liburnije u odnosu na revidiranu srednjoeuropsku periodizaciju²⁷⁶

pr. Kr. BC	EUROPE Rychner 1996 Trachsel 2004	DALMACIJA = LIBURNIJA Pare 1998	LIBURNIJA		
			Batović 1987	Hiller 1991	Batović 1965
1200	Ha A1	Kraj kasnog brončanog doba <i>End of the Late Bronze Age</i>		Kasno brončano doba <i>Late Bronze Age</i> Rano željezno doba <i>Early Iron Age</i> I A	I
1150	Ha A2				
1100	Ha A2				
1000	Ha B1				
950	Ha B1				
900	Ha B2	I	I	II A	II
800	Ha B3				
700	Ha C1a	II	II A	II B	III A
600	Ha C2	III	II B	III A	III B
500	Ha D1		III	III B	IV
400	Ha D2-3		IV	Srednje željezno doba <i>Middle Iron Age</i> IV	V

²⁷⁶ Iz: Blečić Kavur i Podrug 2014, 88.

U interpretaciji simbolike liburnskoga arheološkog materijala, problem stvaraju rijetke pojave figuralnih motiva kasnog brončanog i starijeg željeznog doba.²⁷⁷ Postupni pomak prema složenijim likovnim prikazima započinje intenzivnim kontaktnom Liburna s grčkim, italiskim i etruščanskim civilizacijskim krugovima, počevši od 7. stoljeća prije Krista.²⁷⁸

Kasno brončano doba i početak starijeg željeznog većinom karakterizira apstraktan geometrijski ukras.²⁷⁹ Pokušaji oblikovanja figuralnih motiva utapaju se u dominantnoj geometriji. Rijetki slučajevi prikazuju zoomorfnu formu, dok je ljudski lik iznimno sporadičan.²⁸⁰ Materijal na kojem se pojavljuje prva stilizirana plastika potječe iz prve faze željeznog doba. Riječ je o britvama s ptičjim likovima na ručici, pektoralnim privjescima s dvostrukim pticolikim glavama (sl. 15) i trodijelnim fibulama s dva ptičja lika na luku (sl. 16).²⁸¹ Takve su forme prisutne i u sljedećim fazama što je jedna od karakteristika konzervativne tradicije u izradi liburnskog materijala. Primjer tome je glomazni višedijelni pektoralni nakit s ptičjim protomama na osnovici i privjescima iz 7. stoljeća (sl. 18).

Pojava stiliziranog ptičjeg lika na metalnim i jantarnim predmetima interpretira se kao nasljeđe kulture polja sa žarama.²⁸² Kulturna inspiracija ptičjim formama povezuje se s općeeuropskim kontekstom sunčeve simbolike.²⁸³ Takvi su elementi vidljivi u mitu o Apolonu i Hiperborejima u kojem se pojavljuju barske ptice ili labudovi upregnuti u njegova božanska kola (Athen. 307c), a slični mitološki elementi pojavljuju se u nekim skandinavskim kulturnim obrascima.²⁸⁴ Promatrajući arheološki materijal ranih liburnskih faza, Aleksandar Stipčević zaključuje da su privjesci s antitetički postavljenim ptičjim protomama mogli predstavljati sunčevu lađu (sl. 17).²⁸⁵ Šime Batović nadograđuje interpretaciju i povezuje simboliku sunca s kultom plodnosti.²⁸⁶ Ističe snažnu povezanost motiva kasnobrončanodobnih i ranoželjeznodobnih predmeta. Stilizirane barske ptice interpretira kao atribute ženskih božanstava što povezuje s dugovječnim tradicijama njihovih kultova kod Liburna.²⁸⁷

---

²⁷⁷ Idem 1955, 233.

²⁷⁸ Batović 2005, 42.; Medini 1984a, 8.; Marović 1970., 267.

²⁷⁹ Batović 1955, 233.; Idem 2005, 51.; sl. 21; T. XXXVIII; T. XL

²⁸⁰ Idem. 1955, 233.

²⁸¹ Idem. 2005, 51.; sl. 21; T. XXXVIII, 8, 17, 19, 20; T. XL, 16.

²⁸² Idem 2002, 682.

²⁸³ Stipčević 1981, 23.

²⁸⁴ Ibid., 23.

²⁸⁵ Ibid., 26 -27.

²⁸⁶ Batović 2002, 682.

²⁸⁷ Ibid., 682-683.

Mali antitetički privjesci mogu se promatrati i kao prvi konsekrativni rogovi na liburnskom prostoru.²⁸⁸ Zoomorfni prikaz goveda do tada nije zabilježen, no moguće je da ikonografija i simbolika prodiru s egeo-kretskog prostora.²⁸⁹ Na širem prostoru istočne jadranske obale, njihova pojava prvotno se pojavljuje kod Liburna. Prema sličnosti forme, simbolika goveđih rogova povezuje se s lunarnim srpom, dakle s astralnom simbolikom Velike Majke.²⁹⁰ Govedo je drevni simbol kulta plodnosti tijesno povezan s poljodjelstvom i htoničkim principima.²⁹¹ Smatra se da su žene nosile takve privjeske oko vrata kako bi osigurale plodnost. Najveći broj jantarnih i metalnih takvih privjesaka nađen je u ninskoj nekropoli kao zagrobni prilog. Ipak, pomnija analiza grobova nije učinjena pa je teže detaljno govoriti o njihovoj funkciji u liburnskom društvu.²⁹²

Među grobnim priložima tijekom 8. i 7. stoljeća pojavljuju se i češljevi (sl. 19). Takav običaj prilaganja sasvim je nepoznat kod ostalih susjeda.²⁹³ Stipčević ih tretira kao simbol kulta plodnosti i Velike Majke. Formu povezuje s ikonografskom paralelom oblaka i kiše ili pak genitalnog organa.²⁹⁴

Među arheološkim predmetima ranog liburnskog konteksta gotovo da nema figuralnih oblika. Međutim, jedan izolirani predmet s otoka Lošinja je izuzetak. Riječ je slučajnom nalazu poznatom pod imenom „dama s Čikata“ (sl. 20).²⁹⁵ Kipić od terakote prikazuje goli ženski lik s naglašenom pletenicom, kapom ili maramom na leđima. Vrat joj je širok i zdepast, a glava predimenzionirana. U prvom su planu istaknute šake i ruke, a ostali anatomske elementi učinjeni su urezivanjem. Na sredini trbuha nalazi se perforacija koja je primarno služila za ispuštanje plinova tijekom pečenja.²⁹⁶

Dama s Čikata znatno odudara od likovnog izraza kakav se primjećuje u širim liburnskim krajevima. Nestanak prave antropomorfne plastike na istočnoj jadranskoj obali prisutan je od neolitika, a sve do rimske dominacije primjeri su iznimno rijetki.²⁹⁷ Jedinostveni primjerak ženske figurine vjerojatno nije djelo autohtonih radionica, a njegova oblikovnost i

---

²⁸⁸ Stipčević smatra da se pojavljuju prvi puta u 7. st. pr. Kr. Primjer iz ninskog groba 69 možda je i stariji (Batović 2005, T. XXXVIII, 19.; Stipčević 1981, 32.)

²⁸⁹ Stipčević 1981, 102 – 103.

²⁹⁰ Ibid., 32.

²⁹¹ Hoti 1990, 36 i 38.; Stipčević 1981, 32.

²⁹² Stipčević 1981, 32.

²⁹³ Ibid., 96.

²⁹⁴ Kod Grka je češalj simbolizirao u eufemističkom i mističnom govoru ženski organ. Tako govori Klement Aleksandrijski opisujući eleuzinske misterije i simbole božice Geje Temide (*Clem. Alex. Protrep.* II. 20. 2.) Ibid., 95. i 116.

²⁹⁵ Arheološki kontekst ostao je nedefiniran. Prema podacima koje je dao Stojan Dimitrijević kipić je pronađen na uzvisini Čikat nasuprot Malog Lošinja (Kukoč 1985, 5.)

²⁹⁶ Kukoč 1985, 5-6.; Majnarić-Pandžić 1998b, 317.; Blečić Kavur 2014, 14 -16.

²⁹⁷ Kukoč 1985, 6.

shematizacija ukazuju na srodnost s etrušćanskim orijentalizirajućim stilom.²⁹⁸ Martina Blečić Kavur učinila je detaljnu stilsku analizu koja ukazuje na sličnosti s glavama kanopskih urni iz etrušćanskog Chiusija, brončanim figurinama iz picenske nekropole Novilara-Servici (sl. 21) te sitnim terakotnim kipićima iz grobnica Regiolini-Galassi u Cerveteriju, Marsiliana D'Albegna, Populonije i Satrika (sl. 22).²⁹⁹

Datiranje statuete pokazalo se problematičnim. Kipić je karakteriziran kao željeznodobni prema stilskim obilježjima, poput frizure i nevještog, ali realističnog načina izrade ljudskog lika. Vjerojatno je pripadao strujanjima etrušćanskih radionica prve polovice 7. stoljeća. U tom vremenskom okviru mogao je stići do Liburna izravno transjadranskim pomorskim putem ili posredničkim pravcem preko Istre. Potencijalne paralele iz Istre, poput antropomorfnog kipića iz Kringe u Istri ili glinenog privjeska iz groba 87 u Picugima (sl. 23), ne pokazuju dodirne točke sa skulpturom, a osim toga, kronološki su vjerojatno mnogo starije.³⁰⁰

Glinena antropomorfna plastika starijeg željeznog doba izdvaja se od ostalih po tehnici i materijalu te po duhu izrade i ikonografiji.³⁰¹ Čini se da je riječ o kulturnoj plastici rađenoj za religijsku namjenu i obrede. Njezini specifični elementi ukazuju na socijalnu kvalitetu, bez obzira na irelevantnost estetsko-vizualnog efekta.³⁰² Religiozna i obredna namjena promatra se kroz tehničku izvedbu. Primjerice, perforacije na tjemenu, pupku i ušnim resicama mogle su tijekom ritualnih praksi biti ispunjene kosom, nakitom ili kakvim drugim ukrasima.³⁰³ Sakralna nagost figurine može se promatrati kao specifična nošnja.³⁰⁴ U etrušćanskom društvu na takav su način prikazivane žene posebnog statusa, a ponekad i uspravne nage božice.³⁰⁵ Blečić Kavur smatra da dama iz Čikata predstavlja visoko pozicioniranu svećenicu, čija je uloga zaštita pokojnika.³⁰⁶ Takva je statueta mogla biti zavjetovana u mjesnoj ženskoj grobnici. Argumentaciju nalazi u etrušćanskim figurinama grobnog konteksta koje su nosile naušnice plemenitih kovina, ističući tako posvećenost i duhovnost.³⁰⁷

Nije sasvim jasno je li kipić stajao sam za sebe ili je sastavni dio nekog drugog sadržaja. Postoji mogućnost da se radi o dijelu namještaja ili da je statueta stajala na postolju kao ukras

---

²⁹⁸ Blečić Kavur 2014, 17.

²⁹⁹ Ibid., 21-23.; 33 – 35.

³⁰⁰ Kukoč 1985, 7.; Majnarić-Pandžić 1998b, 318.

³⁰¹ Čović 1967, 30.

³⁰² Ibid., 30.

³⁰³ Blečić Kavur 2014, 38.

³⁰⁴ Ibid., 19.

³⁰⁵ Ibid., 33 -34.

³⁰⁶ Ibid., 38.

³⁰⁷ Ibid., 38.

interijera.³⁰⁸ Osim tehničke prirode, rupa na trbuhu i šuplja unutrašnjost asociraju na ulogu zvečke.³⁰⁹ Slični zoomorfni predmeti karakteristični su za halštatsko razdoblje, a pripisuje im se šamanistički značaj.³¹⁰ Nije isključivo povezati ovu specifičnu plastiku s kultom nekih lokalnih božica, koje su poznate u liburnskom svijetu iz kasnijeg razdoblja. Tome u prilog govori njezina polunagost i poza pridržavanja dojki rukama. Gesta skrivanja prsa u klasičnom se razdoblju najčešće pojavljuje u formi sramežljive Venere.³¹¹ Takav majčinski atribut prisutan je na skulpturama božice roditeljice, tzv. *dea natrix*, koje su tipične za cijeli mediteranski prostor.³¹²

Među nalazima iz Arheološkog muzeja u Zadru nalazi se jedna slična figurina. Prikazuje ženu u molitvi, a na leđima je urezan etruščanski natpis.³¹³ Njezino je podrijetlo zasigurno etruščansko o čemu svjedoči i likovna izvedba koja podsjeća na glave kanopskih posuda.³¹⁴ Zbog nepoznatog mjesta i konteksta nalaza, postavlja se pitanje je li kipiće uopće pronađen na širem liburnskom teritoriju ili je nekim drugim načinom završio u zadarskom Arheološkom muzeju.³¹⁵

Dama s Čikata, a možda i orantica iz Zadra, ukazuju na intenzivniji kontakt Liburna s Etruščanima od 7. stoljeća pr. Kr. uz sve ostale inovacije koje očigledno dolaze s italjskog područja. Izbijanje Etruščana prema Jadranskom moru moralo je otvoriti put razmjeni ideja, počevši od tehnologije i proizvodnje pa sve do potencijalnih društvenih i religijskih obrazaca.

Jači grčki i etruščansko-italjski impuls pristiže tijekom prelaska s treće na četvrtu fazu (6. – 5. st. pr. Kr.).³¹⁶ Tom se fenomenu pripisuje prva pojava antropomorfne stilizirane plastike kod Liburna.³¹⁷ Riječ je o shematiziranim privjescima trapezoidna oblika s polumjesečastim glavama. Na metalni trapez nadodane su ruke, načinjene kao dva šiljasta produžetka ili kao aplike u formi stiliziranih barskih ptica i polumjeseca. Ovi arheološki nalazi su prema obliku jedinstveni i karakteristični samo za Liburne i Japode.³¹⁸ Poznati primjeri s liburnskog područja potječu iz Zatona, Nina, Kolana na Pagu i Ljubača (sl. 24 i 25). Načinjeni su lijevanjem, a neki od njih imaju naknado probušenu rupu za vješanje.³¹⁹

---

³⁰⁸ Ibid., 39 - 40.

³⁰⁹ Majnarić-Pandžić 1998b, 318.

³¹⁰ Ibid., 318.

³¹¹ Furtwängler 1890a, s.v. *Afrodite in der Kunst*, 407 - 417.

³¹² Furtwängler 1890a, s.v. *Afrodite in der Kunst*, 407.; 647.; 654.; Batović 1960b, 401.

³¹³ Batović 2005, 40.

³¹⁴ Ibid., 40.

³¹⁵ Ibid., 40.

³¹⁶ Batović 2005, 50.; Idem 1981, 24.

³¹⁷ Batović 2005, 42.; Medini 1984a, 8.; Marović 1970., 267.

³¹⁸ Batović 1955, 243.; Idem 1981, 24.

³¹⁹ Batović 1955., 241.

Materijal je bronca, a primjećuje se manja količina srebra u leguri.³²⁰ Svaki oblik čovjekolikih figura je unikatan, no osnovna forma uvijek ostaje ista. Na nekima se primjećuje jedno ili više koničnih ispupčenja, a najviše varijacija ima u izvedbi udova. Jedino primjer zbirke Snjegovoj ima realističniji izgled ruke (sl. 24.1). Jednom primjerku s otoka Paga apliciran je privjesak s brončanim alkicama, jantarom i staklenim zrnima (sl. 25.1).³²¹

Podrijetlo čovjekolikih privjesaka na liburnskom području je kompleksno. F. Starè načinio je ikonografski koncept prema kojem impuls dolazi s predalpskog prostora zajedno s kulturom žarnih polja.³²² Međutim, dijakronijska pojava predmeta i hijatus od nekoliko stotina godina osporavaju takvo razmišljanje. Ako se uzme u obzir jedinstvenost pojave predmeta, samostalan razvoj na širem japodsko-liburnskom prostoru je vrlo vjerojatan.³²³ Ipak, početak razvoja ikonografske sheme je nejasan. Sudeći prema arheološkom kontekstu, teško je odrediti jesu li liburnski primjeri stariji od japodskih.³²⁴ S obzirom na količinu pronađenih privjesaka na ličkom području, čini se da je umjetnička ideja ondje bolje zaživjela, no to ne isključuje mogućnost da je ideologija liburnska.³²⁵

Trapezoidni privjesci pripadaju općem stilskom razvoju figure sa sveprisutnom stilizacijom.³²⁶ Glavni cilj umjetnika bila je što veća apstrakcija tijela i redukcija na osnovne atribute.³²⁷ Smatra se da je polumjesečasta glava pojednostavljeni oblik kape ili marame, kakve su kasnije vidljive na helenističkim ženskim protomama.³²⁸ Reducirani ovalni produžeci predstavljaju ruke, a moguće je da potječu od neke vrste stiliziranih ptica. Primjer razvojnih faza iz pticolikih oblika u ruke poznate su sa sličnih japodskih primjera iz Prozora i Smiljana u Lici.³²⁹ Konične aplike na trapezoidnom tijelu mogu simbolizirati bradavice ili dojke, a podčinjavanje geometrijskim osnovama rezultiralo je u većini slučajeva prikazivanjem samo jedne.³³⁰ Tome u prilog ide malen prostor za izvedbu, kao i očita težnja za simetrijom.³³¹ Trapezoidna forma povezuje se sa zvonastim jednodijelnim ženskim

---

³²⁰ Ibid., 241.

³²¹ Batović 1973, 124.

³²² Starè 1970, 200. i karta 1; Batović 1960a, 126.

³²³ Batović 1960a, 126 - 127.

³²⁴ Ibid., 127.

³²⁵ Batović 1960a, 127. i Stipčević 1981, 90.

³²⁶ Batović 1955, 236.

³²⁷ Ibid., 236.

³²⁸ Batović 1955, 239. i Idem 1960b, 397.

³²⁹ Batović 1955, 236.

³³⁰ Ibid., 237.

³³¹ Ibid., 238.

haljinama. Takva redukcija povezana je s općim oblicima koji teže prikazati čovjeka u strogim geometrijskim normama, a svojstvena je tijekom željeznog doba diljem Europe.³³²

Čovjekoliki privjesci nisu se nosili na strogo definiranom mjestu. Prema nalazima iz Kolana zaključuje se da visjeli na narukvici, dok su japodski primjeri pronađeni oko glave pa su možda tvorili dijademu.³³³ Većina interpretacija govori o njihovoj dubljoj religijskoj simbolici.³³⁴ Pripisuje im se ženski karakter zbog atributa, poput trapezoidne haljine, koncentričnih bradavičastih aplika i ptičjih protoma.³³⁵ Osim toga, privjesci s naglašenim falusom ili ratničkom opremom navode se kao muški protuprimjer (sl. 26).³³⁶ Iako njihova upotreba i namjena nije rastumačena, mogli su pripadati kulturnom inventaru. S obzirom na ikonografiju, interpretiraju se kao personifikacije božanstva plodnosti, rađanja i reprodukcije.³³⁷ Ipak, riječ je o pretpostavci, jer alternativni likovni prikazi nisu pronađeni.³³⁸ Jak provincijalni stilizirani ukus koji opstaje do rimskog razdoblja bio bi svakako dodatna premisa kulturnom obilježju.³³⁹

Ženski atributi na privjescima promatraju se kao apotropejski simboli. Aleksandar Stipčević smatra da je privjesak relikat najstarijih sredozemnih shvaćanja religije koja potječu od drevnog kulta plodnosti.³⁴⁰ U predmet su ukorijenjeni svi ženski elementi koji djeluju na nositeljice kao univerzalni princip oplodnje i rađanja. Tako se polumjesečasti oblik glave zajedno s koncentričnim krugovima na tijelu interpretira kao lunarni simbol koji upućuje na astralnu narav Velike Majke.³⁴¹ Također, u osnovi je ideja trokuta ili trapezoida, kojim mnoge mediteranske zajednice prikazuju božicu pramajku. Najeklatantniji primjer je fenička božica Tanit.³⁴² Atributima plodnosti i apotropejstva pripadale bi i ruke u obliku stiliziranih ptica.³⁴³

Brojne sastavnice upućuju na mogućnost da je uloga i namjena privjeska morala barem u osnovnoj mjeri biti povezana s društvenim fenomenom koji se bazira na ženskim obilježjima. Budući da su predmeti mahom nalaženi u grobovima, ne treba marginalizirati njihovu religijsku, obrednu i apotropejsku notu. Nameće se zaključak da je tradicija šovanja božanstava plodnosti u ženskom obliku morala imati mnogo starije korijene koji se mogu

---

³³² Ibid., 238.

³³³ Ibid., 241.

³³⁴ Batović 1955, 242.; Idem 1969, 41-43.; Idem 1973, 127.; Stipčević 1981, 89 -90.

³³⁵ Batović 1955, 242.; Idem 1973, 127.; Stipčević 1981, 89.

³³⁶ Stipčević 1981, 89.

³³⁷ Batović 1969, 42.; Idem 1973, 127.

³³⁸ Postoji mogućnost da su postojale drvene kultne statue koje nisu sačuvane (Idem 1955, 242.)

³³⁹ Ibid., 242.

³⁴⁰ Stipčević 1981, 88 -89.

³⁴¹ Ibid., 89

³⁴² Stipčević 1981, 89. i Batović 1955, 242.

³⁴³ Batović 1955, 242.

promatrati najranije od 7. i 6. stoljeća prije Krista. S umjetničkim impulsima koji dolaze izvan liburnskih prostora, takvi su kultovi vrlo vjerojatno dobili očovječene forme čime započinje i njihov daljnji razvoj.

Slična apotropejsko-magijska rola pripisana je školjakama i puževima u liburnskom grobu na lokalitetu Ćuh kod Salija.³⁴⁴ Uz elemente plodnosti, spirala puževe kućice podsjeća na put prema podzemnom svijetu i htoničkom elementu Velike Majke.³⁴⁵ Valja istaknuti da su takve obredne i religijske ideje svojstvene za kasnije kultove Latre, Irije i Anzotike. Od 6. stoljeća uočava se česta pojava češljeva u grobovima kod Nina i Zatona (sl. 19).³⁴⁶ Oni se također interpretiraju kao simboli plodnosti, a potencijalno govore o ranim preferencijama dominantnog femininog principa među Liburnima.³⁴⁷

Četvrtu fazu liburnske kulture karakteriziraju veliki stilizirani privjesci koji podsjećaju na antropomorfni lik.³⁴⁸ Ako se promotri cjelokupna koncepcija, uočava se trokutasta osnova slična dugim zvonastim haljinama kakve imaju trapezoidni likovi starije faze. Čovjekoliki pektoralni privjesak iz Kastva ima formu širokog trokuta, a iz osnovice se nižu privjesci u obliku kauri-pužića. (sl. 27) U središnjem dijelu ističu se koncentrične kružnice slične onima na trapezoidnim pločicama. Brončani privjesak iz Vinice također ima trokutastu formu. S obje strane izbočene dvije konjske protome, a na srednjem dijelu nanizani su stilizirani trokutasti antropomorfni privjesci. (sl. 28) Značajan nalaz je brončani antropomorfni privjesak pronađen zajedno sa zoomorfnom fibulom iz Grobnika. (sl. 29) Na glomaznu ušicu u obliku glave aplicirano je trapezoidno tijelo s dvjema konjskim protomama na rukama i ramenima. Na bazi su dugi lančići koji završavaju izduljenim brončanim pločicama. Ovi glomazni privjesci i dalje ističu tradicionalni liburnski shematizam i geometrizam.³⁴⁹ Predmeti obiluju simboličnim detaljima, koji naglašavaju njegovu ulogu i društveno značenje. Osim vrhunski izrađenih detalja, pažnju privlače brojni privjesci koji su morali stvarati zveketavi zvuk. Nives Majnarić-Pandžić pripisuje im apotropejsku ulogu³⁵⁰, a svakako je moguće da su korišteni u obredne ili religijske svrhe. Slijedeći primjer starijih trapezoidnih pločica, postoji mogućnost da se iza privjesaka krije stilizirani lik neke liburnske božice. Simbolika kakva se javlja na primjerima iz Vinice i Grobnika mogla bi se tražiti u motivima koji se pripisuju božici Iki. Štoviše, sva tri slučaja smještena su na šire područje sjevernih liburnskih krajeva.

---

³⁴⁴ Ibid., 94.

³⁴⁵ Hoti 1990, 36.; Stipčević 1981, 94.

³⁴⁶ Batović 1965, 61 - 62.; Stipčević 1981, 96.

³⁴⁷ Stipčević 1981, 96.

³⁴⁸ Majnarić-Pandžić 1998b, 313.

³⁴⁹ Ibid., 313.

³⁵⁰ Ibid., 313.

U petoj, posljednjoj, fazi razvoja samostalne liburnske kulture osjeća se jak utjecaj grčke, helenističke i etrušćanske umjetnosti.³⁵¹ Iako su zadržane rustikalne karakteristike domaćih radionica, primjećuje se jak utjecaj realističnog antropomorfnog oblikovanja, osobito nakon helenističkog impulsa. Popularna su plastična ženska poprsja, a likovi posljednje faze stilski podsjećaju na tipične uzore helenističkih božica s jakim rustikalnošću u izvedbi.³⁵² Takav fenomen može se smatrati odrazom mjesnih predaja o važnosti ženskih božanstava u liburnskim vjerovanjima.³⁵³ Njihova izvedba na reprezentativnom arheološkom materijalu govori tome u prilog.

Srebrni liburnski nakit iz Prirodoslovnog muzeja u Beču pripada ostavi iz Baške na Krku.³⁵⁴ Na fibuli tipa Certosa obješena su dva privjeska. Jedan od njih je velika srebrna maska visine 5,5 cm, dok se drugi sastoji od pet pletenih lanaca. Svi su završavali manjim maskama od kojih su sačuvane četiri (sl. 30 i 31).³⁵⁵ Spekulacije o domaćem podrijetlu temelje se na stilskim osobinama Certosa fibule kakve se primjećuju na liburnskom i japodskom prostoru.³⁵⁶ Međutim, izvedba srebrnih maski inspirirana je grčko-etrusćanskim stilom. Njihov oblik snažno asocira na lica poznata s nalaza nekropole u Chiusiju,³⁵⁷ a posebno s privjesaka etrušćanskih naušnica³⁵⁸. Isto tako, pretpostavlja se da je sirovina za proizvodnju mogla doći do istočne jadranske obale kao posljedica kontakta s Grcima.³⁵⁹ Zbog stilskih karakteristika, Vinski datira nakit od 5. do 3. stoljeća, dok ga Majnarić-Pandžić smatra nešto mlađim (3. – 2. st. pr. Kr.).³⁶⁰ Funkcija ovih privjesaka je upitna, no uglavnom se pripisuje ritualnom i sakralnom kontekstu. Antropomorfna ideja i zvuk koji može proizvoditi povezuje nakit iz Baške s nešto starijim privjescima iz Grobnika, Vinice i Kastva. Polumjesečaste kape na glavama maski podsjećaju na stilizirane glave trapezoidnih privjesaka 7. stoljeća. Možda se i u ovim likovima nazire posebna sklonost prema ženskim božanstvima.

Petoj fazi (3. – 2. st. pr. Kr.) pripada okrugla fibula sa ženskim likom iz Nina (sl. 32).³⁶¹ Ona je izuzetno fragmentarna, no postoji fotografija iz fonoteke muzeja cjelovitog

---

³⁵¹ Batović 1960b, 420.

³⁵² Batović 1969, 43.; Idem 2005, 50.

³⁵³ Batović 2005, 50.

³⁵⁴ Postoji mogućnost da se radi o grobnom prilogu, no Zdenko Vinski opisuje nakit kao ostavu ukopanu u 1. st. pr. Kr, vjerojatno tijekom građanskog rata Cezara i Pompeja (Vinski 1956, 19.; 29.; Majnarić-Pandžić 1998c, 350.)

³⁵⁵ Vinski 1956, 19 – 20.

³⁵⁶ Ibid., 28.

³⁵⁷ Ibid., 24.

³⁵⁸ Majnarić-Pandžić 1998c, 351.

³⁵⁹ Vinski 1956, 22.

³⁶⁰ Vinski 1956, 29; Majnarić-Pandžić 1998c, 350.

³⁶¹ Batović 1960b, 394 -395.

stanja predmeta nakon iskopavanja (sl. 32.2).³⁶² U središtu medaljona modelirana je *en face* ženska glava izrađena tehnikom iskucavanja. Naglašene su buljave oči, a na samom rubu sačuvanog dijela uočava se ostatak stiliziranih pletenica i pomno modelirane frizure. Oko vrata visi velika ogrlica.³⁶³ Izvedba fibule pripada helenističkom stilu s jakim primjesama autohtonih elemenata. Čini se da je predložak morao biti grčki, jer je oblik do tada sasvim stran liburnskoj umjetnosti.³⁶⁴ Ivan Marović interpretira izradu kao refleksiju domorodačkog mentaliteta koji želi prikazati odgovarajući motiv religijskog repertoara.³⁶⁵ Sličan primjer je fibula s nekropole u Ždrijacu (sl. 33). Načinjena je u obliku srebrne kružne kutijice, čiji gornji dio ima iskucano poprsje ženskog lika. Sa strane lica ispisano je grčkim slovima XAPIS.³⁶⁶

U isti arheološki kontekst se ubraja pločasta fibula s dva ženska lika (sl. 34). Načinjena je od legure bakra i srebra, a primjećuju se tragovi pozlate.³⁶⁷ U arhitektonskom obliku s oblim vrhom pojavljuju se dvije ženske figure sličnih karakteristika obrade kakva je i ninska fragmentirana fibula. Lica su im ovalna i krupna, a glava je prekrivena polumjesečastom kapom ili maramom.³⁶⁸ Oblikom najviše odudaraju od helenističkog stila, dok se autohtoni elementi ocrtavaju u shematiziranom licu, šablonski prikazanim ustima i nedostatku vjernosti prikaza.³⁶⁹ Arhitektonski okvir i tehnika izrade ukazuju na izvornu helenističku ideju. Oblik predmeta, ali i karakteristike figure, poput pokrivala za glavu, može aludirati na refleksiju nekog autohtonog kulta ženskog božanstva. Među istim grobnim inventarom pronađena je još jedna srebrna ploča s glavom žene, no nije ostala sačuvana, niti se zna kako je izgledala.³⁷⁰

Jedan od najreprezentativnijih primjera pete faze je pojas iz groblja u Lisičiću pokraj Aserije, načinjen od brončanog i srebrnog lima (sl. 35).³⁷¹ Na središnjem dijelu iskucana je velika glava žene. Lice je ovalno, istaknute su šarenice oka, dok je oblikovanje nosa sasvim zanemareno. Nosi dvostruku ogrlicu, a velika je pažnja pridodana izradi kose i uvojaka. Lice posve dominira srebrnim pojasom.³⁷² Sudeći po strašnom i pomalo odbojnom izrazu lica, debelom nosu, punim usnama i nadmoćnom smiješku, čini se da je Meduza mogla biti

---

³⁶² Ibid., 394.

³⁶³ Batović 1960b, 394 -395. i Marović 1970, 273.

³⁶⁴ Batović 1960b, 395.

³⁶⁵ Marović 1970, 273.

³⁶⁶ Batović 1981, 117

³⁶⁷ Batović 1960b, 396. i 398.

³⁶⁸ Ibid., 397.

³⁶⁹ Ibid., 403.

³⁷⁰ Ibid., 398.

³⁷¹ Batović 2005, 51.; Idem 1981, 25.; Marović 1970.

³⁷² Batović 1981, 25.; Majnarić –Pandžić 1998c, 354.

ikonografski uzor.³⁷³ Mnogi detalji ukazuju na jak utjecaj autohtonih radionica s velikom helenističkom inspiracijom. Obrada lica slična je fibulama iz Nina, a oblikovanje frizure podsjeća na pokrivalo za glavu kakvu imaju maske privjesaka iz Baške. Analogija s etruščanskim nalazima navela je Batovića da datira pojas u 2. st. pr. Kr. kao domaći proizvod helenističko-etrusčkog utjecaja.³⁷⁴ Marović tvrdi da je Meduza kao apotropejsko biće prihvaćena tek u 1. stoljeću. Zato ju je svrstao u inventar ranocarskih grobova.³⁷⁵ Unatoč datacijskom problemu, epihorski elementi su istaknuti u izradi lika. Inspiracija za formu vjerojatno je bila Meduza, no lako je moguće da je lik liburnskog religijskog repertora prezentiran takvim obličjem.

Iako je teško tvrditi s pouzdanošću, možda je jedna od liburnskih božica dijelila karakteristike s grčko-rimskom Gorgonom. Njezin značaj je u prvom redu apotropejski, a kroz vrijeme sažima mnogo elemenata.³⁷⁶ Potencijalni polivalentni karakter s jakim naglaskom femininih obilježja mogao bi biti dodirna točka s liburnskim božicama. Osim toga pojavljuje se i podudarni oblik konja koji je prema svoj prilici jedan od simbola ženskih božanstava kod Liburna.

Iz posljednje faze potječe još nekoliko istaknutih predmeta sa ženskim obilježjima. Jedan od njih je privjesak u obliku ženske glave iz Nina (sl. 36).³⁷⁷ Tom se nalazu nakon Drugog svjetskog rata izgubio trag.³⁷⁸ Lice je modelirano ozbiljno i strogo, a naziru se jaki autohtoni elementi u izradi. Batović naglašava srodnost s pojasom iz Asserije i etruščanskim glavama 3. stoljeća.³⁷⁹ Glava je visjela na fibuli, a ispod nje aplicirana je alkica s ovalnim privjeskom. Funkcija bi mogla biti slična primjerku s veće fibule iz Baške.

Vrlo shematizirana figurina nepoznatog podrijetla čuva se u zadarskom Arheološkom muzeju (sl. 37).³⁸⁰ Na okrugloj rustikalnoj glavi ističu se krupne i okrugle oči. Ispod nje nalaze se dvije stilizirane dojke. Riječ je o privjesku načinjenom tehnikom iskucavanja. Prazan udubljeni prostor mogao je služiti za ulaganje ukrasnog materijala.³⁸¹ Ženski atributi impliciraju povezanost s kultom plodnosti.

---

³⁷³ Marović 1970, 268.

³⁷⁴ Batović 2005, 37.

³⁷⁵ Marović 1970, 270 - 274.

³⁷⁶ Detaljnije o razvoju i složenosti Meduzina lika: Furtwängler 1890b, s.v. *Gorgonen*, 1698 - 1701; Ziegler 1912, 1642 - 1648.; Kerényi 1985, 49.; Grevs 1990, 19.; Kukoč 1998, 10. itd.

³⁷⁷ Batović 1960b, 398.

³⁷⁸ Ibid., 398.

³⁷⁹ Ibid., 398.

³⁸⁰ Marović 1970, 270.

³⁸¹ Ibid., 270-271.

Motiv vrlo stilizirane glave prikazan je na brončanoj pločici nepoznatog podrijetla (sl. 38). Uz nju su pronađene identične aplike sa zoomorfnim motivima.³⁸² Vjerojatno se radi o dijelovima nekog većeg pojasa. Ljudski lik nosi polumjesečastu kapu i ima ogrlicu.³⁸³ Nagada se da aplike pripadaju istoj radionici kao i pojas s glavom Meduze.

Slično minijaturno lice sa stiliziranom kapom uočava se na naušnici iz Arheološkog muzeja u Splitu (sl. 39).³⁸⁴ Mnogi stilizirani motivi promatraju se kao pokušaj izražavanja antropomorfnog, slijedeći liburnske umjetničke tradicije. Jedan od takvih primjera je osorska fibula iz Arheološkog muzeja Istre.³⁸⁵

Tijekom prvog stoljeća prije Krista na liburnskom se teritoriju osjeća ubrzana romanizacija.³⁸⁶ Njezin odraz uočava se na arheološkom materijalu. U većim liburnskim nekropolama, rimski materijal počinje postepeno istiskivati predmete epihorskih radionica.³⁸⁷

Kad je riječ o kultovima ženskih božanstava i njihovim atributima, epigrafski spomenici postaju *par excellence* dokaz takve duge tradicije. Rustikalni izrazi provincijalne umjetnosti u religijskom repertoaru još su jedan dokaz toj tezi.³⁸⁸ Izdvajaju se koštane ukosnice, čije su glave izrezbarene u obliku ženskih likova (sl. 40).³⁸⁹ Portreti daju jasan prikaz ženskih likova modeliranih na tipičan rimski način s bogatim repertoarom frizura u kombinaciji s dijademama.³⁹⁰ Čini se da bi izrada mogla biti inspirirana polumjesečastim kapama ili maramama karakterističnim za stariju fazu. Glava ukosnice iz Nina prikazuje rustikalno modeliranu Veneru³⁹¹, no nije isključeno da inspiracija potječe od neke autohtonih božica bliskih kompetencija (sl. 41).

---

³⁸² Ibid., 270.

³⁸³ Ibid., 270.

³⁸⁴ Batović 1960b, 397.

³⁸⁵ Ibid., 399.

³⁸⁶ Rendić-Miočević 1967, 139 -156.

³⁸⁷ Rendić-Miočević 1984, 75 -78.; Batović 1981, 30.

³⁸⁸ Ibid., 76 -77.

³⁸⁹ Ilakovac 1981, 41 – 42.

³⁹⁰ Ibid., 42.

³⁹¹ Ibid., 42.

3. ŽENSKA BOŽANSTVA U GRČKIM MITOVIMA O JADRANU – VELIKI REJIN ZALJEV

1. VELIKI REJIN ZALJEV

Antički autori koji su pisali na grčkom jeziku označavali su Jadransko more raznim terminima. Oblik ὁ κόλπος Ἀδρίας pojavljuje se u Hekatejevom spisu Γῆς περίοδος, a sačuvan je kod Stjepana Bizantinaca (Hecat. ad Steph. Byz. s.v. Ἀδρία). Uz navedeni dorski, pojavljuje se jonski oblik ὁ Ἀδρίας (Hdt. I. 163; IV. 33.; V.9.; Lys. XXXII.; Ps. Scyl. 5.; Polyb. I. 2.3.; Strab. I.21. i passim.). Hekatej je u drugom fragmentu upotrijebio pojam ὁ Ἀδριατικὸς κόλπος (Hecat. ad Steph. Byz. s.v. Λιβυρνοί), a isti baštine Pseudo Skimno (Ps. Scymn. 374.) i Strabon (Strab. II. 92.). Treći Hekatejev naziv za Jadransko more bio je ὁ Ἰόνιος κόλπος (Hecat. ad Steph. Byz. s.v. Ἰστροί i Καυλικοί) koji se pojavljuje kod Helanika i Dionizija Halikarnašanina (Hellan. ad Dion. Hal. I. 10. 28.) te kod autora *Okovanog Prometeja* (Prom. 837.). Mitološki kontekst Apolonijeva epa Argonautika iznjedrio je još jedno ime za Jadran - Kronovo more, tj. ἡ Κρονίη ἄλς (Apoll. Rhod. IV. 327.; 509.; 548.).³⁹²

U tragediji *Okovani Prometej* pojavljuje se mitološko ime srodno Apolonijevom. Tijekom lutanja, Zeusova odabranica Ija došla je iz Dodone do Velika Rejina zaljeva koji će se po njoj prozvati Jonskim morem (Prom. 829 - 841.). Riječ je o jedinstvenom spomenu Jadrana pod imenom ἡ μέγας κόλπος Ῥέας.³⁹³ Sholijastičke opaske Hesihija i Fotija potvrđuju da je riječ o velikom zaljevu koji uključuje Jonsko i Jadransko more. Naime, Hesihije piše:

Ῥέας πόντος· παρὰ τὸν Ἀδριατικὸν κόλπον, ἔνθα τιμᾶται ἡ Ῥέα καὶ ὁ Βόσπορος
(Hesych. ad Prom. 837.)

Rejino more: kod Jadranskog zaljeva gdje se poštuje Reja i Bospor.
(Katičić 1995c, 64.)

Fotije tomu pridodaje:

Ῥέας πόντος· ὁ Βόσπορος, ἥ ὅτι καὶ Ἀδρίας καλεῖται ἀπὸ τοῦ εἰσβάλλοντος
ποταμοῦ Ἀδρίου (Phot. ad Prom. 837.)

Rejino more: Bospor. Zove se još i Jadran po rijeci Jadru koja utječe u njega.
(Katičić 1995c, 64.)

---

³⁹² Lisičar 1951, 7.

³⁹³ Rossignoli 2004, 374.

Specifični naziv „Veliki Rejin zaljev“ mogao bi pripadati staroj mitskoj geografiji prema kojoj je bračni par Titana obitavao daleko na zapadu.³⁹⁴ Hesiodovska tradicija donosi podatak o Kronovoj vlasti na zapadu nad otocima blaženim i Elizejskim poljanama, gdje su obitavale duše povlaštenih pokojnika (Hes. Op. 109f.; Pind. Ol. II. 77.). Iz perspektive predkolonizacijskog razdoblja, Jadran je doista bio sjeverozapadni kraj poznata svijeta, a Grci su ga vjerojatno smatrali dijelom Oceana koji neprekidno kruži oko svijeta.³⁹⁵ Predodžba je mogla nastati kao posljedica trgovanja jantarnim putem. Jedan krak tog komunikacijskog pravca, još od brončanog doba, širio se s Baltika prema gornjem Jadranu (*Caput Adriae*) i spajao Jadransko more s dalekim Hiperborejskim oceanom.³⁹⁶

Osim imena Rejin zaljev, drevnom mitološkom kontekstu pripada detalj o Kronovom srpu kojim je uškopio oca Urana, a nalazi se potopljen nedaleko od jonske Korkire (Alcm. F 188.; Apoll. Rhod. IV. 985 – 986.). Prema tome, nema sumnje da su Jadransko i Jonsko more bili prostor uz koji se lako vezivao mitološki ciklus drevne generacije Titana. Izostanak grčke kolonizacijske aktivnosti u Jadranu prije 6. stoljeća³⁹⁷ upotpunjuje ideju o Jadranu kao dalekom i nepoznatom kraju. Prilog tome je nesigurna percepcija o njegovoj veličini pa ga grčki autori petog stoljeća, poput Hekateja, Eshila i Helanika, spominju kao sastavni dio Jonskog mora.³⁹⁸

Povećavanjem zemljopisnog i spacijalnog znanja, svijet Blaženih širio se dalje na zapad. Kasniji antički autori počinju tražiti nove lokacije Kronove zemlje. Ona se smješta u udaljenim i stranim zapadnim zemljama, nedaleko od Britanije (Plut. De. Def. Orac. 420 A) ili na sjevernom dijelu Oceana (Plin. NH. IV. 95.; 104.). Zato se naziv „Kronovo more“ aleksandrijskog učenjaka Apolonija Rođanina smatra jednom od brojnih tendencija arhaizacije njegova narativa (Apoll. Rhod. IV. 327.; 509.; 548.).³⁹⁹ Međutim, istovremeno se nameće pitanje zašto je u *Okovanom Prometeju* zaljev pripisan upravo Titanki Reji.

Pomoću grčkih toponima, kao što su Rejin zaljev i Kronovo more, promatra se rana grčka interakcija s Jadranom i afirmacija mita s obzirom na cjelokupni jonsko-jadranski prostor. Osim izravnog unosa Rejina kulta na jonsko-jadranski prostor, aktivnu ulogu u stvaranju i razvoju mitološkog toponima mogli su imati i autohtoni kultovi. Odgovor na to pitanje može ponuditi karakter božice, ali i okolnosti nastanka tragedije *Okovani Prometej*.

³⁹⁴ Katičić 1995c, 64 - 65.

³⁹⁵ Katičić 1995c, 64.; Rossignoli 2004, 374.

³⁹⁶ Coppola 2002, 105 -107.; Rossignoli 2004, 374.; Zaninović 2005, 5 – 24.

³⁹⁷ O grčkoj kolonizacijskoj aktivnosti u Jadranu vidi: Čače i Kuntić-Makvić 2010, 64 – 65. Detaljno u poglavlju 2.1 i 3.4

³⁹⁸ Vidi autore i citate u poglavlju 2.1 i str. 49

³⁹⁹ O Apolonijevom umjetničkom stilu: Leski 2001, 712 – 75.; Thalmann 2011, passim

2. O BOŽICI REJI I NJEZINOJ NARAVI

Grčka božica Reja ne pripada najaktivnijim likovima grčke mitologije. Ona je kći prvotnih božanskih sila, Urana i Geje, te Kronova sestra i žena. Prema predaji, njezin nemilosrdni suprug proždirao je vlastitu djecu, dok ga nije svladao najmlađi sin Zeus.⁴⁰⁰ Pomoć mu je pružila majka Reja, a zbog bitne uloge u spašavanju novorođenog Kronida naziva ju se i majkom bogova (Hes. Theog. 132 – 138.).⁴⁰¹ S druge strane, mitovi u kojima Reja predvodi Titane u pobuni protiv olimpske generacije bogova predstavljaju je kao prijetnju olimpskoj generaciji bogova (Hes. Theog. 617 - 735.).⁴⁰² Božica je u izvornom obliku štovana diljem kopnene Grčke, na Kreti i na maloazijskoj obali.⁴⁰³

Brojne interpretacije izjednačavaju Reju s drevnom božicom plodnosti čiju su važnost kasnije potisnuli novi religijski utjecaji.⁴⁰⁴ Stara vjerovanja očuvana su u mnogim aspektima bez obzira na vremenski raspon i brojne impulse. Identitet plodnosti isticao se u osnovnom obliku ili uz kontaminaciju utjecaja koji su rezultirali brojnim kompleksnijim i sofisticiranijim božanskim naravima.⁴⁰⁵ Zato se Reji pripisuje širok spektar atributa, od jednostavnih seksualno i reproduksijskih do idealizirane verzije ljubavi i majčinstva.⁴⁰⁶ Sinkretistički elementi i nadogradnja naravi stvorili su ogroman kapacitet štovanja u filozofskom, religijskom, emocionalnom i intelektualnom pogledu. Takav se fenomen odražava u različitim obrednim oblicima, od orgijastičkih slavlja do vjere u duhovno iskupljenje.⁴⁰⁷ Ipak osnovni je Rejin značaj mitološki jasno definiran, a temelji se na plodnosti, vlasti nad prirodom te dominaciji nad bogovima i smrtnicima. Spomenute karakteristike vidljive su već u počecima helenske pismenosti (Hom. Hymn. 14.).⁴⁰⁸

Kron i Reja imaju specifičnu i razrađeniju mitološku ulogu od ostalih Titana koji djeluju poput monolitnog kolektiva s poprilično pasivnom funkcijom.⁴⁰⁹ Iako su *de facto* pandan Uranu i Geji, oboje se razlikuju od roditelja po stvarnijoj i definiranoj ulozi, kako u

---

⁴⁰⁰ Riječ je o osnovnom mitološkom konstrukt koji s manje ili više intervencija opisuju navedeni antički pisci (Hom. Il. IV. 58.; V. 60 – 75.; XIV. 202 i d.; XV. 187; Hes. Theog. 135 – 506; Pind. Ol. II. 12.; Diod. V. 68. Apollod. I. 1. 5.; Paus. VIII. 8. 2. i dr.)

⁴⁰¹ Pretpostavlja se da izjednačavanje s majkom bogova potječe od ranog poistovjećanja s Kibelom (Heckenbach 1914, s.v. *Rea*, 340 – 341.; novija literatura: Room 2004, 268.; Hard 2004, 36.)

⁴⁰² Heckenbach 1914, s.v. *Rea*, 340 – 341., Hard 2004, 65 – 69.

⁴⁰³ Vidi detaljno: Heckenbach 1914, s.v. *Rea*, 339 – 340.; Hard 2004, 71.

⁴⁰⁴ Morford i Lenardon 2003, 65. U kontekstu Jadrana vidi: Kuntić-Makvić 2001, 171.

⁴⁰⁵ Morford i Lenardon 2003, 65.

⁴⁰⁶ Ibid., 55.

⁴⁰⁷ Ibid., 55.

⁴⁰⁸ Morford i Lenardon 2003, 65.; Rayor 2004.

⁴⁰⁹ Hard 2004, 34.

mitološkom narativu tako i u umjetničkim prikazima.⁴¹⁰ Preuzevši kompetencije principa plodnosti, Reja je uzurpirala ulogu svoje majke Geje. Njezina se kulturna paradigma pripisuje drevnim poljoprivrednim društvima koji su temeljili koncept plodnosti stapanjem zemlje i kiše. Iz njega se kasnije razvija kompleksniji mitološki narativ o sjedinjenju Geje s Uranom iz koje nastaje sav živi svijet i kompleksna genealogija bogova.⁴¹¹ Time je stvorena predodžba o Geji kao majci bogova i smrtnika. Međutim, u procesu razvoja helenskih religijskih obrazaca njezina se uloga počinje smanjivati, dok se kompetencije afirmiraju u sofisticiranijim božanskim naravima, poput Demetre, Hestije, Temide i drugih.⁴¹² Nema sumnje da je u neprestanoj mitološko-religijskoj nadogradnji, značajnu ulogu preuzela Reja, Gejina kći *par excellence*, istaknuvši se kao dominantni ženski princip.⁴¹³

Kompleksan sustav Rejinih kompetencija stvorio je plodno polje za sinkretizam sa ženskim božanstvima koje dijele slične karakteristike. Te su božice slavljene pod mnogim imenima, od grčkog kopna do maloazijske obale, a najeklatantniji primjer je maloazijska Kibela.⁴¹⁴ Rejina je uloga vrlo rano poistovjećena s maloazijskom božicom, a oba slučaja imaju sličnu ili čak identičnu bazu konstruiranu u drevnim mediteranskim religijskim fenomenima.⁴¹⁵ Podudarnost Hesiodove Teogonije i huritsko-hetitskog mita o stvaranju ukazuju na snažan međuodnos u narativnim i kulturnim obrascima. Dominantna uloga majčinstva reflektira se u orijentalnoj i kretske verziji mita u kojemu božica plodnosti donosi na svijet mladog boga, tj. budućeg vladara bogova i ljudi.⁴¹⁶ Žrtvovanje bika, vrhunskog simbola plodnosti, u ime Velike Majke ukazuje na obrednu mistiku podudarnih kulturnih običaja.⁴¹⁷ Ritualne sličnosti naziru se i u tradiciji o glasnim sviračima Kuretima i Koribantima, čiji su timpani i cimbali korišteni u ritualne svrhe.⁴¹⁸ Stapanjem orijentalnih i autohtonih elemenata, Reja je zadržala većinu karakteristika drevnih ženskih božanstava kao zaštitnica bogova, ljudi, životinja i cjelokupne prirode.⁴¹⁹

---

⁴¹⁰ Morford i Lenardon 2003, 64.

⁴¹¹ Ibid., 54 – 55.

⁴¹² Room 2004, 112.

⁴¹³ Heckenbach 1914, s.v. *Rea*, 340.; Hard 2004, 55.

⁴¹⁴ Harrison 1908, 560 – 561.; Heckenbach 1914, s.v. *Rea*, 340 – 341.; Kirk 1974, 258.; Guirand 1987, 150.; Morford i Lenardon 2003, 65.; Hard 2004, 71.

⁴¹⁵ Harrison 1908, 560.; Heckenbach 1914, s.v. *Rea*, 340 – 341.

⁴¹⁶ Narav nebeskog vladara, kao što Zeus, nasljeđuje nekoliko elemenata plodnosti koji potječu od djeda, bake, majke i oca. (Kirk 1974, 46 - 47) Ostale slične interpretacije: Harrison 1908, 560 – 561; Morford i Lenardon 2003, 65.

⁴¹⁷ Burkert 1985, 178.

⁴¹⁸ Burkert 1985, 178.; Guirand 1987, 278. i 293.; Hard 2004, 71. i 218 – 219.

⁴¹⁹ Burkert 1985, 178.

Snažne kompetencije kulta plodnosti reflektiraju se u bliskoj povezanosti Reje i Demetre. U Demetrinoj Homerskoj himni, Reja nosi vijest o povratku Perzefone iz podzemnog svijeta (Hom. Hymn. 2. 441 – 469.). Spomenuta je kao božica lijepe kose (Ῥεΐη ἡύκομος) koja naviješta metaforu o smjeni godišnjih doba (Hom. Hymn. 442.).⁴²⁰ Sinkretistički je odnos naročito naglašen u orfičkoj književnosti u kojoj je Reja poistovjećena s Demetrom s ciljem apostrofiranja Zeusove očinske uloge, čiji je potomak veličanstveni Dioniz (Orph. F 220.).⁴²¹

U kontaktu s kulturama apeninskog poluotoka, Reja je poistovjećena s božicom Opom (*Ops*). Ona je jedno od najstarijih italjskih božanstava, uz muža i pratitelja Saturna.⁴²² Bila je zaštitnica sijanja i žetve što očigledno obuhvaća kompetencije kulta plodnosti.⁴²³ Uz to, grčki mitološki narativ o Reji i Kronu posve je prilagođen italjskoj verziji i njihovom pandanu: Opi i Saturnu.⁴²⁴ Pred kraj Drugoga punskog rata, u Rim je donesen Kibelin kult (Liv. XXIX. 10. 4.; XXIX. 14.5.; XXXVI. 36. 3.) koji se posljedično poistovjećuje s italjskom Opom.⁴²⁵ Iako u Rimu nije nikad doživio visoku afirmaciju, rimska ekspanzija prouzročila je širenje sinkretiziranog kulta koji svoju renesansu doživljava diljem Rimskog Carstva.⁴²⁶ Među ostalim, snažni metroački centri bili su Pola, Nezakcij, Senija i Salona, a posvete Velikoj majci nađene su uzduž istočne jadranske obale.⁴²⁷

---

⁴²⁰ Opširnije o bliskosti kulta Demetre i Reje: Morford i Lenardon 2003, 317.

⁴²¹ Hard 2004, 35.

⁴²² Bianchi 1875, 133.

⁴²³ Ibid., 132-133.

⁴²⁴ Ibid., 133.

⁴²⁵ Bianchi 1875, 113.; Girardi Jurkić 1972, 63.

⁴²⁶ Bianchi 1875, 113.

⁴²⁷ Tragovi kulta *Magnae Matris*, poput statueta, natpisa i tragova svetišta nađeni su do sad na obali i zaleđu u Puli, Nezakciju, Jesenoviku, Senju, Zadru, Podgrađu, Skradinu, Saloni, Triščenici, Škripu i Gardunu (Girardi Jurkić 1972, 64 – 68.; Nikoloska 2010, 6 – 13.; Villogorac Brčić 2012, 307 – 309.)

3. O AUTORU *OKOVANOG PROMETEJA* I POVIJESNIM OKOLNOSTIMA NASTANKA TRAGEDIJE

Tragedija *Okovani Prometej* tradicijski se pripisuje Eshilu. Autor je rođen 525/524. g. pr. Kr. u Eleuzini, a otac mu je bio ugledni zemljoposjednik Euforion.⁴²⁸ S pisanjem dramskih tekstova započeo je vrlo rano, oko 70. olimpijade, tj. između 499. i 496. godine.⁴²⁹ Aktivno je sudjelovao u Grčko-perzijskom ratu, a nakon smirivanja političke situacije uputio se na Siciliju. Nakon velikog uspjeha u Ateni, prihvatio je poziv sirakuškog tiranina Hijerona.⁴³⁰ Taj je vladar bio veliki mecena svoga doba, što je posvjedočio beotski pjesnik Pindar, nazivajući ga najdivnijim ocem (θαυμαστός πατήρ) (Pind. Pyth. III. 71.).⁴³¹ Eshilov prvi boravak na Siciliji datira se oko sredine sedamdesetih godina 5. st, a čini se da je 476/475. ondje izveo tragediju *Etnjanke* u čast osnutka grada Etne.⁴³² Drugi boravak smješta se u 471. ili 469. g., kad je u Sirakuzi postavio tragediju *Perzijanci*, nakon atenske praizvedbe 472. g. pr. Kr.⁴³³ Pisac se ponovo vraća u Atenu najkasnije 468. g., jer ga je iste godine u agonu pobijedio Sofoklo. Dva velika atenska uspjeha polučio je 467. g., pobijedivši s Tebanskom trilogijom, te 458. g. kad je priredio slavnu trilogiju *Orestija*. Nakon velikog uspjeha, uslijedio je još jedan kratak boravak na Siciliji. Eshil je umro 456/455. g. u sicilskoj Geli.⁴³⁴

Kad je riječ o tragediji *Okovani Prometej*, novije interpretacije teže Eshilu oduzeti pravo njegova autorstva. S obzirom na ostale očuvane Eshilove tragedije, ova se temelji na sasvim drugačijem filozofskim, teološkim i političkim svjetonazorima.⁴³⁵ U prvom planu pojavljuje se promjena Zeusova lika koji je predstavljen kao tiranin, dok je eshilovski vladar bogova uvijek blag i pošten (tzv. „Zeus problem“).⁴³⁶ Ubrojivši specifične stilističke razlike, novija književna kritika teži pripisati tragediju alternativnom izvoru. Među zastupnicima su Alan H.

---

⁴²⁸ Mnogi antički izvori spominju brojne detalje Eshilova života: Vit. Aesch.; Marm. Par. Suid. s.v. Ἀἰσχύλος; Πρατίνας; Hdt. II. 156.; Diod. XI. 27.2.; Aelian, V. 19.; Athen. I. 22a; IX. 375f.; X. 428f.; Laert. Diog. V. 88. i brojni dr.; o godini smrti: Marm. Par. ep. 59.; schol. ad Arist. Aharn. 10.; Paus. I. 14. 5. i dr. Detaljno o Eshilovu životu: Dietrich 1894, s. v. *Aischylos*, 1065 – 1084.; Wallace Pickard – Cambridge 1961, s.v. *Aeschylus*, 14 – 15.; Herington 1967, 77.; Lesky 2001, 246 – 248.; Dukat 2005, 9 – 12.

⁴²⁹ Opširnije: Dietrich 1894, s. v. *Aischylos*, 1065 – 1066.

⁴³⁰ Ova se verzija priče smatra najprihvatljivijom, iako postoje još nekoliko motiva zbog kojih je Eshil mogao otići na Siciliju (opširnije: Dietrich 1894, s. v. *Aischylos*, 1067 – 1068.)

⁴³¹ Razlog kvalitetne radne atmosfere i Hijeronovo podupiranje znanosti i umjetnosti mogli bi biti razlog Eshilova dobrovoljnog odlaska na Sirakuzu u dva navrata (Herington 1967, 77.) Raspravu su potaknuli Plutarhove vijesti (Plut. De. Ex. 13 – 14.; Plut. Cim. VIII. 483f.)

⁴³² Dietrich 1894, s. v. *Aischylos*, 1067.; Murray 1962, 10 – 11.

⁴³³ O boravku u Sirakuzi krajem 70-ih godina govore: Vit. Aesch. 16; schol. ad Arist. Ran. 1084. (vidi: Dietrich 1894, s. v. *Aischylos*, 1067)

⁴³⁴ Opširnija bibliografija: Dietrich 1894, s. v. *Aischylos*, 1065 – 1084.; Wallace Pickard – Cambridge 1961, s.v. *Aeschylus*, 14 – 15.; Murray 1962.; Herington 1967, 77.; Lesky 2001, 246 – 248.;

⁴³⁵ Ruffell 2012, 15.

⁴³⁶ Conacher 1980. x- xii.; West 1990.; Sommerstein 1996.; Ruffell 2012, 15.

Sommerstein, a osobito Martin L. West koji tvrdi da je *Okovani Prometej* nesmislena, moralno plitka, trivijalna i scenski monolitna tragedija što nikako ne odgovara Eshilovom stilu.⁴³⁷ Kritičke interpretacije predlažu Eshilova sina Euforiona ili nećaka Filokla kao potencijalne autore ove antičke tragedije.⁴³⁸

Sukladno problemu autorstva podjednako se pojavljuje kompleksnost datacije *Okovanog Prometeja*. Budući da u antičkim vrelima ne postoji konkretan vremenski okvir njezina nastanka, ta je problematika poprilično atraktivna u filološko-historijskim raspravama.⁴³⁹ Starije interpretacije teže svrstati dramu u ranija Eshilova djela (od 472 – 468. g.)⁴⁴⁰, no vjerojatnija je opcija istoimena satirska igra.⁴⁴¹ Noviji radovi zalažu se za kasniji nastanak *Okovanog Prometeja* pri čemu je *terminus post quem* postavljanje Orestije 458. g.⁴⁴² Taj zaljučak potječe iz analize stilistike, ubacivanja trećeg glumca, jakog utjecaja tragedije *Pribjegarke* na formiranje lika Ije, opisa vulkana Etne i sicilskih ravnic (Prom. 365 – 374.), duha radikalne demokracije uzrokovanog Efijaltovim reformama (462/461. g.) itd.⁴⁴³ Neki od problema tehničke prirode, poput upotrebe dizalice koja olakšava izvedbu, pokrenuli su pitanje je li tragedija uopće mogla biti postavljena prije 432/ 431. g., jer se mehanizam tada prvi puta pojavljuje.⁴⁴⁴ Unatoč brojnim raspravama i interpretacijama, tragediju je još uvijek nemoguće precizno datirati.⁴⁴⁵

Ako se izuzme problem autorstva i datacije, tekst *Okovanog Prometeja* sadrži bitne karakteristike. Znatna povezanost sa sicilskim prostorima uočava se u vokabularu, stilu, opisu krajolika i filozofsko-epistemološkim utjecajima na autora.⁴⁴⁶ Nakon bitke kod Himere (480. g.), Sirakuza postaje važno središte gdje se pružala mobilnosti i šansa za dobar života.⁴⁴⁷ Grad je postao rasadište znanja u kojem su, među ostalima, živjeli predsokratovci Empedoklo i Ksenofan, filozof i dramatičar Epiharm. U određenom razdoblju života ondje su boravili pisci, poput Simonida, Bakhilida, Pindara i Frinika. U istom se vremenskom kontekstu razvija sicilska škola retorike, problematizirajući odnos lijepog i istinitog te riječi i stvari.⁴⁴⁸

---

⁴³⁷ Sommerstein 1996.; West 1990., xix..

⁴³⁸ Ruffell 2012, 17.

⁴³⁹ Vidi: Seymour 1879, 123 – 124.; MacRae 1909, 405 – 415.; Rose 1947, 88 – 99.; Flintoff 1986, 90 – 91.; Lesky 2001, 246.; Dukat 2005, 16.; Ruffell 2012, 18.

⁴⁴⁰ Vidi: Seymour 1879, 123 – 124.; Dietrich 1894, s. v. *Aischylos*, 1079.; MacRae 1909, 405 – 415.; Flintoff primjerice zaključuje da *Okovani Prometej* pripada prvim Eshilovim tragedijama (Flintoff 1986, 90 – 91.)

⁴⁴¹ MacRae 1909, 414 – 415.

⁴⁴² Rose 1947, 88 – 99.; Lesky 2001, 246.; Dukat 2005, 16.

⁴⁴³ Lesky 2001, 246.; Ruffell 2012, 18 – 21.

⁴⁴⁴ Ruffell 2012, 18.

⁴⁴⁵ Dukat 2005, 16.

⁴⁴⁶ Opširnije: Stanford 1937/1938, 239 – 240.; Herington 1967, 78.

⁴⁴⁷ Herington 1967, 74.

⁴⁴⁸ Ibid., 74.

Razvoj antičke misli 5. stoljeća ostavio je trag u redcima *Okovanog Prometeja*. Pitagorejska doktrina jasno je iskazana u Prometejevom stavu o broju kao vrhuncu svakog domišljanja (Prom. 459.), a na nekoliko mjesta u tekstu primjećuju se i pindarovski elementi.⁴⁴⁹ Spekulira se oko implementacije Ksenofanovih, Empedoklovih i Parmenidovih misli, a snažna povezanost uočava se između Epiharmovih fragmenata (Epicharm. F 174 K) te 85. i 86. stiha stiha tragedije (Prom. 85 - 86.).⁴⁵⁰ Ako je vjerovati da je autor *Okovanog Prometeja* doista Eshil, široki spektar znanja uključivao bi utjecaj elejske filozofije (Aesch. Septem. 592.; Aesch. Agam. 787. i 840.; Aesch. Choeph. 1053. i dr.), sicilskih retoričara, ali i brojnog vokabulara karakterističnog za otok.⁴⁵¹ Iz sačuvanog Eshilovog opusa izolirana je trideset i jedna grčka riječ za koju se vjeruje da je podrijetlom siciliska, a ističu se i specifični sirakuški dorizmi.⁴⁵² Eshilov leksik proučavali su već antički pisci. Stil i vokabular naveli su Makrobija da zaključi kako je Eshil πρότον τινὰ ἐπιχώριος, odnosno u latinskom obliku *vir quasi Siculus* (Macrobian. Sat. V. 19. 17.).⁴⁵³

⁴⁴⁹ Herington 1967, 81.; Seymour 1879, 111-124.

⁴⁵⁰ Stanford 1937/1938, 238.; Herington 1967, 81.; Flintoff 1986, 84- 86.

⁴⁵¹ Stanford 1937/1938, 231 - 237.; Herington 1967, 78.

⁴⁵² Detaljno: Stanford 1937/1938, 232 - 236.

⁴⁵³ U originalu stoji Macrobian. Sat. V. 19. 17.: *Ita et di Palici in Sicilia coluntur, quos primum omnium Aeschylus tragicus, vir utique Siculus, in litteras dedit...* Heringtonov jezični komentar odnosi se na prilog *utique*. On smatra da je došlo do kontaminacije minuskulne forme riječi *virutiquesiculus/viquasisiculus* koja je krivo pročitana. Zato predlaže oblik *vir quasi Siculus*, tj. čovjek gotovo pa Sikul (Herington 1967, 79.; 82.)

4. VELIKI REJIN ZALJEV U KONTEKSTU KORINTSKO-KORKIRSKIH PLOVIDBI JADRANOM

Tragovi učenosti u *Okovanom Prometeju* aludiraju na korištenje nekolicine radova autorovih prethodnika i suvremenika. Stih koji spominje Veliki Rejin zaljev (Prom. 837.) također se može promatrati kroz takvu perspektivu. Budući da je sicilski utjecaj na tragediju doista snažan, podatak o Jadraniu mogao je potjecati iz neke starije sicilske usmene predaje ili možda literarnog izvora. Budući da je glavno ishodište znanja na otoku bila Sirakuza, ondje se mogao očuvati neki vremeniji narativ vezan za jonsko-jadranski prostor. S obzirom na mitološki horizont Prometejevog zatočeništva i Ijiih lutanja, kontekstu bi savršeno odgovarao drevniji podatak o morskom zaljevu sjeverozapadno od Grčke. Taj je izvor mogao potjecati iz nekog starijeg mitološkog ciklusa, gdje je Rejin zaljev bio percipiran u jonsko-jadranskom prostoru. Iako je s vremenom pojmovni sadržaj promijenjen, tradicija je očuvala Rejin zaljev kao okamenjen primjer dalekog zapada koji je u takvoj formi upotrijebio autor *Okovanog Prometeja*.

Starije informacije mogle bi prije svega pripadati opusu korkirskih priča o ranim plovidbama Jonskim morem i južnim dijelovima Jadrana. Premisa se primarno temelji na zajedničkom korintskom podrijetlu Sirakuze i Korkire te na njihovom bliskom međuodnosu tijekom arhajskog i ranoklasičnog razdoblja.⁴⁵⁴

Kad je Korint osnovao Korkiru u prvoj polovici 8. st. pr. Kr. (Strab. VI. 2. 4.), započinje redovitija grčka plovidba na jonsko-jadranskom prostoru.⁴⁵⁵ Usponom kolonije otpočela je korkirska talasokracija nad Jonskim morem (Bell. Civ. II. 39.) koja postepeno rezultira aktivnom razmjenom sa sjeverozapadnijim jadranskim krajevima. Primjerice, grčki materijal u nekropoli nedaleko od Nina pojavljuje se od kraja 8. i kroz cijelo 7. stoljeće.⁴⁵⁶ Među

---

⁴⁵⁴ Kontakt Korinta, Korkire i Sirakuze u arhajskom razdoblju bio je raznolik. Iako je teško govoriti o njegovom točnom intenzitetu, konstantna veza vidljiva je u povijesnim epizodama iz antičkih književnih uradaka. Primjeri tomu su: osnutak Korkire i Sirakuze krajem 8. st. pr. Kr. (Tim. Schol. ad Apoll. Rhod. IV. 1216.; Strab. VI. 2. 4.; Plut. Quaest. Graec. 11); nova kolonizacija Korkire u 7. st. (FHG I F 53); pomorska bitka Korkire i Korinta 664./660. g. pr. Kr. (Thuc. I. 13.); korkirsko-bakhijadska suradnja tijekom osnivanja Epidamna oko 620. g. pr. Kr. (Bell. Civ. II. 39.), Perijandrova vlast nad Korkirom i progon sina Likofrona (Hdt. III. 50 – 53.; V. 92.); intervencija Korinta i Korkire 492. na Siciliji nakon Hipokratove pobjede nad Sirakužanima (Hdt. VII. 154 – 155.) itd. Jaka povezanost Korinta, Korkire i Sirakuze vidljiva je u transportu korintske keramike Etruščanima i Kartagžanima (Sakelariou 1996, 183.) te u antiatenskoj politici na zapadu početkom 5. stoljeća (Pugliese Carrateli 1996, 165.). Od 575. g. primjećuje se pad korintske moći na zapadu, a od sredine 6. stoljeća ona gotovo i nestaje. Jedino mjesto gdje se trgovina i dalje održala, iako u slabijem intenzitetu, bila je Sirakuza (Sakelariou 1996, 183.). Konstantno komuniciranje tri spomenuta tri grada vidljivo je u arheološkom materijalu (Sakelariou 1996, 182 – 183.). Primjerice, oboli sredine 5. stoljeća koji potječu iz Korinta, Sirakuze i Korkire imaju identičan motiv svastike (Bürchner 1922, s.v. *Korkyra*, 1415.).

⁴⁵⁵ Čače i Kuntić-Makvić 2010, 64.

⁴⁵⁶ Batović 1965, 64.; Suić 1969, 61.

liburnskim materijalom, nalazi se zemljano posuđe grčkog i južnoitalskog podrijetla s karakteristikama posljednje faze geometrijskog doba.⁴⁵⁷

Zbog ranih grčkih nalaza u grobnom kontekstu spekulira se o prirodi liburnsko-grčkih odnosa, jer je materijal mogao doći do Nina izravnim ili posrednim putovima.⁴⁵⁸ Direktni grčko-liburnski kontakt doveden je u pitanje zbog razgranate transjadranske veze Liburnije i Apulije. Prepostavlja se da grčka keramika u razdoblju od 8. do 6. st. stiže preko zapadne apeninske obale, kad je liburnsko-apulski odnos najintenzivniji.⁴⁵⁹ Frekventnost kontakta potvrđena je pronalaskom apulske keramike geometrijskog stila na istočnoj i zapadnoj jadranskoj obali.⁴⁶⁰

S obzirom na novije arheološke nalaze, direktni kontakt Grka i Liburna čini se sasvim prihvatljivim. Osim toga, i antički pisci spomenuli su međusobni dodir. Primjerice, Strabon i Apijan pišu o liburnskoj talasokraciji iz 8. i 7. st. pr. Kr. koja se tiče grčke kolonizacije Korkire i Epidamna (Strab. VI. 2.4.; Bell. Civ. II. 39.). Izvještaj Tita Livija o događajima s kraja 4. stoljeća, spominje Liburne, Ilire i Histre kao surove narode koji su na zlom glasu zbog razbojstava na moru (Liv. X. 2.).⁴⁶¹ Rimski autor ističe kako ih prati glas vrsnih pomoraca i opasnih gusara. Pretpostavlja se da su prvi grčki moreplovci ulazili dublje u Jadran, ali su zaustavljeni i opljačkani.⁴⁶² Grobni inventar u Ninu mogao bi biti plijen liburnskih gusara, čiji su se pomorske avanture rasprostirale i južnije od srednjodalmatinskog otočja.⁴⁶³

Osim Liburna, intenzivniji grčki prodor priječile su ostale autohtone zajednice čiji je kulturni doseg bio visok i razvijen.⁴⁶⁴ Toj grupaciji pripadaju ilirska, histarska, apulska i italska plemena, uz sve prisutnije Etrušćane koji postepeno izbijaju prema ušću rijeke Pada. Snaga epihorskih zajednica morala bi biti jedan od razloga odsutnosti rane grčke kolonizacije

---

⁴⁵⁷ Ninska nekropola najbolji je primjer za proučavanje helensko-liburnskih odnosa. Na osnovi pronađenog materijala izrađena je kronologija i ustanovljene su datacijske promjene na liburnskom materijalu. Prvi grobovi i ranoželjeznodobno naselje na ninskom otočiću datiraju se u 9. st. pr. Kr. (Batović 1969, 33.; Suić 1969, 61.)

⁴⁵⁸ Batović 1969, 33.

⁴⁵⁹ Gaffney, Čače et al. 2002, 36.; Čače i Kuntić-Makvić 2010, 64.

⁴⁶⁰ Ibid., 36.; Ibid., 64.

⁴⁶¹ Iz literarnih vrela: Teop. ad Steph. Byz. sv. Λάδερτον i Πάρος, Strab. VI. 2.4.; Bell. Civ. II. 39.

⁴⁶² Suić 1969, 61.; Čače i Kuntić-Makvić 2010, 64.; Prontera smatra da je rana plovidba prema ušću Pada morala prolaziti istočnom jadranskom obalom i to vjerojatno do Zadra, gdje se jedan plovidbeni put nastavljao prema Numani i Ankonu (Prontera 1996, 204 – 205.) Možda o tome govore i neki od nalaza u ninskoj nekropoli poklonjeni kao danak za siguran prolaz.

⁴⁶³ Osobito zbog Strabonova i Apijanova izvještaja (Strab. VI. 2.4.; Bell. Civ. II. 39.). Zdenko Brusić opisuje konstantnu grčko-liburnsku borbu za plovidbenu prevlast na Jadranu koja je trajala do rimskog doba (Brusić 2010, 102 – 103.)

⁴⁶⁴ Čače i Kuntić-Makvić 2010, 64.

u jadranskoj zoni. Teško je vjerovati da Grci nisu barem pokušali, jer je razloga za razmjenu svakako bilo.

Od kraja sedmog i početka šestog stoljeća Korkira postaje jedna od najjačih pomorskih sila u Jonskom moru i južnom Jadranu. S Korinćanima su 625. g. utemeljili Epidamno (Thuc. I. 21 – 26.), a otprilike trideset pet godina nakon toga osnovana je ilirska Apolonija (Plut. De sera num. vind. 7.).⁴⁶⁵ Interes za Jadransko more postaje sve veći. Objelodanjeni nalazi dokazuju da su Korkirani prisutni u razmjeni od srednjodalmatinskih otoka do sjevernog Jadrana.⁴⁶⁶ Arheološka slika implicira redovite grčke posjete u lukama uzduž istočnojadranske rute koji su pogodovali povećanju transfera robe.⁴⁶⁷ Pretpostavlja se da je interes za istočni Jadran ponajviše iniciran ponudom ilirske perunike (*Iris Illyrica*) koja raste uz obale Neretve i na dalmatinskim otocima.⁴⁶⁸ S obzirom na snažnu korintsku trgovinu miomirisima, sasvim je logična potražnja za jadranskom biljkom, čiju kvalitetu spominju brojni antički pisci (Theophr. H. Pl. IV. 5. 2.; De agric. 10.; De re rustica XII. 20. 2. 5.; Plin. NH XXI. 140 - 142.; Athen. XV. 681 F 10. i dr.).⁴⁶⁹ Osim perunike, razmjena je mogla biti potaknuta raznovrsnom robom, a posljedično tomu na Jadran stiže luksuzni korintski materijal. Povećanje dragocjenih dobara primjećuje se od druge polovice šestog stoljeća.⁴⁷⁰ Prema tome, pretpostavlja se da su Korinćani i Korkirani morali dobro poznavati plovidbene putove po Jadranu već u arhajskom dobu, a osim njih istu su trgovačku mrežu mogli koristiti i drugi grčki gradovi, od Atike do Male Azije.⁴⁷¹

To jasno dokazuje kasnoarhajski i ranoklasični materijal na srednjodalmatinskim otočkim lokalitetima Kopila na Korčuli, Talež na Visu, Palagruža, hvarski kaštel Španjola, Rat na Braču (sl. 42), Kaštil na Lastovu i dr.⁴⁷² Najistaknutiji primjeri dolaze s Visa (sl. 43 i 44), Palagruže (sl. 45 i 46) i lokaliteta Kaštel iznad grada Hvara, gdje je pronađena znatna količina keramičkih nalaza. Zato se hvarska pozicija interpretira kao potencijalna grčka trgovačka

---

⁴⁶⁵ Iz povijesnog konteksta zaključuje se da je priroda odnosa Korkire i Korinta u 7. je stoljeću vrlo promijenjiva. Zato se raspravlja jesu li Korinćani uoče sudjelovali u obrazovanju novih jonskih kolonija (Beaumont 1936, 165.; Braccisi 1971, 38 - 40.; Blavatsky 1966, 143 - 146. i dr.).

⁴⁶⁶ Braccisi 1971, 46.; Čače i Kuntić-Makvić 2010, 64 - 65. Osim trgovačkih interesa, Nikolanci smatra da su Grci tražili područja pogodna za ribolov. Jedan od takvih mogao je biti kornatski akvatorij koji je bogat tunama (Nicolanci 1997/1998, 92 - 93.)

⁴⁶⁷ Najvažniji materijal je prezentiran u radovima: Lisičar 1973, 3 -8.; Nicolanci 1973a, 89 - 118., Idem 1989b, 35 - 62.; Kirigin 1990, 291 - 321.

⁴⁶⁸ Beaumont 1936, 172 - 173.; Nicolanci 1989a, 63 -80.

⁴⁶⁹ Uz podatke o kvaliteti biljke, Plinije Stariji spominje da je miris perunike bio dugo najomiljeniji u Korintu (Plin. NH XXIII. 2.) Nicolanci 1989a, 75 - 78.; Nicolanci 1989c, 91.

⁴⁷⁰ Čače i Kuntić-Makvić 2010, 64 - 65.

⁴⁷¹ Nicolanci 1989c, 91.

⁴⁷² Gaffney, Čače et al. 2002, 38.; Čače i Kuntić-Makvić 2010, 64 - 65.; Kirigin 2010c, 119.

zajednica.⁴⁷³ Bliskom vremenskom kontekstu pripadaju fragmenti crnofiguralnog lekita pronađenog u hvarskom Starigradu.⁴⁷⁴ Brač ostaje jedini otok kojem se pripisuje strogi ilirski karakter.⁴⁷⁵ Sporadični tragovi grčkih nalaza potječu iz četiriju grobova u Vičjoj luci i gradine Rat koji se datiraju od 5. do 3. st. pr. Kr., a interpretiraju se kao importi.⁴⁷⁶ Grčki materijal pronađen je na sjevernim jadranskim točkama poput Trogira, Zadra (sl. 47), Nina (sl. 48), Osora, Vizača, Pule, Poreča i drugdje.⁴⁷⁷ Luksuzni grčki materijal plasira se u unutrašnjost, većinom po neretvanskom plovnom putu.⁴⁷⁸ Nikolanci spominje i hipotetski *diolkos* sustav koji su možda prenijeli Korinćani i obrazovali ga na stonskoj prevlaci još u arhajskom razdoblju, a služio je za skraćivanje trgovačkog puta od juga prema ušću Neretve.⁴⁷⁹ U Pseudo Aristotelovom spisu spominje se grčka roba koje dolazi s Hija, Tasa, Lezba na Jadran, a osobito su istaknute korkirske amfore (Mir. ausc. 104.). Osim keramike, u srednjoj Dalmaciji nađeno je nekoliko dragocjenih predmeta koji se datiraju u kasnoarhajsko razdoblje.⁴⁸⁰ Nažalost, egzaktno mjesto nalaza uglavnom je nepoznato. Pronađene su kamene (sl. 49) i terakotne glave, od kojih se ističe Dionizova (sl. 50), bronačni komast (sl. 51) te recipijent s grifonom (sl. 52) i kuglicama (sl. 53).⁴⁸¹ Iz Salone potječe jedna zlatna narukvica koju Mladen Nikolanci datira oko 500. g. pr. Kr.⁴⁸² Lukuzni materijal putovao je i mnogo dalje. Knemide iz Ilijaka u Bosni pripisuju se korkirskim radionicama, a vjeruje se da su došle posredno preko neretvanskog plovnog puta.⁴⁸³ Nekim grčko-ilirskim kacigama s istočne jadranske obale također se pripisuje korintsko-korkirska provenijencija.⁴⁸⁴

Sudeći po nalazima ninske nekropole (7. - 5. st.), zaključuje se da je među liburnskom aristokracijom morao postojati afinitet prema luksuznim grčkim predmetima. Više ne može biti riječ o sporadičnom gusarskom plijenu. Dapače, možda su grčki mornari morali plaćati

⁴⁷³ Gaffney, Čače et al. 2002, 39.

⁴⁷⁴ Migotti 1986, 148 - 151.

⁴⁷⁵ Vidi o tome detaljno: Rendić-Miočević 1954., 90 - 95.; Nikolanci 1989c, 86 - 87, Novija interpretacija: Barbarić 2006, 56 - 59.

⁴⁷⁶ Barbarić 2006, 45 - 59.

⁴⁷⁷ Nikolanci 1973a, 104 - 112.; Čače i Kuntić-Makvić 2010, 65.

⁴⁷⁸ Nikolanci 1989c, 94 - 95.; Gaffney, Čače et al. 2002, 25 - 41.; Čače i Kuntić-Makvić 2010, 65.

⁴⁷⁹ Autor spominje ostatke spurila u živoj stijeni nedaleko od glavne ceste na prevlaci. Nikolanci 1989c, 95 - 97.

⁴⁸⁰ Nikolanci 1973a, 89 - 118.

⁴⁸¹ Iako Nikolanci pretpostavlja da je posuda polukuglastog oblika s kuglicama na poligonalnom rubu arhajskog podrijetla, ona se u recentnim radovima na temelju analogije pripisuje kasnoantičkoj koptskoj proizvodnji. Njezin je recipijent restauriran, a pretpostavlja se da je imala pravokutne ručke ispod oboda (Marin 1987, 57 - 70, 60 - 61.; sl. 1, T. XV, 2. i T. XVI, 1,2.; Buljević, Ivčević et al. 1994, 286.). U prilog arhajskom podrijetlu navodi se statueta Artemide iz Efeza koja u ruci drži posudu analognog oblika. (Nikolanci 1989d, 192 - 194. vidi ilustraciju na str. 193.) O ostalom materijalu vidi: Gabričević 1969, 9 - 10.; Nikolanci 1973a, 89 - 104.

⁴⁸² Ibid., 99 - 100.

⁴⁸³ Nikolanci 1989c, 94,

⁴⁸⁴ Ibid., 84.

danak za slobodnu plovidbu Jadranom.⁴⁸⁵ U grobovima iz 6. stoljeća nađene su atičke i korintske crnofiguralne posude, a od 5. stoljeća započinje uvoz posuda s crvenim likovima. Veća količina novca, koji uglavnom potječe iz grčkih kolonija Jonskog mora, južne Italije i Sicilije, zapaža se od konca 6. stoljeća.⁴⁸⁶

Tijekom kraja 7. i kroz prvu polovicu 6. stoljeća na Jadran je pristigla vrhunska korintska keramika.⁴⁸⁷ Jedan od takvih primjera je piksida iz Solina s frizom pantera i kozoroga na trbušastom ispupčenju (sl. 54). Posuda se datira u 6. stoljeće, a pronađena je u jednom solinskom grobu.⁴⁸⁸ Trolisna crnofiguralna enohoja pripada horizontu kraja 7. stoljeća (sl. 55). Nalazi se u Dubrovačkom muzeju, a vjerojatno potječe iz nekog domorodačkog groba na širem prostoru korčulanskog Blatskog polja.⁴⁸⁹ Korintski aribal pronađen je na otoku Visu, a 1943. godine prenesen je iz zadarskog Arheološkog muzeja u Veneciju.⁴⁹⁰ Objavljena su još četiri bombila i dva aribala od alabastra s geometrijskim ukrasima koji potječu s Visa, a Nikolanci ih je karakterizirao kao italo-korintske (sl. 43).⁴⁹¹ Nekoliko posuda iz Dubrovačkog muzeja, datiranih u zadnju četvrtinu 7. st. pr. Kr., možda pripadaju jadranskom arheološkom horizontu, no njihovo podrijetlo nije pouzdano.⁴⁹² O razmjeni dolinama Soče i Timave govore korintski fragmenti pronađeni u kneževskim grobovima u Stični.⁴⁹³ Na jugu, korintska je keramika stizala dolinom Neretve do Ošanića i Glasinca. Osim toga, korintski nalazi i imitacije poznate su na višebrojnim mjestima albanske i crnogorske obale te prema njihovoj unutrašnjosti.⁴⁹⁴

Vrlo važni nalazi za promatranje liburnsko-korinskog odnosa potječu iz Zadra. Tijekom zaštitnih iskopavanja u starom gradu pronađeno je nekoliko fragmenata korintske keramike u liburnskom arheološkom kontekstu.⁴⁹⁵ Ulomci pripadaju izvornim posudama korinskog tipa skif-kotile ili kvalitetnim imitacijama. Pretežno se datiraju u zadnju četvrtinu 7. st. pr. Kr (sl. 57 i 58.).⁴⁹⁶

---

⁴⁸⁵ Zaninović 2015, 64.; 88.

⁴⁸⁶ Batović 2005, 63.

⁴⁸⁷ Zaninović 2015, 88.

⁴⁸⁸ Ibid., 82 -83.

⁴⁸⁹ Kirigin 2010a, 113 -114.

⁴⁹⁰ Zaninović 2015, 83.

⁴⁹¹ Nikolanci 1968/1969, 149 -153. Branimir Gabričević piše da su bombili ukrašeni točkicama što karakterizira korintsku produkciju 6. st. pr. Kr. (Gabričević 1969, 9.)

⁴⁹² Zaninović 2015, 83.

⁴⁹³ Ibid., 83.

⁴⁹⁴ Ibid., 83.; 92.

⁴⁹⁵ Batović 1984, 37 – 62.

⁴⁹⁶ Ibid., 42-43.

Uračunavši ostale jadranske keramičke primjere, zaključuje se da robna razmjena korintskim materijalom na Jadranu traje od zadnje četvrtine 7. i kroz cijelu prvu polovicu 6. stoljeća. Pronađeni nalazi pripadaju ranom (oko 625. – 600. g.), srednjem (oko 600. – 575. g.) i novom korintskom stilu (oko 575. – 550. g.), a jedan primjer italsko-korintske enohoje ili olupé iz Zadra ubraja se u novi korintski II stil (550 – 500. g.).⁴⁹⁷

Identičnom vremenskom horizontu pripisuju se potencijalna grčka naselja na Korčuli i Hvaru. Pseudo Skimno, Strabon i Plinije spominju koloniju Knidana na jadranskoj Korkiri (Ps. Scymn. 428 – 430.; Strab. VII. 5. 5.; Plin. NH. III. 152.). Osnivanje tog grčkog grada datira se u prvo ili drugo desetljeće 6. stoljeća. Kontekst i datacija utemeljenja kolonije potječe iz povijesne pripovijesti Herodota i Plutarha (Hdt. III. 48 – 50.; Plut. Mor. 860 B-C).⁴⁹⁸ Prema predloženoj interpretaciji, knidska kolonizacija na Jadranu omogućena je uz korkirske povlastice, počasti i pomoć.⁴⁹⁹ Ipak, na istraženom korčulanskom terenu ne postoje konkretni arheološki tragovi koji bi pridonijeli historiografskim prijedlozima.⁵⁰⁰

U šesto stoljeće svrstava se i problematična kolonija Anhijske. Njezin jedini spomen nalazi se u leksikonu Stjepana Bizantinaca (Steph. Byz. sv. Ἀνχιάκη). Suvremene interpretacije smatraju da je riječ o arhajskoj parske naseobini iz 6. stoljeća koja je propala zbog posljedica Peloponeskih ratova.⁵⁰¹ Predložene lokacije rasprostiru se od Krfa do hvarskog Starigrada i na jadranskoj obali od Cetine do Neretve.⁵⁰²

Grčki utjecaj na širem jadranskom prostoru nastavljen je u 5. stoljeću kada djeluju Eshil i njegovi nasljednici. Umjesto Korkirana, na zapadu se širi atenski utjecaj potaknut trgovačkim kontaktom sa Spinom i Adrijom.⁵⁰³ Odraz novog impulsa očituje se u grobnim priložima, tj. u grčkoj, italskoj i etruščanskoj robi. Dokaz je to pomorskih veza koje su spajale istočnu jadransku obalu s etruščanskim emporijima, Velikom Grčkom i egejsko-jonskim prostorom.⁵⁰⁴ Iako grčki utjecaj na istočnoj jadranskoj obali tijekom 5. stoljeća nije snažan kao na nekim drugim mjestima na Jadranu, pretpostavlja se da kontakt nije posve izostao. Branko Kirigin interpretira slabiju interakciju kao rezultat nedostatka većih iskopavanja,

---

⁴⁹⁷ Zaninović 2015, 83 – 84.

⁴⁹⁸ Herodot piše da su Samljani pomogli Korkiranima koje je korintski kralj Perijandar namijenio predati Alijatu (Hdt. III. 48 – 50. Plutarh ispravlja Herodotov izvještaj i tvrdi da su Knidani pomogli Korkiranima, a za uzvrat dobili počasti i povlastice (Plut. Mor. 860 B- C). Plutarhova vijest temelji se na dvjema starijim izvorima: Antenor (FGrH 463 F2) i Dionizije iz Halkide (FHG F 13 4., str. 396.) vidi: GGM I, 30.; FHG IV F 396.

⁴⁹⁹ Beaumont 1936, 173 – 174.; Braccisi 1971, 104 -106.; Mastocinque 1988, 9.; Castiglioni 2011, 723.

⁵⁰⁰ Radić i Bass 2002, 289 – 295.; Čače i Kuntić-Makvić 2010, 65.

⁵⁰¹ Nikolanci 1973b, 118 – 120.; Čače i Kuntić-Makvić 2010, 65.

⁵⁰² Nikolanci 1973b, 118 – 120.

⁵⁰³ Čače i Kuntić-Makvić 2010, 65, 65.

⁵⁰⁴ Ibid., 65.

nezainteresiranosti lokalnih zajednica za komunikaciju s Grcima ili izostanka grčkog trgovačkog interesa za istočnu obalu Jadrana.⁵⁰⁵

Uz materijalna dobra i potencijalnu kolonizaciju, sukladno su se morale širiti gospodarske, socijalne i kulturne prilike. Takva je situacija ovjerena u liburnskom arheološkom materijalu na kojem je raspoznatljivo novo umjetničko htijenje.⁵⁰⁶ Time je započeo dugi proces stapanja grčkih i liburnskih utjecaja, transferiran izravnim i neizravnim impulsima, koji će kulminirati u helenističkom razdoblju.⁵⁰⁷ Bez dvojbe, kontakt uključuje implementaciju religijskih obrazaca i mitoloških elemenata u jadranski prostor. Važan je primjer kasnoarhajskih keramičkih nalaza s Diomedovim imenom na Palagruži koji istovremeno aludiraju na herojski kult ustanovljen uzduž važnog plovidbenog punkta (sl. 55).⁵⁰⁸ Mladen Nikolanci pretpostavlja da se i Jonijev kult na Visu razvio na osnovi nekog liburnskog junaka koji je kasnije dobio novu grčku dimenziju.⁵⁰⁹

Asimilacija grčke duhovne kulture s autohtonom jedna je od posljedica rane grčke plovidbe Jadranom.⁵¹⁰ Intenzivniji kontakt definitivno je ostvaren korkirskom talasokracijom, ako ne i ranije. Jedan od šturih fragmenata koji se odnosi na njihov međuodnos govori o liburnskom ogrtaču (Aesch. F. 364.; Steph. Byz. sv. Λιβυρνοί). Iako se spominje kao obični komentar (Λιβυρνικῆς μίμνημα μανδύος χιτῶν), on bez sumnje odaje mnogo o elementarnom poznavanju liburnskih običaja u 5. st. pr. Kr. Štoviše, fragment se pripisuje upravo Eshilu, a pretpostavlja se da potječe iz izgubljene tragedije „Edonjani“.⁵¹¹ Time se otvara mogućnost da je i mitološki obrazac o Velikom Rejinom zaljevu inspiriran kultovima ženskih božanstava. Liburnski religijski običaji također su mogli biti poznati atenskom tragičaru na isti način kako mu je poznat liburnski ogrtač. Ako se Eshilu oduzme pravo autorstva, i neki drugi pisac mogao je biti nadahnut sirakuškim izvorima o korkirskoj tradiciji. To prije svega dokazuje jak sicilski utjecaj u izradi *Okovanog Prometeja*.

---

⁵⁰⁵ Kirigin 2010b, 106.

⁵⁰⁶ Osobito utjecaja antropomorfizma u umjetnosti (vidi u poglavlju 2.7)

⁵⁰⁷ Zakašnjeli umjetnički impuls iz Grčke i Rima na primjeru ilirskih kultura sustavno je obradio Rendić-Miočević 1984. O utjecaju na kulturnu epohu (Rendić-Miočević 1984, 64.)

⁵⁰⁸ Vidi detaljno: Kirigin 1996, 19- 25.; Kirigin i Čače 1998, 63 – 82.; Kirigin 2010b, 106 – 109.

⁵⁰⁹ Nikolanci 1989e, 19 – 22.

⁵¹⁰ Suić 1969, 62.; Kirigin 2010b, 106.

⁵¹¹ Vidi: Pollux 1824, VI. 60. Eshil nije jedini koji spominje kuriozitet o liburnskoj mandiji. Istu je stvar napomenuo i Hekatej, spomenuvši da su Liburni nazvani po nekom Liburnu, koji je izumio liburnske brodice i liburnsku mandiju, vrstu odjeće (Hecat. ad Steph. Byz. s. v. Λιβυρνοί= FHG 4 F 61). Riječ mandija (μανδύη) nema prave etimologije u grčkome jeziku pa se pretpostavlja da je tuđica. Učestalije se pojavljuje u grčkim natpisima od 2. stoljeća. Pod bizantskim utjecajem taj se izraz koristio za elitni oblik odjeće koji su nosili carevi, biskupi i monasi (Križman 1997, 32. i fusnota 8). Ipak, postoji sumnja je li podatak o mandiji doista Hekatejev. To je uvjetovano podatkom o liburnskim brodicama (Λιβυρνικὰ σκάφη) za koje se pretpostavlja da su kasniji dodatak Stjepana Bizantinca (Križman 1997, 32. i fusnota 7)

Međutim, teško je pouzdano govoriti o „Rejinom zaljevu“ kao isključivo korkirskoj usmenoj ili literarnoj pripovijesti. Benedetta Rossignoli pretpostavlja da su Eretrijci donijeli potpuno strukturirani mit, primijenivši narativ Teogonije na daleke i neobične zapadne krajeve.⁵¹² Autorica povezuje transfer Rejina imena s Epafroditovom viješću o Rejinom hramu na Eubeji u kojem su se Kuretima zavjetovali brončani i srebrni predmeti (*Steph. Byz.* s.v. Αἰδηψος).⁵¹³ Ipak, u interpretaciju se upleće problem eretrijske prisutnosti na Krfu i sjevernije od otoka. Osim Plutarhova spomena (*Plut. Quaest. Graec.* 11.), još uvijek postoje nedoumice oko ranog grčkog arheološkog horizonta.⁵¹⁴

Prema Rossignoli, reafirmacija eretrijske baštine počiva na korintskom utjecaju koji pristiže na Korkiru krajem 8. st.⁵¹⁵ Daljnje širenje uvjetovano je korkirskom talasokracijom na jonsko-jadranskom prostoru. Autorica pripisuje Korkiranima popularizaciju priče o potopljenom Kronovom srpu, prema kojemu je njihov otok nekad nosio ime Drepane (grč. δρέπανον, ου τό „srp“). Taj se istaknuti mitološki moment pojavljuje već u 7. stoljeću kod Alkmana (*Alcm. F* 188.), u 6. stoljeću kod argivskog logografa Akusilaja (*FGrH* 2 F 4), u 5. stoljeću kod Timeja (*FGrH* 566 F 79) i u 3. stoljeću kod Apolonija Rođanina (*Apoll. Rhod.* IV. 985 – 986.).⁵¹⁶ Korkirskom širenju Rejina kulta pribraja se i posvetni natpis Geji ([ὄ]πος Γαίας) s kraja 6. stoljeća pronađen u Apoloniji, a temelji se na podudarnosti štovanja božanske majke i kćeri.⁵¹⁷ B. Rossignoli povezuje Rejin jonsko-jadranski toponim sa zavjetnim natpisom božici Opi u Altinu na talijanskoj obali Jadrana. Smatra da su originalan kult ondje morali donijeti Grci.⁵¹⁸

U nedostatku konkretnog arheološkog dokaza za eretrijski kontakt s Jadranom, Korkirani i Korinćani su, zajedno s kolonistima u Epidamnu i Apoloniji⁵¹⁹, najeklatantniji primjer kontakta s jonsko-jadranskim prostorom. Zato povezivanje mitološko-historijskih narativa s njihovom tradicijom nije nemoguće. Primjerice, osnutak knidske kolonije na Korčuli vezuje se uz povlastice što su ga Korkirani dali Knidanima i slom Perijandrove moći u Korintu

---

⁵¹² Rossignoli 2004, 376.; prema: Braccesi 1994, poglavlje 1 – 3.; Malkin 1998a, passim; Braccesi i Rossignoli 2001, poglavlje 2 i 3

⁵¹³ Ibid., 377.

⁵¹⁴ (= fusnota 52) Argumenti za eubejski horizont pojavljuju se u Braccesi 1993, 11 -23. i Braumont 1936, 164 – 165., no pojavljuju se i sumnje: Bakhuizen 1987, 187. i Vian 2002, III, 30. Detaljno o problematici Malkin 1998a, 76 – 77.

⁵¹⁵ Rossignoli 2004, 376.

⁵¹⁶ Rossignoli 2004, 376.

⁵¹⁷ Cabanes 1997, 13, br. 1.

⁵¹⁸ Bassignano 1987, 326.; Rossignoli 2004, 375 – 376.

⁵¹⁹ Kontakt Apolonije i Dirahija s istočnom jadranskom obalom i zaleđem jasno je vidljiv u mnogobrojnim numizmatičkim primjerima. Jedni od takvih nađeni su na poluotoku Pelješcu i pokazuju korištenje ovog važnog plovidbenog pravca prema ušću rijeke Neretve (Nikolanci 1989c, 83.).

(Hdt. III. 48 – 50.; Plut. Mor. 860 B- C).⁵²⁰ Korkirski korijeni nalaze se u mitološkoj priči o Hilu koji je sa sugrađanima naselio istoimeni poluotok na Jadranu (Apoll. Rhod. IV. 537 -551.). Tu je priču prvi opisao povjesničar Timej iz Tauromenija (4/3. st. pr. Kr.), čiji fragmenti ukazuju na popriličnu povezanost s korkirskom baštinom.⁵²¹ Njegovo nesačuvano djelo sažimalo je povijest Sicilije i Italije od najstarijih vremena do 264. g. pr. Kr.⁵²² Timejevim se opusom znatno koristio Apolonije Rođanin, sastavljajući ep o Argonautima,⁵²³ a segment o Hilu samo je jedna od nekoliko inkorporiranih korkirskih mitova u opisu Jadrana (Apoll. Rhod. IV. 323 – 580.). Poput Eshila ili nepoznatog autora Okovanog Prometeja, Timej je podatke o jonskoj Korkiri mogao također crpiti iz sicilskih izvora.

Starost potencijalne korintsko-korkirske tradicije uklapala bi se u drevni mitološki kontekst Ijina i Prometejeva vremena. Tako bi podatak o Rejinom zaljevu mogao biti nasljeđe starijih znanja kojima je autor bio svjedok i tijekom svog vremena. Prema principu *pars pro toto* informacija o liburnskim duhovnim običajima snažno bi okarakterizirala jadransko-jonski prostor. Osim Liburna, takvoj obojanosti možda su pridonijeli Histri i pojedina ilirska plemena kod kojih se također osjeća dominacija ženskog kultnog principa.

---

⁵²⁰ Vidi izvore i interpretaciju na str. 92-93

⁵²¹ Timej je boravio dugo vremena boravio na Siciliji, a zbog Agatoklove politike pred kraj 4. st. odlazi u Atenu. Postoji mogućnost da se vratio na otok za vrijeme Hijerona II. Osim, toga Timej je bio snažno povezan sa Sirakuzom (Laqueur 1936. s.v. *Timaios*, 1076 -1079.; Wallace Pickard – Cambridge 1961, s.v. *Aeschylus*, 909.); Čače 2002, 89 – 92.; 94 – 96.

⁵²² Opširnije: Laqueur 1936. s.v. *Timaios*, 1076 -1079.; Wallace Pickard – Cambridge 1961, s.v. *Aeschylus*, 909.; Leksikon antičkih autora 1996, 507.

⁵²³ Katičić 1995c, 31 – 115; 399 – 407.; Castiglioni 2011, 721 – 722.; vidi detaljnije u poglavlju 4.1

5. NAKON REJINOG ZALJEVA JONSKO MORE

Podatak o Velikom Rejinom zaljevu je jedan manji segment u mitu o lutanjima kravolike Ije. Očita autorova tendencija bila je etimološko-etnološki objasniti podrijetlo naziva Jonskoga mora. Ime smrtnice Ije (grč. Ἰώ, Ἰοῦς ἡ) povezano je sa sličnim korijenskim parnjakom u atributu jonski sintagme ὁ Ἰόνιος πόντιος μυχός (Prom. 839 – 840.).⁵²⁴

Povezanost Ijinog kravljeg oblika s autohtonim religijskim obilježjima također se pojavljuje kao pretpostavka.⁵²⁵ Mit govori o čudesnoj Zeusovoj transformaciji argivske svećenice Ije u bijelu kravu. Zbog Herine ljubomore, progonio ju je obad i natjerao na lutanja diljem poznatog mediteranskog svijeta.⁵²⁶ Najstariji mitovi ograničili su Ijine pustolovine po Argolidi i Eubeji, a širenjem granica poznata svijeta, mijenjala se i mitološka geografija.⁵²⁷ Jedina priča o lutanjima jonsko-jadranskim prostorom je ona o kojoj piše autor *Okovanog Prometeja*.

Kravolika Ija simbolizira kult plodnosti u širokom opsegu.⁵²⁸ Spekuliralo se o podrijetlu njezina mita, a predložene su opcije da je Ija u počecima bila božica mjeseca ili jedna od Herinih obličja.⁵²⁹ Njezina se uloga povezuje s mjesečevom, čiji je noćni hod metafora lutanja po granicama poznata svijeta.⁵³⁰ Pri tome, Ijin čuvar stooki Arg, poistovjećuje se s personifikacijom zvjezdanog neba.⁵³¹ U nekim interpretacijama Inahova se kći veže uz drevno argivsko štovanje mjeseca koji osigurava plodnost i hranu za stoku.⁵³² Osim toga, dominantan preduvjet za njezino helenističko identificiranje s Izidom bila je narav plodnosti, sveta oplodnja i obličje krave.⁵³³ Naime, Zeusovim dodirom ruke Ija je zatrudnjela i rodila sina Epafa, iz čije će loze izniknuti Libija, Bel, Agenor i na poslijetku junak Heraklo.⁵³⁴

---

⁵²⁴ Lorenzo Braccesi tvrdi da se radi o krivoj Eshilovoj pretpostavci. Tu tvrdnju temelji na nedostatku drugih pjesničkih i mitografskih izvora koji svjedoče o ikakvoj vezi Ije i Jonskog mora. Dapače, samo Eshil spominje Ijino lutanje od Dodone prema sjeverozapadu (Braccesi 1971, 172.)

⁵²⁵ Kuntić-Makvić 2001, 170 – 171.

⁵²⁶ Brojni izvori govore o mitu o Zeusu i Iji s različitim detaljima: Prom. 561 – 907.; Soph. El. 4 – 10.; Hdt. I. 1.; Callim. Ant. Pal. VI. 150.; Paus. I. 25.; Diod. III. 74.; V. 60.; Apollod. III. 1. 3. i dr. (Eitrem 1916, s.v. *Io*, 1732 – 1738.)

⁵²⁷ Opširnije: Eitrem 1916, s.v. *Io*, 1732 – 1738.; u novijoj literaturi: Dowden 1992, 130.; Hard 2004, 231.

⁵²⁸ Bianchi 1875, 185 – 186.; Eitrem 1916, s.v. *Io*, 1740 -1741.; Hard 2004, 231. i dr.

⁵²⁹ Höfer 1890, s.v. *Io*, 269.; Jennings Rose 1961, s.v. *Io*, 456.

⁵³⁰ Bianchi 1875, 185 - 186

⁵³¹ Ibid., 185 – 186.

⁵³² Room 2003, 170

⁵³³ Izvori za mit: Callim. Epigr. 57.; Apollod. II. 1. 3.; Ov. Met. I. 747.; Hyg. Fab. 145. i dr. U literaturi: Bianchi 1875, Jennings Rose 1961, s.v. *Io*, 456.; 185 – 186; Guirand 1987, 105.

⁵³⁴ Izvori za mit: Apollod. II. 1. 3.; Aesch. Suppl. 311 – 314.; 584 – 589.; Prom. 847 – 851. U literaturi: Hard 2004, 231.

U svakom slučaju Ijina je uloga našla plodno tlo na osnovi informaciji o Rejinu zaljevu u mitološkom kontekstu *Okovanog Prometeja*. Postavlja se pitanje može li simbolika promjene aludirati na religijsku i kultnu situaciju jonsko-jadranskog prostora.⁵³⁵ Tendencija autora možda je i politička metafora atenskog jačanja na Jadranu.⁵³⁶ U tom bi slučaju korkirska tradicija efektno poslužila kao simbol stare situacije na Jadranu koju zamjenjuje nova atenska premoć i propaganda.

---

⁵³⁵ Rossignoli predlaže da se radi o baštini eubejske plovidbe zapadom koja se povezuje s lingvističkim i mitološkim elementima (Rossignoli 2004, 299 – 311..)

⁵³⁶ O tome detaljno Lorenzo Braccisi. On smatra da radnja *Okovanog Prometeja* jasno ocrta Periklovu propagandu proegipatske politike kao i političko ozračje atensko-argivsko-tesalskog saveza sklopljenog 462/461. godine. Ijino lutanje u veliki zaljev moglo je simbolizirati početak snažnog atenskog odnosa s etruščanskim gradovima Spinom i Adrijom što dokazuje i brojni atički arheološki materijal (Braccisi 1971, 169 – 172.)

4. ŽENSKA BOŽANSTVA U GRČKIM MITOVIMA O JADRANU –ARTEMIDINI OTOCI I OTOK NIMFE KERKIRE -

1. UKRATKO O ŽIVOTU APOLONIJA ROĐANINA I ARGONAUTICI

Artemidini otoci i otok nimfe Kerkire spomenuti su prvi put u spjevu *Argonautika*, aleksandrijskog pisca Apolonija Rođanina. Za diskusiju o toponimima, važno je razmotriti kontekst autorova stvaralaštva.

Prema svojoj prilici, Apolonije Rođanin rođen je u Aleksandriji ili Naukratisu na početku 3. stoljeća pr. Kr., između 295. i 290. g. pr. Kr.⁵³⁷ Poznati su relativno štori podaci o njegovu životu.⁵³⁸ Zna se da je svojevrijedno otišao iz Aleksandrije na otok Rod zbog neslaganja s Kalimahom oko stila pisanja.⁵³⁹ Pretpostavlja se da je sukob dva pjesnika znatno dramaturški obojen, no na temelju analize Apolonijeve i Kalimahove poezije može se pretpostaviti stilistički konflikt.⁵⁴⁰ Opsežnost i veličina spjeva o Argonautima bila bi glavni razlog Kalimahova nezadovoljstva.⁵⁴¹ Nakon što je na Rodu preradio ep, Apolonije se vratio u Aleksandriju, gdje je stekao veliku slavu (Vit. Apoll. Rhod. II.). Tijekom vladavine Ptolemeja II. Filadelfa, imenovan je upraviteljem slavne aleksandrijske knjižnice, a pod njegovom palicom nastavljen je rad na katalogizaciji i sistematizaciji antičke književne građe (Vit. Apoll. Rhod. II.).⁵⁴² Osim bibliotekarstva, bio je osobni učitelj ptolemejskih prinčeva, od kojih je prijestolje kasnije preuzeo Ptolemej III. Euerget.⁵⁴³ Na mjestu glavnog bibliotekara zamijenio ga je znameniti učenjak Eratosten vjerojatno u četrdesetim godinama 3. stoljeća

---

⁵³⁷ Izvori za mjesto rođenja: Aleksandrija (Strab. XIV. 6555.; Vit. Apoll. Rhod. I. i II.; Suid. s.v. Ἀπολλώνιος); Naukratis (Athen. VII. 283d.; Ael. nat. an. XV. 23.) Opširnije: Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 126.

⁵³⁸ O Apolonijevom životu govore dva kratka životopisa iz Sude (Vit. Apoll. Rhod. I. i II.), od kojih je prvi opširniji (Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 126.)

⁵³⁹ Izvori: Vit. Apoll. Rhod. I.; Gell. XVII. 21. 41. Opširnije o odnosu Kalimaha i Apolonija (Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 126 – 130.; Barber 1961, s.v. *Apollonius*, 70.)

⁵⁴⁰ Iako se Apolonijev i Kalimahov duh pisanja gotovo i ne razlikuje, kraće forme svojstvenije su Kalimahovoj poeziji. Za konkretnu usporedbu problem je nedovoljan opus sačuvanih Apolonijevih djela. O tome detaljno: Lesky 2001, 711 – 712.

⁵⁴¹ Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 126 – 130.

⁵⁴² Ibid., 687.

⁵⁴³ Ibid., 713.

(POxy 1241.).⁵⁴⁴ Apolonije Rođanin umro je u drugoj polovici 3. stoljeća, a 235. ili 215. navode se kao vjerojatne godine smrti.⁵⁴⁵

Najpoznatije Apolonijevo djelo veliki je spjev *Argonautika*, napisan u četiri knjige. Autor opisuje doživljaje Argonauta od pripreme putovanja u Kolhidu do zahtjevnog povratka u Grčku. Književna analiza njegova djela ističe revitalizaciju i sistematizaciju drevne mitološke priče o Argonautima uz tendenciju uključivanja novih znanja.⁵⁴⁶ Brojna helenistička obilježja ističu se u *Argonautici*, a prije svega stil, inkorporirane etiološke priče, novi geografski elementi, težnja za skladom, klasificiranjem i determinizmom itd.⁵⁴⁷

Ciklus mitova o Jazonovom posezanju za zlatnim runom poznat je od početaka grčke pismenosti (Hom. Od. XII. 69 – 72.; Hes. Theog. 992 – 1002.; Pind. Pyth. IV. 67 - 250. i dr.).⁵⁴⁸ Budući da je spomenuo Ejetovo podrijetlo, pretpostavlja se da je o Argonautima pisao i polulegendarni pisac Eumel Korinćanin (Paus. II. 3. 10.).⁵⁴⁹ Međutim, sve do Apolonijeva književnog pothvata, cjelokupni mitološki ciklus nije nikada standardiziran pa su brojni pisci pridodavali nove detalje, a stare interpretirali na vlastiti način.⁵⁵⁰

Trendovi helenističkog vremena ponukali su autora na pokušaj smještanja priče u mitološki vremenski kontekst. Argonautske pustolovine zbivaju se u generaciji prije Trojanskog rata, jer se među junacima pojavljuju Telamon i Pelej. Također, saznaje se da Tezej i Piritoj borave u podzemlju. Heraklo je već uhvatio erimantskog vepra, a tijekom boravka Argonauta u Libiji, junak je netom oteo zlatne jabuke u vrtu Hesperida.⁵⁵¹ Velik je trud uložen u pokušaj sistematizacije i koegzistencije nekoliko mitoloških ciklusa, počevši od Prometeja i brojnih nimfi do Faetonta, Kirke i čudovišta iz *Odiseje*.⁵⁵² Gledajući iz suvremene historiografske perspektive, Apolonije je smjestio podvig grčkih junaka u tranzicijsku fazu iz mitološkog svijeta u povijesni.⁵⁵³ Argonautski put metaforički prikazuje širenje helenske civilizacije s jakom dozom helenističkog imperijalizma.⁵⁵⁴ Jedna od temeljnih motivacija za

---

⁵⁴⁴ Prema Oxirhinškom papirusu Apolonijev prethodnik bio je Zenodot, a nasljednik Eratosten. Eratostena je pak zamijenio Apolonije Eidograf (POxy. 1241.) (Barber 1961, s.v. *Apollonius*, 70.; Lesky 2001, 713.)

⁵⁴⁵ Višić 1998, 19.; Glavičić 2008, xiv., Lesky 2001, 713.

⁵⁴⁶ Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 131 – 135.; Barber 1961, s.v. *Apollonius*, 70.; novija literatura: Hunter 1995.; Višić 1998.; Glavičić 2008., Lesky 2001, 713.

⁵⁴⁷ Opširnije: Višić 1998, 16- 18.; Lesky 2001, 717., Hunter i Sigel 1996, s.v. *Apollonios Rhodios*, 875 -877.

⁵⁴⁸ Opširnije: Jessen 1895, s.v. *Argonautai*, 745 – 749.; Barber 1961, s.v. *Apollonius*, 87.

⁵⁴⁹ O pitanju povijesnost Eumela Korinćanina (Bethe 1907, s.v. *Eumelos*, 1080.; Jackson Knight 1961, s.v. *Eumelus*, 344.;; Leksikon antičkih autora 1996, 189.); o korintskom utjecaju na razvoj mita: Jessen 1895, s.v. *Argonautai*, 745 – 746.; Endsjo 1997/1998, 378.; Castiglioni 2011, 726 - 727.

⁵⁵⁰ Višić 1998, 23 – 24; 29 – 31.

⁵⁵¹ Višić 1998, 31 – 32.; Glavičić 2008, xxvi.

⁵⁵² Sistakou 2014, 174 – 176.

⁵⁵³ Clauss 2000, 11 – 30.; Thalmann 2011, 38.

⁵⁵⁴ Clarke 1999, poglavlje 5. i 6.; Thalmann 2011, 38.

pisanje epa je prezentacija sjaja i važnosti ptolemejskog režima te helenistički stav o neizbježnosti širenja grčke kulture.⁵⁵⁵ To dokazuju mitološke sekvence poput protjerivanja Harpija (Apoll. Rhod. II. 269 – 300.), naviještanja buduće kolonizacije Korkire i Tere (Apoll. Rhod. IV. 1201 – 1218.; 1731 - 1764.), ubojstva mjedenog diva Tala (Apoll. Rhod. IV. 1620 - 1688.) i dr.

Iako helenistički trendovi teže oslobađanju od strogih okvira arhaike i klasike, *Argonautika* je ipak pisana starom homerskom tehnikom slaganja stiha.⁵⁵⁶ To je ponajprije vidljivo u stilu te u jezičnim karakteristikama, poput heksametra, brojnih složenica, formula, imitacije starijeg jonskog narječja itd.⁵⁵⁷ Međutim, sveukupno gledajući, Apolonijev je ep prožet mješavinom grčkih tradicija. Autorova erudicija rezultat je starinarskog rada u aleksandrijskoj knjižnici i Muzeju, čija je obilna književna građa omogućavala široko istraživanje.⁵⁵⁸ Ondje je autor posezao za starijim i suvremenim djelima, inkorporirajući različite predaje u svoj uradak. Pomna akumulacija, aranžiranje te katalogiziranje grčkih i ostalih tekstova omogućili su nastanak novih znanja u kojima se vidi odraz različitih dijakronijskih književnih izvora.⁵⁵⁹ Apolonije se zasigurno koristio Hesiodom, Eumelom, Pindarom, Ksenofontovom *Anabazom*, Herodotovom *Povijesti*, raznim logografima kao i ostalom starijom ostavštinom grčke književnosti.⁵⁶⁰ Nesačuvani radovi o Homeru, Hesiodu, Arhilohu i Antimahu⁵⁶¹ otkrivaju veliki znanstveno-istraživački potencijal i poznavanje spomenutih izvora. Velika je pažnja poklonjena Homerovim djelima. To je transparentno u međuodnosu brojnih komponenti *Odiseje* i *Argonautike*.⁵⁶²

Neki segmenti epa zasigurno su inspirirani Kalimahovim radovima. Dvije etiološke priče o žrtvenim običajima na Anafi (Apoll. Rhod. IV. 1719 - 1730.) i agonu na Egini (Apoll. Rhod. IV. 1765 – 1772.) poznate su iz njegovih fragmenata (Callim. F 7.; 19.; 198.).⁵⁶³ Inspiracija za put povratka Argonauta također proizlazi iz druge knjige Kalimahovih *Aitia*.⁵⁶⁴ Odlike njegova pisanja ocrtavaju se u duhu sakupljanja i sistematizacije geografsko-

---

⁵⁵⁵ Thalmann 2011, 193 -194; 212 – 215.

⁵⁵⁶ O tome je mnogo pisano: Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 130 – 132.; Barber 1961, s.v. *Apollonius*, 87.; Hunter 1995., 12.; Višić 1998., 13 – 18.; Glavičić 2008, xxvi., Lesky 2001, 713.; Hunter i Sigel 1996, s.v. *Apollonios Rhodios*, 875 -877. i dr.

⁵⁵⁷ Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 131 – 132.; Višić 1998., 13 – 18.; Lesky 2001, 713.

⁵⁵⁸ Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 131 – 132.; Lesky 2001, 681.; Thalmann 2011, 35.; 206 -207.

⁵⁵⁹ Thalmann 2011, 35.

⁵⁶⁰ O raznovrsnost Apolonijevih izvora opširnije: Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 131 – 132.; Višić 1998., 29 – 31.; Lesky 2001, 713.

⁵⁶¹ Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 132 – 133.; Leksikon antičkih autora 1996, 56.; Lesky 2001, 715.

⁵⁶² Detaljna usporedba *Odiseje* i *Argonautike*: Meuli 1921.; novija literatura: Hunter 2015, 14 -21.

⁵⁶³ Lesky 2001, 715.

⁵⁶⁴ Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 131.

mitoloških kurioziteta i znanja.⁵⁶⁵ Nadahnuće za spjev o Argonautima također može potjecati iz Kalimahovih nesačuvanih djela *Običaji stranih naroda* (Βαρβαρικά νόμιμα), *O rijekama svijeta* (Περὶ τῶν ἐν τῇ οἰκουμένῃ ποταμῶν), *Neobičnosti iz čitavog svijeta sabrane prema mjestima* (Θαυμάτων τῶν εἰς ἅπασαν τὴν γῆν κατὰ τόπους συναγωγή) itd.

Geografski elementi *Argonautike* nastaju kao produkt miješanja starog mitskog i novog znanstvenog svijeta.⁵⁶⁶ To je posljedica spajanja nekoliko razina geografskih poimanja, a prije svega mitskih fenomena *Odiseje*, geografskih spekuliranja ranih povjesničara i logografa, stvarnog iskustva grčkih kolonista arhajskog perioda te novostečenog helenističkog zemljopisnog znanja.⁵⁶⁷ Tendencija helenističke racionalizacije prostora vidljiva je u reinterpetaciji starih kvazi-geografskih priča utemeljenih na pretpostavkama i pripovijestima, a rijetko na stvarnim iskustvima i izvještajima.⁵⁶⁸ Primjer toga je Apolonijev pokušaj interpretiranja mitoloških lokacija *Odiseje* kojima obiluje sadržaj četvrte knjige *Argonautike* (Apoll. Rhod. IV. 645 - 1218).⁵⁶⁹

S druge strane, Apolonijev se književni svijet po pitanju religioznosti značajno razlikuje od Homerovog.⁵⁷⁰ U helenizmu je mitovima pridodana nova znanstvena nota. Interes za tradiciju mitova u stihovima *Argonautike* je prije svega studiozan s jakom didaktičnom ulogom.⁵⁷¹ Sudeći prema tome, postavlja se pitanje u kojoj je mjeri helenističkim učenjacima mitska građa već postala mitologija.⁵⁷²

Forma antičkih peljara jedan je od dominantnih uzora za opis mitskog ciklusa o Argonautima.⁵⁷³ Podaci o dogodovštinama u nepoznatom prostoru organizirani su kao preslika kulturalnog, socijalnog i političkog odnosa grčkog svijeta s barbarskim. Ipak, Apolonijev opis nije tek puki sažetak kakav ima većina antičkih peripla, već apostrofira kulturne procese kroz interakciju.⁵⁷⁴ Diljem četvrte knjige mogu se uočiti primjeri, poput mitoloških epizoda na Brigijskim otocima (Apoll. Rhod. IV. 338 – 482.) ili na Hilejskom poluotoku (Apoll. Rhod. IV. 522 -551.). Ipak, plovidba kraj Ise, Pitijeje, Diskelada, Melite i

---

⁵⁶⁵ Racionaliziranje mitološkog prostora vidi se kod Kalimaha. Primjerice, u diskusiji o mjestu Zeusova rođenja (Callim. Hymn I, 4- 6.) Lesky 2001, 688- 690.

⁵⁶⁶ Delage 1930, 190 – 191.; Thalmann 2011, 8.

⁵⁶⁷ Opširno o tome: Delage 1930., passim; Thalmann 2011, 8.

⁵⁶⁸ Iako pokušaji racionaliziranja mitskog prostora započinju već s racionalističkom filozofskom strujom Ksenofana i ostalih predsokratovaca (Endsjø 1997/1998, 379.; 384 – 385.)

⁵⁶⁹ Delage 1930.; Pearson 1938, 446 – 445.; Thalmann 2011, 8.

⁵⁷⁰ Lesky 2001, 716.

⁵⁷¹ Ibid., 716.

⁵⁷² Ibid., 716.

⁵⁷³ Thalmann 2011, 11 – 13.

⁵⁷⁴ Ibid., 15 – 16.

Kalipsina otoka sasvim podsjeća na protok informacija kakav pružaju rani grčki peljari (Apoll. Rhod. IV. 561 – 580.).

Među ostalim, Apolonije je preuzeo plovdbenu rutu na zapad koju je opisao povjesničar Timej iz Tauromenija u 3. stoljeću. Iako njegovo djelo nije sačuvano, Timejeva je ruta opisana u četvrtoj knjizi Diodorove *Biblioteke* (Diod. IV. 56. 3.; FGrH 566 F 86).⁵⁷⁵ Osim Timejeve geografske matrice, *Argonautika* je inspirirana Timagetovim izgubljenim djelom *O lukama* (Περὶ λιμένων).⁵⁷⁶ O grčkom geografu malo se zna, no očuvao se podatak o ušću rijeke Istar u Tirenskom moru (schol. ad Apoll. Rhod. IV. 324.).⁵⁷⁷ Iskoristivši ideju o rukavcu koji istječe na zapadu, Apolonije je locirao ušće Istra u Jadranskom moru (Apoll. Rhod. IV. 327-328.). Nadahnuće možda potječe od homonimije naroda Histra i spomenute rijeke.⁵⁷⁸

Pokušaj definiranja i identificiranja prostornih elemenata *Argonautike* mogla je potaknuti helenistička znanstvena geografija, čiji je glavni zastupnik Eratosten.⁵⁷⁹ Međutim, neki su dijelovi teksta u suprotnosti s eratostenovskim matematičkim principima i konceptom geografskih udaljenosti. Najbolji primjer toga je opis besciljnog lutanja u Libiji (Apoll. Rhod. IV. 1363-1619.). Ako se izuzme stilsko-umjetnička nota *Argonautike*, Apolonije je morao dobro poznavati geografiju. Na to ukazuju podaci o njegovim nesačuvanim djelima povijesno-zemljopisnog karaktera. Riječ je o spisima koji opisuju osnutke gradova Knida, Roda, Kauna, Aleksandrije, Naukratisa i Kanoba, a upitno je autorstvo *Utemeljenja Lezba*.⁵⁸⁰ Zato se korištenje starih helenskih zemljopisnih matrica tumači kao namjerna arhaizacija teksta čime se Apolonije htio približiti mitološkom vremenskom okviru.⁵⁸¹

U mitološko tijelo *Argonautike*, Apolonije Rođanin uvrstio je i Jadran. Iako književna kritika tumači jadransku ulogu samo kao premosnicu prema Italiji⁵⁸², vrijedni etnografski i zemljopisni pojmovi pružaju veliki potencijal za proučavanje. Apolonije je s razlogom uključio Jadran u ciklus mitova o Argonautima, a nema dvojbe da se koristio izvorima koji su detaljnije poznavali ovaj prostor. Jadransko je more opisano kao međusfera,⁵⁸³ tj. svijet na

---

⁵⁷⁵ Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 132.; Višić 1998., 29 – 31.; Thalmann 2011, 31.

⁵⁷⁶ Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 132.; Lesky 2001, 715.; Vian i Delage 2002, III, 16 – 20.; Thalmann 2011, 171.

⁵⁷⁷ Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 132.; Gisinger 1936, s. v. *Timagetos*, 1071 – 1073.; Leksikon antičkih autora 1996, 177.;

⁵⁷⁸ Katičić 1995c, 40-43.

⁵⁷⁹ Thalmann 2011, 171.

⁵⁸⁰ Knaack 1895, s.v. *Apollonios*, 132 -133.; Leksikon antičkih autora 1996, 507.; Lesky 2001, 718. ; Hunter i Sigel 1996, s.v. *Apollonios Rhodios*, 875.

⁵⁸¹ Lisičar 1951, 11.; Katičić 1995c, 24.; 65- 66.

⁵⁸² Vian i Delage 2002, III. 19.

⁵⁸³ Thalmann 2011, 170 – 171.

granici grčkog i barbarskog, gdje su autohtoni elementi na visokoj kulturnoj razini. Prema svoj prilici to dokazuje sudovanje brigijskih kraljeva Medeji (Apoll. Rhod. IV. 346 – 349..) ili gostoljubivost Hilejaca (Apoll. Rhod. IV. 526 – 528.). Uzevši u obzir hotimično arhaiziranje priče, moguće je pretpostaviti da se radi o nesačuvanoj tradiciji koja reflektira rani odnos Grka i domaćih jadranskih naroda.

Arhaizacija je prisutna i u Apolonijevom zemljopisu. Četvrta knjiga opisuje put rijekom Istar, a rukavac kojim su Argonauti plovili, utječe u Kronovo more (Apoll. Rhod. IV. 327-328). Postoji mogućnost da se pisac koristio starim mitskim podatkom o Kronovim predjelima na zapadu,⁵⁸⁴ a zanimljivo je naglasiti da se podudarna tradicija nalazi se u stihovima autora *Okovanog Prometeja*.⁵⁸⁵ U Kronovom moru navedeni su jadranski toponimi Apsirtidi, Hilejski poluotok, Isa, Pitijeja, Diskelad, Korkira Melaina i Melita (Apoll. Rhod. IV. 327-580.). Apolonije je crpio geografsko znanje o Jadranu iz starijih povijesnih vrela. To su primarno mogli biti peljari, poput Pseudo Skilakovog.⁵⁸⁶ Važna je činjenica da se pojedini pojmovi pojavljuju prvi puta u zemljopisnom kontekstu njegova epa, a to su Brigijski ili Artemidini otoci, Pitijeja i Diskelad.⁵⁸⁷ Dvojba oko njihove povijesnosti nije razriješena, tj. pripadaju li mitološkom svijetu ili su odraz neke starije tradicije o Jadranu.⁵⁸⁸ Primjerice, izostanak imena otoka Fara u jadranskoj ruti, a uključivanje Pitijeje moglo bi pripadati starijoj predaji o Jadranu.⁵⁸⁹ Sličnu karakteristiku ima mit o preimenovanju Brigijskih ili Artemidinih otoka u Apsirtide. Osim geografskog poznavanja Jadrana, Apolonije je iskoristio etnografske karakteristike prostora uključivši ih u mitološku predaju. Učinio je to ubacivanjem starijih i lokalnih mitova u stihove, što ukazuje na njegov izuzetno opsežan i temeljit rad.⁵⁹⁰ Dvije inkorporirane mitološke sekvence govore o Artemidinom hramu na sjevernom otočju Kronova mora i o nimfi Kerkiri na Crnoj Kerkiri.

---

⁵⁸⁴ Katičić 1995c, 64 - 66.

⁵⁸⁵ Detaljnije u poglavlju 3.1 i 3.3 (Ibid. 64 -65.)

⁵⁸⁶ Ibid., 31 – 114.

⁵⁸⁷ Diskelad i Pitijeja rijetko se spominju u jadranskom kontekstu. U 2. stoljeću Apolonijevu je vijest prenio geograf Pomponije Mela (*Mela*. II. 114)

⁵⁸⁸ Vidi detaljnije: Ibid., 67 – 68.; 105-106.

⁵⁸⁹ Lisičar 1951, 11.

⁵⁹⁰ Lesky 2001, 713.

2. O ARTEMIDINIM OTOCIMA U JADRANU

Opisujući izlazak Argonauta u Kronovo more, Apolonije piše kako su mornari zapazili dva Artemidina Brigijska otoka nedaleko od ušća rijeke Istra (Apoll. Rhod. IV. 330). Kolšani se ondje nisu usudili postaviti zasjedu, jer su oba otoka bila sveta. Na jednome od njih nalazio se Artemidin hram (Apoll. Rhod. IV. 329 - 335.). Nedugo zatim saznaje se da je na tom otoku Jazon ubio Medejinu brata Apsirta, a po njegovom vječnom počivalištu, otoci su promijenili ime i od tada se nazivaju Apsirtidima (Apoll. Rhod. IV. 480 - 481.).

Iako postoji nekoliko starijih tradicija o mjestu Apsirtova ubojstva,⁵⁹¹ Apolonije je prvi spomenuo da je Medejin brat ubijen na otocima u Kronovu moru. U pokušaju racionalizacije mitološkog prostora, aleksandrijski pisac pridodao je još jednu legitimaciju toj epizodi mitskog ciklusa. Pišući o Jadranu, antički geografi Apsirtide poistovjećuju s današnjim Cresom i Lošinjem (Mela. II. 114.; Ptol. Geog. II. 16. 8.) (sl. 1). Međutim, u kontekstu priče o Apsirtovom ubojstvu na Jadranu, rijetko se pojavljuje vijest da su se otoci nekad nazivali Artemidinima:

---

⁵⁹¹ Čini se da je najstarija verzija o Apsirtovu ubojstvu u Kolhidi. Tako piše Ferekid (schol. ad Apoll. Rhod. IV. 223.), Sofoklo (schol. ad Apoll. Rhod. IV. 228.); Euripid i Kalimah (schol. ad Eur. Med. IV. 1334.), Likofron (Lycoph. 1318.), Statije i njegov sholijast (Stat. Theb. 5. 457.) i drugi. Neki autori tvrde da je Apsirt ubijen na crnomorskim Apsirtidima, poput Pseudo orfejeva epa (Orphica. 1033.) i Apolodor (Apollod. Bibl. I. 9. 25. 3.). Ovidije piše da je Medeja ubila brata kod Toma na Crnom moru (Ovid. Trist. III. 9. 5.; Steph. Byz. s.v. Τομεύς) Katičić 1995c, 73 -74.

Tablica 5: Podaci o jadranskim Apsirtidima i Artemidinim otocima⁵⁹²

Vremenski kontekst:	Spomen Apsirtida na Jadranu	Citat:	Spomen Apsirtova ubojstva na jadranskim otocima	Spomen Artemide u kontekstu priče o Apsirtu
3.st. pr. Kr.	Apolonije Rodanin	Apoll. Rhod. IV. 329 – 331. 452 – 454. 468 – 471. 480 – 481.	+	+
2./1. st. pr. Kr.	Pseudo Skimno	Ps. Scymn. 373.	-	-
1.st. pr. Kr./ 1. st.	Strabon	Strab. II. 5. 20.	-	-
		Strab. VII. 5. 5.	+	-
1.st.	Higin	Hyg. Fab. 23.	+	+
		Hyg. Fab. 26.	+	(Minervini otoci) -
1.st.	Pomponije Mela	Mela. II. 114.	-	-
1.st.	Plinije Stariji	Plin. NH. III. 151.	+	-
2.st.	Ptolemej geograf	Ptol. Geog. II. 16. 8.	-	-
2./3. st.	Antoninov itinerarij	ItMarit. 519. 4.	-	-
5.st.	Elija Eudokija	Eud. 214.	+	-
6.st.	Stjepan Bizantinac	Steph. Byz. s.v. Ἀψυρτίδες	+	-
		Steph. Byz. s.v. Ἀψωρος	-	-
7./8.st.	geograf Ravenjanin	Anon. Rav. V. 24.	-	-
10. st.	Konstantin Porfirogenet	DAI XXIX. 63.;288. XXX. 135.	-	-
stari i srednji vijek	Pseudo Aristotel	Mir. ausc. 105a	+	+
stari i srednji vijek	Hrestomatija Straboniana	GGM II. F VI. 34.	+	-

⁵⁹² Prema: Katičić 1995c, 73 -74.; Rossignoli 2004, 71-72.; 316.; Nadareishvili 2010/2011, 69 -70.

Osim Apolonija Rođanina, nitko od antičkih pisaca nije spomenuo konkretan podatak o odnosu Apsirtida i Artemidinog kulta ili svetišta. Varijacije njegova sadržaja poznate su iz pera rimskog mitografa Higina⁵⁹³ i *De Mirabilibus Auscultationibus* koji se pripisuje Aristotelu. Higin spominje da se je Apsirt ubijen na Minervinu otoku, gdje su Kolšani u spomen na kraljevića podigli grad imenom Apsor (Hyg. Fab. 23.).⁵⁹⁴ U Pseudo Aristotelovu djelu problematizira se fantastičan put iz Crnog mora u Jadran tijekom kojeg je Medeja na jednom od jadranskih otoka sagradila Artemidi hram (Mir. ausc. 105a). S obzirom na vremenski kontekst, obojica su mogli preuzeti podatak iz *Argonautike*, pridodajući manje ili veće sadržajne intervencije.

Nema sumnje da podatak o Artemidinim otocima i božičinu hramu ima veliku važnost za kontekst radnje Apolonijeva spjeva. Posvećeni prostor otoka spriječio je Kolšane da se iskrcaju na njegovim obalama. Tako su se Argonauti spasili od sigurne pogibelji, jer su Apsirtovi ljudi već bili opsjeli okolne obale i otoke (Apoll. Rhod. IV. 332-333.). Ubojstvo kolhidskog kraljevića na trijemu Artemidina hrama povećava Jazonovu krivnju. On, dakle, nije počinio samo ubojstvo, nego i svetogrđe.⁵⁹⁵ Velika sramota počinjena Artemidi jedna je od glavnih razloga zašto će Argonauti biti prognani dalje na zapad.⁵⁹⁶ Događaji na ovim otocima prekretnica su u mitološkoj radnji i imaju veliku ulogu u gradaciji priče. Međutim, postavlja se pitanje spominje li autor Artemidine otoke i hram sasvim slučajno. Apolonijev pomni trud i rad u aleksandrijskoj biblioteci mogao bi upućivati na korištenje nekim starijim ili suvremenim izvorom koji je pomnije opisivao jadransku obalu.

Sudeći po informacijama što ih je dao o Brigima, naslućuje se da helenistički autor slabije poznaje kvarnersko podneblje.⁵⁹⁷ Međutim, jedan kasniji izvještaj sadrži sličan etnografski podatak. Autor fragmenta je grčki povjesničar drugog stoljeća, Flegont iz Trala. Iako se ne

---

⁵⁹³ Riječ je o vjerojatno o izmišljenom autoru pod čiji se imenom saučuvao mitološki priručnik *Rodoslovlja* ili *Priče* (*Genealogiae* ili *Fabulae*). Djelo se datira u 2. stoljeće. (Leksikon antičkih autora 1996, 277.)

⁵⁹⁴ Bruna Kuntić-Makvić pretpostavlja da je Higin zamijenio Artemidu Minervom, jer su obje Zeusove kćeri. Budući da je samo Minerva Zeusova kći *par excellence*, u kontekstu 334. stiha četvrte knjige *Argonautike*, Higin je mogao pomiješati te dvije božice. Autorica smatra da je uzrok objema književnim intervencijama bio utjecaj predaje o nekoj domaćoj ženskoj božici, čije se kompetencije podudaraju s Artemidinim ili Minervinim (Kuntić-Makvić 2001, 174.; Idem 2004, 44 – 45.). S druge strane, B. Rossignoli piše da je Higinova predaja inspirirana atenskom religijskom matricom. Ona je rezultat trgovačkog prodora u Jadran tijekom sredine 5. stoljeća (Rossignoli 2004, 98.)

⁵⁹⁵ Harrison 1908, 69 -70.; Kuntić-Makvić 2001, 180.

⁵⁹⁶ Ritual kojim je Jazon izbjegao zagrobnu osvetu, ipak nije smirio božičin gnjev (Harrison 1908, 69 -70)

⁵⁹⁷ Brigi su narod koji se spominje na više mjesta diljem Balkana (*Hdt.* VII. 43.; *Strab.* VII. 295.;330.; *Bell. Civ.* II. 39.; *Plin* NH V. 145. i dr.) Apolonije je jedini koji ih smješta na otočje sjevernog Jadrana. R. Katičić smatra da je Apolonije pogriješio upotrijebivši podatke o Brigima tako daleko na sjeveru. U prilog tome pridodaje nepoznavanje geografskih udaljenosti pa se čini da je na Jadranu sve blizu (detaljno: Katičić 1995c, 67 – 68.)

odnosi izravno na Apsirtide, pisac spominje špilju nazvanu po Artemidi, gdje su odložene brojne i velike kosti:⁵⁹⁸

Ἐν Δαλματία τε ἐν τῷ τῆς Ἀρτέμιδος καλουμένῳ σπηλαίῳ ἔστιν ἰδεῖν πολλὰ σῶματα, ὧν τὰ τῆς πλευρᾶς ὅστεα ὑπερβάλλει ἑκκαίδεκα πήγεις.(FGrH 257 F 36, 12.)

U Dalmaciji se u pećini zvanoj Artemidina mogu vidjeti mnoga tijela čija rebra prelaze jedanaest kubita (Miličević Bradač i Karavanić 2015, 112.)

Dakle, špilja puna kostiju nalazi se negdje u Dalmaciji.⁵⁹⁹ U kontekstu njegova vremena (2. st.) to je široki pojam koji može zahvaćati veći dio jadranskih otoka, kopna i unutrašnjosti od Kvarnera do rijeke Drima. Međutim, nema sumnje da Flegontov koncept snažno podsjeća na Apolonijev mit o ubojstvu Apsirta i Kolšana na sjevernom Jadranu te njihovim kostima kojima je suđeno ležati u tuđini.⁶⁰⁰ Štoviše, divovska veličina opisanih kostiju podsjeća na različite predaje o herojskim kostima diljem antičkog svijeta. Sličan je slučaj zabilježen kod Herodota koji piše da su Orestove kosti, pronađene u Tegeji, bile duge sedam kubita (Hdt. I. 67 – 68.). Goleme su bile i Tezejeve kosti (Plut. Thes. 35 – 36.; Diod IV. 62. 4.; Paus. I. 176.) kao i ostaci s Krete poistovječeni s mitološkim likovima Otom i Orionom (Solin I. 91.) Osim toga, pojavljuje se informacija o špilji prozvanoj po Artemidi.⁶⁰¹ Čini se da bi mogla postojati korelacija između Apolonijeva i Flegontova podataka o „jadranskoj“ Artemidi i kulta neke epihorske božice. Iz toga proizlazi pitanje je li Apolonije prvi kreirao mitske segmente o svetim otocima i Artemidinu kultu ili je crpio podatak iz nekog, danas nepoznatog izvora, koji je sadržavao socio-religijske fenomene sjevernojadranskog prostora.

---

⁵⁹⁸ Pfister 1912, 427.; French 1994, 300.; Hansen 1996, 43.; Mayor i Dobson 2001, 271.; Rossignoli 2004, 84.; Musitelli 2014.; Miličević Bradač i Karavanić 2015, 112.

⁵⁹⁹ U literaturi se pojavljuju različita tumačenja o smještanju Artemidine pećine. Jedno od njih tvrdi da se špilja nalazila na obali mora u blizini Splita (Mayor i Dobson 2001, 331.). Ta se ideja se temelji na navodu Peutingerianove karte na kojoj se na Marjanu pojavljuje toponim *Ad Dianam*.(Tab. Peutin. 324). Isto spominje i Ivan Lučić (Lucio 1674, I. 3., str. 4.). Na temelju piščevog književnog konteksta i ostataka stepskog bizona iz Mujine pećine kod Kaštela, Marina Miličević Bradač i Ivor Karavanić predlažu da se Flegontov fragment odnosi na poziciju u srednjoj Dalmaciji (Miličević Bradač i Karavanić 2015, 114 - 116.). Pretpostavlja se da bi velike kosti od jedanaest kubita (oko 4, 5 m) mogle pripadati kitovima. Na širem dalmatinskom području one ipak nisu pronađene (Miličević Bradač i Karavanić 2015, 115 – 116.). Bez detaljne analize Sergio Musitelli identificira Artemidinu špilju sa slovenskom Postojnom (Musitelli 2014.)

⁶⁰⁰ Rossignoli 2004, 84.

⁶⁰¹ Rossignoli apostrofira *pars pro toto* relaciju Artemidine pećine i njezinog otoka (Rossignoli 2004, 84)

3. O ARTEMIDI I NJEZINOM POIMANJU U DOBA HELENIZMA

Artemidin kult jedan je od najraširenijih i najomiljenijih u grčkome svijetu.⁶⁰² Korijeni štovanja su prastari, a potencijalni oblik božičinog imena (*a-te-mi-t*) pojavljuje se na pilskoj pločici pisanoj linearom B.⁶⁰³ Rani oblici imena pojavljuju se istovremeno u Lidiji (*arimtus*) i Likiji (*ῥτμωś*), a u kasnijim vremenima Artemida se ondje poistovjetila s brojnim lokalnim božicama.⁶⁰⁴ Njezin primitivni kult identificiran je na Peloponezu, gdje se štovala kao božica šuma i lova.⁶⁰⁵ U homerskoj himni istaknute su Artemidine esencijalne karakteristike poput djevičanstva, lovačkih vještina, vladanja nad divljom prirodom itd. (Hom Hymn. 9.), a čistoća i djevičanstvo glavni su epiteti u brojnim mitovima (Eur. Hip. 720 – 782., Ov. Met. III. 138 – 255.; 409 – 507.) i dr.⁶⁰⁶ Karakter zaštitnice prirode veže Artemidu za kultove lokalnih nimfi s kojima se poistovjećuje.⁶⁰⁷ Dapače, takav se fenomen reflektirao u mitovima u kojima je božica predstavljena kao vođa nimfi (Hom. Il. II. 16. 183.; Hom. Od. VI. 102 – 104.; Paus. III. 10.7.; VI. 22. 9.).⁶⁰⁸

Božičina narav podudarna je i s kompetencijama plodnosti.⁶⁰⁹ To dokazuje njezina uloga pri rađanju mladunčadi i djece. Primjerice, karakter porodništva ocrtava mit o pripomoći majci Leti tijekom rađanja Apolona (Apollod. I.4.1.; Serv. ad Verg. Aen. III.73, Vat. Myth. I.37). Zato se Artemida ponekad poistovjećuje s božicom rađanja Ilitijom, a pridodaju joj se atributi Λοχεία ili Κουρτρόφος.⁶¹⁰

Jedan od božičinih zaštitnih simbola je mjesec.⁶¹¹ Budući da je Apolon poistovjećen sa suncem, njegova je sestra postala božica mjeseca. Smatra se da je riječ o kasnijoj intervenciji u mitskoj građi.⁶¹² Među ostalim, Plutarh spominje povezanost Artemide i rođenja, zbog svoje

---

⁶⁰² Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1338 – 1342.; Jennings Rose 1961, s.v. *Artemis*, 104.; Huber 1965, s.v. *Artemis*, 336 – 338. Burkert 1985, 177 – 178.; Ley 1997, s.v. *Artemis*, 53-58.

⁶⁰³ Burkert 1985, 178.; Ley 1997, s.v. *Artemis*, 53.

⁶⁰⁴ O omiljenosti Artemidina kulta na maloazijskoj obali govore brojna zabilježena teoforna imena (Ley 1997, s.v. *Artemis*, 53.)

⁶⁰⁵ Vrlo rani dokazi za Artemidino štovanje potječu iz Arkadije i Lakonije (Guirand 1987, 120.; Huber 1965, s.v. *Artemis*, 337.

⁶⁰⁶ Opširnije: Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1342 - 1346.; Jennings Rose 1961, s.v. *Artemis*, 104-105.; Burkert 1985, 177 – 178.; Ley 1997, s.v. *Artemis*, 54-55.

⁶⁰⁷ Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1343 – 1344.; Huber 1965, s.v. *Artemis*, 337.; Burkert 1985, 151.

⁶⁰⁸ Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1368.; Burkert 1985, 152.

⁶⁰⁹ Opširnije: Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1347.; Jennings Rose 1961, s.v. *Artemis*, 104-105.; Ley 1997, s.v. *Artemis*, 54-57.; Hard 2004., 189 - 190.

⁶¹⁰ Ponekad se poistovjećuje i s Herom (Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1347.; Morford 2003, 115.; 202 – 204.; 208.; Hard 2004., 187.)

⁶¹¹ Opširno: Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1338 – 1342.; 1348 – 1350.; 1356-1357.

⁶¹² Primjer poistovjećivanja je mit o Seleni koju zamjenjuje Artemida i postaje Endimionova ljubavnica (Zenob. III. 76.; Apollod. I. 7.6.; schol. ad Apoll. Rhod. IV. 47.) Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1338 – 1341.; Morford 2003, 59- 60.

prirode i identifikacije s mjesecom (Plut. *Moralia* 659a). Lunarni simbol veže se uz metaforu menstrualnog ciklusa, a njegov likovni izraz najčešće su kravljji rogovi.⁶¹³ Simbol mjeseca objedinjuje Artemidu te božicu podzemlja i magije Hekatu. Srodnost obiju božica na nekoliko razina udjeljuje Artemidi i htoničke kompetencije.⁶¹⁴ Jedan od brojnih primjera je tesalska Artemida *Enodia*, zaštitnica putova osvjetljenih mjesečinom, koja se identificira s Hekatom.⁶¹⁵

Veliki utjecaj na razvoj specifične Artemidine naravi imao je kult maloazijske Kibe.⁶¹⁶ Drevno štovanje frigijske Velike majke može se pratiti od brončanog doba, poput primjera Kubabe, zaštitnice grada Karkemiša.⁶¹⁷ Kibela je štovana kao božanstvo pećina, a istovremeno se personificira sa zemljom u primitivnom i divljem obliku. Ona je i zaštitnica divljih zvijeri što ju snažno povezuje s egejskom Artemidom.⁶¹⁸ U tom se odnosu osobito ističe Artemidina narav gospodarice zvijeri (πότνια θηρῶν), kakvu je spomenuo Homer (Hom. Il. XXI. 470.).⁶¹⁹ Slične karakteristike obiju božica mogu potjecati iz drevnih panmediteranskih religijskih krugova koji su se kasnije ponovo spojili i reinterpretirali.⁶²⁰ Primjerice, u likovnim prikazima lavovi su upečatljiv lajtmotiv gospodarice zvijeri i Kibe.⁶²¹

Za razliku od egejskog koncepta zaštitnice divlje prirode, Artemida je u Maloj Aziji štovana kao zaštitnica gradova.⁶²² Ondje je božica u potpunosti poprimila princip Velike majke, a prema Burkertu poistovjećivanje započinje najkasnije u 7. st. pr. Kr.⁶²³ Primjer tome je snažan kult Artemide Efeške, čiji karakter mnogogrudnosti aludira na snažnu povezanost s primitivnim kultom plodnosti.⁶²⁴

S obzirom na arhajsku i klasičnu karakterizaciju Artemide, u djelima antičkih pisaca tijekom helenizma dolazi do promjene u percepciji Artemidine naravi.⁶²⁵ Identifikacija s kultom Velike majke na maloazijskoj obali bitna je sastavnica nove interpretacije. Unatoč

---

⁶¹³ Stipčević 1981, 32.; Guirand 1987, 121.; Morford 2003, 115.; 204.

⁶¹⁴ Opširini: Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1356 – 1357.; Jennings Rose 1961, s.v. *Artemis*, 104- 105.; Ley 1997, s.v. *Artemis*, 57.; Morford 2003, 75.; 208.; Hard 2004., 193 - 194.

⁶¹⁵ Graf 2010, 71.; Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1356 - 1357.

⁶¹⁶ Burkert 1985, 149.

⁶¹⁷ Ibid., 177 -178.

⁶¹⁸ Guirand 1987, 150.

⁶¹⁹ Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1344 - 1345.; Burkert 1985, 151.

⁶²⁰ Burkert 1985, 151.; Carroll 1986., 90 – 112

⁶²¹ Carroll 1986., 90 – 112.; Guirand 1987, 150.

⁶²² Ley 1997, s.v. *Artemis*, 56 -57.; Petrović 2010, 217 – 227.

⁶²³ Burkert 1985, 178.; Hard 2004., 187

⁶²⁴ Opširno o odnosu Artemide i autohtone efeške božice: Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1372 - 1374.; Hard 2004., 187.; Morford 2003, 115.; 225.

⁶²⁵ Petrović 2010, 217 -218.

snažnom uplivu repertoara koji se povezuje s kultom Velike majke, Artemida nije izgubila divlji i pustolovni karakter. Helenistički kozmopolitizam doveo je do širenja sinkretiziranog kulta. Među ostalim kultnim tragovima, „nova“ Artemida može se uočiti u redcima aleksandrijskih pisaca.⁶²⁶

Posljedica snažnog širenja novog Artemidinog kulta uspon je maloazijskih gradova, koji u helenizmu postaju važni gravitacijski centri mediteranskog svijeta.⁶²⁷ Epicentri širenja kulta maloazijske Artemide bili su Efez i pamfilijski Perga.⁶²⁸ Iako je malo književnih dokaza o aspektima njezinog štovanja u gradovima, važnija maloazijska sjedišta Artemidina kulta mogu se locirati u Magneziji na Meandru, Jasu i Kindiji u Kariji, likijskom Milijasu i Miri, te Hipaipe i Sardu u Lidiji.⁶²⁹ Osim arheoloških dokaza božićina kulta, novi utjecaj vidljiv je i u helenističkoj poeziji.

Iako je Kalimahova *Himna Artemidi* pisana homerskim stilom, njezin sadržaj je bitno različit. Osim starog božićinog repertoara, uključena su nova helenistička znanja, poput lokalnih tradicija i izmijenjenih rituala.⁶³⁰ Prema Kalimahim stihovima, Zeus je Artemidi ponudio 30 gradova, gdje će ju štovati smrtnici, uz to otoke i gradove koje će dijeliti s drugim božanstvima te zaštitništvo nad ulicama i lukama (Callim. Hymn. 3. 31 – 39.). U stihovima aleksandrijskog pjesnika može se uočiti helenistički impuls, prema kojem su se božićine kompetencije šticiništva znatno promijenile s obzirom na stariji izvore. U centru pažnje sada je veliko svetište u Efezu, čiji se sjaj uspoređuje s delfijskim (Callim. Hymn. 3. 237 – 258.).⁶³¹

Uzevši u obzir Kalimahov utjecaj na Apolonijev spjev⁶³², moguće je da se helenistički vid Artemide pojavljuje i u stihovima *Argonautike*. U nabranju Artemidinih svetih mjesta spominju se i otoci (Callim. Hymn. 3. 37.). Neke od njih Apolonije je smjestio na Jadran. Uzme li se u obzir pretpostavka da je autor imao podatak o nekoj autohtonoj jadranskoj božici, specifične kompetencije pripadale bi širokom dijapazonu kakav je imala maloazijska Artemida. Njezina narav obuhvaća sferu plodnosti, koju baštini od frigijske Kibe pa sve do divljih i htoničkih karakteristika, koje su rezultat starijeg ili helenističkog sinkretizma.⁶³³ U tom slučaju, Artemida bi bila idealan primjer *interpretationis Graecae* neke od epihorskih

---

⁶²⁶ Ibid., 218.

⁶²⁷ Ibid., 217 -218.

⁶²⁸ O kultovima Aretmide u Efezu i Pergu (Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1372 - 1375.) Petrović 2010, 217 – 218.

⁶²⁹ Ibid., 218.

⁶³⁰ Ibid., 218

⁶³¹ Ibid., 220 – 226.

⁶³² Vidi opširnije u poglavlju 4.1

⁶³³ Petrović 2010, 217 – 227.

liburnskih božica.⁶³⁴ Možda o tome govori i kratka opaska Vergilijeva komentatora Servija koji tvrdi da Liburni potječu od Amazonki (Serv. ad Verg. Aen. I. 243.). Mitske Amazonke snažno su povezane s kultom Artemide u vidu divlje prirode, djevičanstva, lova itd.⁶³⁵ Moguće je da su podudarne kultne kompetencije bile specifične i za neku od liburnskih božica.

Sinkretizam Artemide i barbarskih ženskih božanstava čest je slučaj.⁶³⁶ Jedan od zanimljivih primjera iz antičkih vrela je tračka božica majka Bendida (*Bendis*).⁶³⁷ Povjesničar Herodot prvi ju je izjednačio s Artemidom (Hdt. IV. 33; V. 7.), a arheološki nalazi svjedoče o intenzivnosti njezina kulta u Trakiji i Bitiniji.⁶³⁸ Uvedena je u Atenu tijekom Peloponeskih ratova, a svečanost u njezinu čast održavala se u Ateni, prilikom čega se odvijala trka s bakljom od Pritaneja do Pireja (Plat. Rep. I. 327 a – 354 a; Xen. Hell. II.; IV. 11.; Phot. B 126.).⁶³⁹ Na novcu prikazali su je kao klasičnu Artemidu: obučenu u lovačke čizme i odjevenu u hiton.⁶⁴⁰ Među lokalne specifičnosti pripadaju tračka kapa i baklja u ruci, zbog čega se ponekad izjednačuje s Hekatom (Plut. de. Def. Or. XIII. 416e; Hesych. s.v. Ἀδμήτου κόρη).⁶⁴¹ Možda se u literarnom smislu *Argonautike* na sličan način poistovjećuje neka od liburnskih božica sa sjevernog jadranskog otočja.

---

⁶³⁴Radoslav Katičić i Bruna Kuntić –Makvić smatraju da Apolonije poistovjećuje Artemidu s nekom od epihorskih božica liburnskog teritorija (Katičić 1995c, 68; Kuntić-Makvić 2001, 180.)

⁶³⁵ Brojni izvori spominju usku povezanost Amazonki i kulta Artemide. Postoji verzija mita po kojemu su Amazonke osnovale mnoge jonske gradove (schol. Hom. II VI. 186.; Pind. F 174.; Strab. I. 4.; XII. 3. 21.; Paus. VII. 2. 7.). Amazonke su snažno povezane uz Efez i kult Artemide. Pausanija prenosi Pindarovu vijest da su Amazonke osnovale efeško svetište (Pind. F 174 = Paus. VII. 2.7.;). Velika efeška svećenica smatrala se majkom njihove rodonačelnice Amaze (Eustath. ad Dion. 828.). Mitski predstavnik Artemidinog svetišta u Efezu bio je ujak Amazonke Pentesileje (Paus. VII. 2.7.) itd. Opširnije: Graef 1894, s. v. *Amazones*, 1755.; 1757 – 1758.; osobito 1764 – 1765.; Jennings Rose 1961, s.v. *Amazons*, 41.; Guirand 1987, 123.

⁶³⁶ Opširnije: Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1370 – 1375.

⁶³⁷ Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1370.; Burkert 1985, 179.

⁶³⁸ Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1370.

⁶³⁹ Wernicke 1895, s.v. *Artemis*, 1370.; Burkert 1985, 179.; Auffarth 1997, s.v. *Bendis*, 558.

⁶⁴⁰ Burkert 1985, 179.; Auffarth 1997, s.v. *Bendis*, 558.

⁶⁴¹ Burkert 1985, 179.; Auffarth 1997, s.v. *Bendis*, 558.

4. CRES I LOŠINJ – ARTEMIDINI OTOCI

Pomoću podataka o Apsirtovom ubojstvu na Artemidinom otoku i Artemidine špilje s kosturnim ostacima spekulira se o regionalnoj kulturnoj praksi posvećenoj nekoj autohtonoj božici.⁶⁴² Možda je slični ritual opisan u mitovima o mladim momcima, poput Akteona ili Oriona, koji također postaju Artemidine žrtve.⁶⁴³ Prema suvremenim interpretacijama, u toj se paradigmi nazire preneseno značenje cikličke obnove prirode.⁶⁴⁴

Benedetta Rossignoli predložila je da se podatak o pećinskim kostima i masakru Kolšana treba povezati s osoarijima koji su karakteristični za istarsko podneblje kroz cijelu prapovijest.⁶⁴⁵ Autorica smatra da je starija grčka tradicija, bazirana na domaćoj kulturnoj praksi, producirala Apolonijev i Flegontov mitološki, odnosno povijesni narativ.⁶⁴⁶ Uzevši u obzir da je antički autor crpio podatak iz nekog izvora o Histrima, zastupljenosti kultova ženskih božanstva podjednako je intenzivan kao u liburnskom slučaju.⁶⁴⁷ Ipak, arheološka slika željeznog doba na Cresu i Lošinju ukazuje na veću srodnost liburnskom kulturnom krugu.⁶⁴⁸

Željezno doba na otocima Cresu i Lošinju promatra se iz perspektive naselja, nekropola i pripadajućeg arheološkog materijala. Gušća koncentracija gradina oko Osora, poput Pešćenije, Vele Straže na Cresu i Lošinju ukazuju na snažan geostrateški položaj koji su otoci imali u prapovijesti.⁶⁴⁹ Razlog tome je osorska luka koja je od davnina omogućavala dobro sidrenje i manevriranje brodovima.⁶⁵⁰ Pretpostavlja se da je kanal u Osoru morao biti prokopan barem od početka 1. tisućljeća, jer bi inače bio slijepo crijevo za plovni put.⁶⁵¹ Pouzdano se zna da je funkcionirao u rimsko vrijeme, što dokazuje ostatak gradske kloake. Suhozidna konstrukcija od megalita oko gradske jezgre na plitkom platou datira se u 4. ili 3. st. pr. Kr.⁶⁵² Na otoku

---

⁶⁴² Kuntić-Makvić 2001, 174.; Rossignoli 2004, 85.

⁶⁴³ Kuntić-Makvić 2001, 174.

⁶⁴⁴ Kuntić-Makvić 2001, 174.; Hard 2004, 193 i d..

⁶⁴⁵ Ideja se temelji na vijesti koja protječe iz *Hrestomatia Straboniana*. Ondje piše da su Apsirtidi istarski otoci na kojima je Medea ubila brata Apsirta: Τῶν δὲ Ἰαπόδοων νῆσος πρόκειται Κυρικτικῇ, τῶν δὲ Ἰστρίων αἱ Ἀψυρτίδες νῆσοι, ἐνθα φασὶ τὴν Μήδειαν τὸν ἀδελφὸν Ἀψίρτον ἀνελεῖν. (GGM II F 7. 34.) Rossignoli 2004, 85.; 316- 320.

⁶⁴⁶ Ibid., 85.

⁶⁴⁷ Girardi Jurkić 2005. uz svu pripadajuću bibliografiju

⁶⁴⁸ Ćus-Rukonić 1982, 15.

⁶⁴⁹ Mladin 1960, 211 – 212.; Ćus-Rukonić 1982, 15 -16.

⁶⁵⁰ Faber 1980, 298.

⁶⁵¹ Faber 1980, 298.; Čače 1994/1995, 16.

⁶⁵² Aleksandra Faber smatra da je inspiracija za gradnju helenistička (Faber 1980, 298.)

Cresu locirano je još desetak potencijalnih gradina, a pojavljuje se i ranoželjeznodobni nizinski tip naselja u uvali Piskel na poluotoku Martinski.⁶⁵³

Najveća količina nalaza potječe iz velikog groblja južno od Osora i iz ostalih humaka diljem oba otoka.⁶⁵⁴ Materijal se datira kroz cijelo željezno doba. Brojni nalazi ranog halštatskog razdoblja potječu iz osorske nekropole. U istraženim tumulima pronađen je tipični liburnski materijal: spiralno-naočaraste fibule, narukvice, ogrlice, igle i prstenje koji se kronološki datiraju u Ha B i C (9. – sr. 7. st. pr. Kr.) (sl. 59). Grobni ritual je podudaran s liburnskim. Primjerice, primjećuje se srodnost s načinom način ukopa u Ninu, nalazi su gotovo identični, nema oružja u grobovima itd.⁶⁵⁵ Specifičnost osorske nekropole veliki je broj pojedinačnih primjera fibula. Primjetan je utjecaj ukusa i izrade sinkronog arheološkog materijala Istre i zapadne talijanske obale.⁶⁵⁶

Geografski položaj i odlična pozicija luka uvjetovali su da Cres i Lošinj postanu jedna od važnih točaka u pomorskoj ruti prema sjeveru Jadrana (sl. 1.).⁶⁵⁷ Bura koja vreba u tjesnacima Velebitskog kanala komplicirala je plovidbu kako autohtonim tako i stranim mornarima. Osim vjetrova, velik utjecaj za plovidbeni put ima morska struja koja vodi iz srednjeg Jadrana ravno u cresko-lošinjski akvatorij.⁶⁵⁸ Razmjena robe na sjeveru Jadrana mogla je dovesti na ovo otočje i grčke moreplovce. Iako nema snažnih dokaza za rani kontakt, usamljeni nalaz korkirskog novca iz Osora ukazuje na potencijalne veze.⁶⁵⁹ Mnogo češći grčki nalazi pojavljuju se tek u helenističkom kontekstu. Primjer tome je brodolom iz uvale Pernat II. Ondje su pronađene amfore grčko-italskog tipa karakteristične za južnu Italiju.⁶⁶⁰

Cres i Lošinj kroz prapovijest djeluju kao kompaktna cjelina u kulturološkom smislu.⁶⁶¹ Takve okolnosti omogućuju efektanu opstojnost tradicije i lokalnih kultova.⁶⁶² Tijekom arhajskog doba, grčki su mornari mogli upoznati religijska obilježja ovih krajeva. Plovidbeni put koji je počinjao na Korkiri sezao sve do gornjeg Jadrana, gdje su glavni ciljevi bili Spina i Adrija.⁶⁶³ Robna razmjena mogla je prije svega biti inicirana jantantom, a jedan od krakova

---

⁶⁵³ Ćus-Rukonić 1982, 15 -16.; Ćus- Rukovnić 2014, 13.

⁶⁵⁴ Mladin 1960, 211--212.; Ćus-Rukonić 1982, 15 -16.

⁶⁵⁵ Mladin 1960, 212.; 217 – 220.

⁶⁵⁶ Glogović 1982, 35- 40.

⁶⁵⁷ Wilkes 1969, 196.; Faber 1980, 292.

⁶⁵⁸ Makarović 1982, 18 – 20.; Faber 1980, 294.

⁶⁵⁹ Lisičar 1973, 3

⁶⁶⁰ Ćus- Rukovnić 2014, 15.

⁶⁶¹ Kuntić-Makvić 2001, 173.

⁶⁶² Ibid., 173.

⁶⁶³ Kirigin et al. 2009, 137 i dalje; Kirigin 2010, 107. Benedetta Rossignoli pretpostavlja da su neki jadranski otoci bili sastavni dio grčke plovidbene rute prema sjeveru (Rossignoli 2004, 85.)

trgovačkog puta završavao je na ušću rijeke Timava.⁶⁶⁴ Možda su Grci tijekom komuniciranja sa sjeverozapadnom jadranskom obalom upoznali i kvarnersko otočje slijedom brojnih nautičkih okolnosti.

Prema sporadičnom arheološkom materijalu, pretpostavlja se da su u jadranskoj razmjeni sudjelovali Korinćani krajem 8. stoljeća i Korkirani tijekom 7. i 6. stoljeća.⁶⁶⁵ Ako se njihova plovidba sjevernim Jadranom uzme kao moguća, možda je tijekom komunikacije lokalno podudarno ime povezano s mitološkim segmentom o ubojstvu Apsirta.⁶⁶⁶ Naime, mitološki ciklus o Argonautima bio je ukorijenjen u korintskoj tradiciji, a možda je o tome već pisao i Eumel Korinćanin.⁶⁶⁷ Pauzanija svjedoči da su Korkirani u pjesmi Naupaktiji (*Naupaktia*) baštinili mit o Jazonovom dolasku na Korkiru nakon Pelijine smrti.⁶⁶⁸ Pjevalo se da mu je ondje poginuo sim Mermer (Paus. II. 3.). Nije isključivo da je pjesma sadržavala još detalja o argonautskom mitološkom ciklusu. Neki od obrazaca rane korintske povijesti podsjećaju na elemente iz mitološkog ciklusa o Argonautima. Primjerice, odnos oca i sina ima podudarne karakteristike u Herodotovoj priči o Perijandru i Likofronu te u Apolonijevim stihovima o Ejetu i Apsirtu.⁶⁶⁹

Međutim, Rossignoli pretpostavlja da je korintski utjecaj oživio stari Artemidin kult. Predlaže da je originalni unesen u Jadran s etolskim impulsom tijekom mračnog doba grčke povijesti.⁶⁷⁰ U tom pothvatu vidi oživljavanje starih mikenskih plovni putova prema Jadranu.⁶⁷¹ Uporište nalazi u Strabonovoj vijesti o štovanju Artemide Etolske u zemlji Eneta (Strab. V. 1. 9.). Autorica je na isti način povezala etolski utjecaj i većinu jadranskih dokaza o prisutnosti Artemidina kulta.⁶⁷² Odras religijskih fenomena Etolije pronalazi od Daunije i Apulije pa sve do istočne jadranske obale, gdje su očuvani onomastički relikti, poput Elafita

---

⁶⁶⁴ Marin Zaninović smatra da se jantrom uglavnom trgovalo tijekom brončanog doba. Rođani kojima se pripisuje osnutak Elpije u Dauniji (Strab. XIV. 2. 10.), Fokejci i Korinćani baštinili su stare mikenske plovne putove (Zaninović 1982, 43 -51.; Idem 1996, 365.; Idem 2005, 15 – 17.) Opširnije o jantarnom putu koji se spušta do Jadrana tijekom arhajskog doba piše Jerzy Kolendo (Kolendo 1996, 73 – 89.) Benedetta Rossignoli također datira razmjenu jantrom i kasnije (Rossignoli 2004, 85.).

⁶⁶⁵ Čače 2002, passim: Rossignoli 2004, 85.; Čače i Kuntić-Makvić 2010, 65.

⁶⁶⁶ Rossignoli 2004, 85.

⁶⁶⁷ Postojala je stara korintska tradicija mita o Argonautima u kojem je Medeja opisana kao nekadašnja vladarica Korinta. Njezin otac Ejet preselio je odande u Kolhidu. Nakon Jazonove avanture, Medeja se vratila u rodni grad. (Epimenid. et Diophant. ad Apoll. Rhod. III. 242.; Lycoph. 1024.) Jessen 1895, s.v. *Argonautai*, 746.; Endsjo 1997/1998, 379.; Castiglioni 2011, 726 - 727.

⁶⁶⁸ Jessen 1895, s.v. *Argonautai*, 746.

⁶⁶⁹ Detaljno o propagandi Bakhijada i Herodotova teksta s Apolonijevim: Castiglioni 2011, 715 -733.; Rossignoli 2004, 79 – 80.

⁶⁷⁰ Rossignoli 2004, 74 – 78.

⁶⁷¹ Ibid., 74.

⁶⁷² Ibid., 74.

ili Artemidinih otoka u kvarnerskom zaljevu.⁶⁷³ Osim korintske revitalizacije kulta, Benedetta Rossignoli diskutira i o potencijalnoj fokejskoj intervenciji.⁶⁷⁴ Promjena Artemidinog u Minervino otočje autorica promatra kao posljedicu jačanja atenske trgovine u Jadranu sredinom 5. stoljeća.⁶⁷⁵

Tijekom klasičnog i helenističkog doba uočava se primjetna prisutnost Artemidina kulta u srednjem Jadranu, osobito na mjestu gdje je maha uzela sirakuška kolonizacija 4. stoljeća. Dva viška natpisa govore o štovanju Artemide Ferejske (Ἄρτεμις Φεραία) u isejskoj zajednici (kat. br. 30 i 31).⁶⁷⁶ S obzirom na sikionski kult božice s istim epitetom (Paus. II. 10,7), B. Rossignoli pretpostavlja korintske religijske korijene koji dolaze putovima sirakuške kolonizacije.⁶⁷⁷ Simbolika Artemidina kulta možda se pojavljuje na isejskom novcu 3. stoljeća, čiji avers ima Ateninu glavu, a revers prikaz jelena.⁶⁷⁸ Na reversu novca kralja Baleja rustikalno je prikazana Artemida ili Artemida-Hekata u hitonu s bakljom i kopljima u rukama (sl. 60 - 64).⁶⁷⁹ Božicu predstavlja brončana glava s Visa izrađena u praksitelijskoj tradiciji i datirana oko 300. g. pr. Kr. (sl. 65).⁶⁸⁰

Iako su temeljni religijski obrasci došli s Grcima, nije neobično pomisliti da je plodno tlo za adaptaciju moglo potjecati od kakvih autohtonih vjerovanja. Starija grčka tradicija, poput one koju je vjerojatno koristio Apolonije, možda govori o epihorskom božanstvu koje je slično Artemidi. Nažalost, u odsutnosti književnih izvora i arheoloških dokaza, takva ideja ostaje samo kao pretpostavka. U raspravu o religijskom kontekstu možda bi se mogao uključiti kipić sjedećeg ženskog lika (sl. 66).⁶⁸¹ Statueta pripada prapovijesnoj zbirci Arheološkog muzeja grada Visa, a riječ je o grčkom importu, najvjerojatnije iz Velike Grčke

---

⁶⁷³ Ibid., 74.

⁶⁷⁴ Ideja se temelji na lingvističkoj i onomastičkoj analizi koju su detaljnije elaborirali Beaumont i Braccesi (Beaumont 1936, 171 -172.; Braccesi 1971, 27 – 33.). Fokejska plovidba Jadranom koju je spomenuo Herodot (Hdt. I. 163.) datira se u drugu polovicu 7. st. (Pugliese Carratelli 1996, 149 -150.) ili na prijelaz u 6. st. (Beaumont 1936, 171.). Pretpostavljena imena otoka Brača, Hvara i Mljet, *Elaphoussa*, *Pityoussa*, *Melitoussa*, pripadale bi fokejskim toponimima (Beaumont 1936, 171 -172.; Braccesi 1971, 27 – 33.; Rossignoli 2004, 83.). Apolonije spominje toponim Pitijeja (Πιτύεια). Fokejska verzija Πιτύουσσα temelji se na pretpostavci koja potječe iz Epafroditovog fragmenta. Naime, fokejska kolonija Lampsak u davnini se nazivala Πιτύεια ili Πιτύουσσα (*Epaph. ad Steph. Byz. s. v. Λάμψακος*) (Rossignoli 2004, 83 – 84.). S druge strane, Zaninović prihvaća Dunbabinovu lingvističku ideju da bi toponimi sa sufiksom *-oussa* pripadali rodskim, a ne fokejskim korijenima. (Dunbabin 1948, 34.; Zanonović 2015, 64 – 65.)

⁶⁷⁵ Rossignoli 2004., 98.

⁶⁷⁶ Brunšmid 1898, 21.; Rossignoli 2004, 72.

⁶⁷⁷ Rossignoli 2004, 89- 90.

⁶⁷⁸ Head 1911, 318.; Rossignoli 2004, 87.

⁶⁷⁹ Head 1911, 318.; Rendić-Miočević 1964, 87 – 88.; Rendić-Miočević 1972/1973, 260 – 264.;

⁶⁸⁰ Cambi pretpostavlja se da je osnovna ideja izrade kipa praksiteljska, dok je Leoharov kip kasnija derivacija (Cambi 2002, 304 - 305. (općenito o skulpturi: Cambi 2002, 303 – 311.))

⁶⁸¹ Nikolanci 1973, 101 – 102.

ili s Roda.⁶⁸² Zbog nesigurnog arheološkog konteksta, može se jedino pretpostaviti da je kipić imao ikakvu višu ulogu, osim dekorativne.

Na kvarnerskim otocima ne pojavljuju se brojni grčki nalazi, ni tijekom kasne klasike, niti helenizma.⁶⁸³ Kao najučestaliji razlog tomu navodi se jaka liburnska talasokracija.⁶⁸⁴ Međutim, helenistički utjecaj na autohtone radionice nije izostao. To navodi na zaključak da je kontakta moralo biti.⁶⁸⁵ Mnogo kasnijem arheološkom horizontu pripada kult Dijane identificiran u Seniji.⁶⁸⁶ Dva natpisa posvećena italskoj božici potječu iz antoninskog razdoblja (kat. br. 32 i 33/ sl. 67 i 68). Iako autor smatra da su kult morali donijeti Italci, postoji mogućnost da je Dijana izjednačena s nekom epihorskom božicom podudarne naravi.⁶⁸⁷ Osim toga, u kontekst treba uključiti cijeli niz liburnskih i histarskih božica, čija su imena pročitana na natpisima istočne istarske obale.⁶⁸⁸ Tako bi Apolonijev podatak o jadranskim Artemidinim otocima mogao imati uporišta u ondašnjoj religijskoj situaciji kvarnerskog zaljeva. Usmeni ili literarni izvor mogao je biti suvremen Apoloniju, ali i mnogo stariji. Namjerno uključivanje starijih elemenata u priču navodi na razmišljanje da je tradicija možda korintsko-korkirska, ako ne i starija.

Osim potencijalne grčke predaje o Artemidinim otocima na sjeveru Jadrana, nije isključiva ni *interpretatio etrusca*. Etrušćanski umjetnički impuls, čijem krugu pripada tzv. dama iz Čikata pronađena na Lošinju, mogao je utjecati i u religijskoj sferi.⁶⁸⁹ Grčkim umjetničkim strujanjima pripisuje se očovječenje etrušćanskih kultnih likova i prihvaćanje novih božanstava, među kojima je *Aritmi* ili *Artumes*, odnosno Artemida.⁶⁹⁰ Na isti način kao korintsko-korkirska predaja, etrušćanski sinkretizam s autohtonom otočkom božicom mogao je doći do antičkih pisaca preko kakve zapadne tradicije o Jadranu.

---

⁶⁸² Nikolanci je skloniji tumačenju da se radi o rodskom importu. Pretpostavlja da je figura imala polos na glavi. Analogije tome vidi u Nikolancijevoj fusnoti 71 (Ibid., 102., fusnota 71.)

⁶⁸³ Ćus-Rukonić 1982, 15 -16.; Idem 2014, 13 -15.

⁶⁸⁴ Vidi: poglavlje 2.1.

⁶⁸⁵ Vidi: poglavlje 2.7. Jedan od primjera etrušćanskog utjecaja je grob 1 iu Vičje luke na Braču. U tom su grobnom kontekstu pronađena 3 kalema koja se datiraju u 6. st. pr. Kr. Pripisuje im se povezanost sa ženskim principom. Iako je ostali arheološki materijal poprilično srodan liburnskome, u samoj Liburniji takav običaj za sada nije pronađen (Barbarić 2006, 47 – 48.)

⁶⁸⁶ Glavičić 1993, 66 -67.

⁶⁸⁷ Ibid., 66 -67.

⁶⁸⁸ Vidi: poglavlje 2.4.

⁶⁸⁹ Opširnije: poglavlje 2.7.

⁶⁹⁰ Pallotino 2008, 308.

5. OTOK NIMFE KERKIRE U APOLONIJEVIM STIHOVIMA

U stihove helenističkog spjeva o Argonautima inkorporirana je još jedna tradicija. Opisujući plovidbu prema jugu Kronova mora, Apolonije je uključio etiološko-etimološku priču o Crnoj Kerkiri. Naime, Posejdon je nastanio ljepokosu nimfu Kerkiru na jadranskom otoku. On se po se, po crnim šumama i otetoj nimfi, naziva Kerkira Melaina (Apoll. Rhod. IV. 566 – 571.).

Geografski kontekst plovidbe Argonauta i izvještaji antičkih zemljopisaca dokazuju da je priča vezana uz jadransku Kerkiru, tj. Korčulu (sl. 1).⁶⁹¹ U literarnim izvorima istovremeno se pojavljuje ime tog otoka kao Κέρκυρα (Ps. Scyl. 23.; App. III. XVI. 16. 47.) i Κόρκυρα (Strab. II. 5. 20.; VII. 5. 5.; Ps. Scymn. 428.; Agathem. I. 5.; Ptol. Geog. II. 16. 17.; Mela. II. 114.; Plin. NH III. 152.; ItMarit. 520.; Anon. Rav. 5.24. i dr.). Jedino je Eustatije u komentaru uz Dionizija Periegeta spomenuo da se naziv Kerkira odnosi na Korčulu, a Korkira na današnji Krf (Eustat. ad Dion. Perieg. 492.).⁶⁹² Ipak, u redcima antičkih pisaca ne može se opaziti takva razlika.⁶⁹³

Posejdonova otmica Kerkire ubraja se u slabije poznati mitološki sadržaj koji potječe iz korintsko-korkirskog mitološkog opusa.⁶⁹⁴ Dapače, nimfa nije djelatan mitološki lik i uglavnom se pojavljuje u kontekstu brojnih kéeri riječnog boga Azopa koje pripadaju manjim grčkim božanstvima.⁶⁹⁵

Nimfe se promatraju kao oličenje prirode u svojem energičnom i čistom obliku.⁶⁹⁶ Zato ih antički pisci uglavnom povezuju sa šumama, livadama, potocima, rijekama i sveukupnom vegetacijom.⁶⁹⁷ U mitologiji ih se uglavnom susreće u društvu bogova, poput Dioniza, Afrodite, Artemide, Pana, Herma i Apolona.⁶⁹⁸ Pojedinačni narativi sadrže sličnu matricu: oteta nimfa završi u ljubavnom zagrljaju nekog značajnijeg božanstva.⁶⁹⁹ Primjer tome su

---

⁶⁹¹ Prije Korkire spominju se Liburnski otoci Isa, Diskelad i Pitijeja, a poslije Melita. Geografski položaj sasvim odgovara slijedu otoka od sjevera prema jugu (Katičić 1995c, 106 – 107., Kuntić-Makvić 2001, 179.)

⁶⁹² Prema Philipp 1922, s. v. *Korkyra*, 1416.; Katičić 1995c, 106.

⁶⁹³ Katičić 1995c, 106.

⁶⁹⁴ Katičić 1995b, 402 – 405.; Hard 2004, 536.; Rossignoli 2004, 349.

⁶⁹⁵ Katičić 1995c, 107.; Idem 1995b, 399 – 400.;

⁶⁹⁶ Heichelheim 1937, s. v. *Nymphaei*, 1527 -1528.; Hanfmann 1961, s.v. *Nymphs*, 615, Bianchi 1875, 123.; novija literatura o klasifikaciji i definiranju pojma: Larson 2001, 3- 6.,

⁶⁹⁷ Heichelheim 1937, s. v. *Nymphaei*, 1527 -1546.; Hanfmann 1961, s.v. *Nymphs*, 615., Bianchi 1875, 123.

⁶⁹⁸ Heichelheim 1937, s. v. *Nymphaei*, 1527 -1546.; Hanfmann 1961, s.v. *Nymphs*, 615.; Bianchi 1875, 123.; Room 2003, 216.

⁶⁹⁹ Hanfmann 1961, s.v. *Nymphs*, 615.; Larson 2001, 66., Morford 2003, 128.

mitovi o Zeusovoj otmici EGINE, Antiope i Kaliste⁷⁰⁰ te priče o Hadu i Leuki (Serv. Ecl. VII. 61.), Posejdonu i Salamini (Hom. Od. VII. 56 – 68.) itd.⁷⁰¹ Takvo obilježje usko je vezano uz pojam νύμφη, što među ostalim, znači mlada žena, nevjesta ili zaručnica.⁷⁰²

Kerkirina genealogija spomenuta je u nekoliko povijesnih izvora, a antički se pisci slažu oko njezina podrijetla.⁷⁰³ Tendencija takve građe vjerojatno je vječita grčka težnja za sistematizacijom poznatog svijeta i povezivanjem sadržaja na mitskoj razini.⁷⁰⁴ Hekatej navodi imena Azopovih kćeri među kojima je ubrojena i Korkira (FGrH 1 F 105 = Hecat. ad Steph. Byz. s. v. Καρκίς). Bez opširnog tumačenja, Pindar piše da je Korkira jedna od brojnih kćeri Azopa i Metope. Osim nje, dvije najstarije kćeri također su imenjakinje otoka: Egina i Salamina (Pind. Ol. VI. 144.). Predaju donose i kasniji pisci kod kojih se popis Azopida usložnjava. Primjerice, Diodor piše da je Azop, sin Okeana i Tetije, podrijetlom iz Flijunta, a zatim spominje detaljnija rodoslovlja njegovih kćeri (Diod. IV. 72.). Pišući o Korkiri, donosi priču sličnu Apolonijevoj: nakon Posejdonove otmice, nimfa je na otoku rodila sina Feaka (Diod. IV. 72. 3-4.). Međutim, iz pera Stjepana Bizantinca saznaje se da je taj mit stariji. Sličnu priču o Korkiri i Feaku spomenuo je logograf Helanik u izgubljenoj prvoj knjizi djela *O svećenicama* (FHG 1 F 45., str. 50. = Steph. Byz. s. v. Φαίαξ).

Prema onome što se može saznati iz većine mitoloških vrela, mit o Posejdonu i nimfi odnosio se na jonsku, a ne jadransku Korkiru.⁷⁰⁵ Osim Helanikova fragmenta, to potvrđuju još neki autori. Anonimni komentator *Odiseje* navodi da je Feak sin Posejdona i Korkire (schol. ad Hom. Od. XIII. 130.), a u *Vodiču po Heladi* Pauzanija piše da je otok Sherija preimenovan prema Azopovoj kćerki Korkiri (Paus. II. 5. 2.).⁷⁰⁶ Posljedica izjednačavanja oba otoka je nova genealogija u kojoj Korkira postaje bitan element predaje o Feaku, Naustioju i Alkinoju.⁷⁰⁷

Međutim, u kontekstu Homerove *Odiseje*, Korkira nije spomenuta u srodstvu sa sherijskim kraljem. Otac kralja Nausitoja je Posejdon, a majka Periboja, najstarija kći Eurimedonta, vladara Giganta. (Hom. Od. VII. 56 – 68.).⁷⁰⁸ Dakle, Korkira je morala biti naknado ubačena u genealogiju otoka, a priča izmijenjena u mitskom kronološkom smislu.

⁷⁰⁰ Izvori: Zeus i Egina (Paus. II. 5.1.; Pind. Isth. VIII. 17 -23.; Pind. Paean. VI. 134 -140.; Callim. Hymn. IV. 78.), Zeus i Antiopa (Apollod. III. 5. 5.; Hyg. Fab. VIII.; schol. ad Apoll. Rhod. IV. 1090.), Zeus i Kalisto (Eratosth. VIII F 163.; Tzetz. Lyc. 482.; Ov. Met. I. 218 – 239.)

⁷⁰¹ Heichelheim 1937, s. v. *Nymphai*, 1547- 1548.; Guirand 1987, 85.; Morford 2003, 128.

⁷⁰² Heichelheim 1937, s. v. *Nymphai*, 1527 -1528.; 1547.; Hanfmann 1961, s.v. *Nymphs*, 615, Room 2003, 184.

⁷⁰³ Katičić 1995b, 400 -401.

⁷⁰⁴ Kuntić-Makvić 2001, 179.

⁷⁰⁵ Fabricius 1938, s.v. *Phaiax*, 1533.; Katičić 1995b, 402 - 405.

⁷⁰⁶ Fabricius 1938, s.v. *Phaiax*, 1533.

⁷⁰⁷ Hard 2004, 536.

⁷⁰⁸ Fabricius 1938, s.v. *Phaiax*, 1533.

Prema svoj prilici, riječ je o posljedici korintske ekspanzije na zapad i poistovjećivanja Sherije s jonskim otokom.⁷⁰⁹

Korijen mita o Korkiri veže se uz ime peloponeske rijeke Azop koja teče pokraj Flijunta i nedaleko od Sikiona.⁷¹⁰ Dapače, predaja vrlo vjerojatno potječe iz grada Flijunta. Premisa se razabire iz Pausanijina odlomka o zavjetnim flijuntskim darovima u Zeusovom olimpijskom svetištu.⁷¹¹ Naime, među doniranim kipovima nalaze se Azop i njegova kći Korkira (Paus. V. 22. 6.). Budući da flijunski prostor gravitira Korintu,⁷¹² čini se da je distribucija lokalnog mita potaknuta korinjskom kolonizacijom arhajskog razdoblja. Čini se da je dio kolonista morao imati nekakve veze s flijunskim područjem i rijekom Azop. Ne bi čudilo da je većina potjecala iz Flijunta. Takav je slučaj zabilježen tijekom kolonizacije Sirakuze. Ekist Arhija pripadao je Bakhijadima, no većina doseljenika potjecala je iz Teneje (Strab. VIII. 6. 22.; Paus. II. 5. 4.).⁷¹³ Zato se može pretpostaviti da je mit o Korkirinoj otmici konstruiran u novoosnovanoj Korkiri, ako nije još stariji pa naknadno primijenjen. Na to pitanje teško je ponuditi konkretan odgovor.

Apolonije Rođanin upotrijebio je stari mit o otmici nimfe Kerkire u drugačijem zemljopisnom kontekstu. Stilski govoreći, takva se bukoličko-rustikalna epizoda sasvim uklapa u njegov helenistički stil.⁷¹⁴ Osim toga, rijedak mitološki segment pripada kontekstu starinarstva te pomnog istraživanja književnog opusa koji je nudila ondašnja Aleksandrija.

Apolonije je jedini od antičkih autora pripisao mitološku anegdotu jadranskoj Kerkiri.⁷¹⁵ Konkretna distinkcija između dva otoka razabire se u terminologiji *Argonautike*. Jadranska Kerkira nazvana je Κέρκυρα Μέλαινα (Apoll. Rhod. IV. 566 – 571.), a jonska otokom Feačana (Φαιηκίς νῆσος) ili Drepane (Δρεπάνη) (Apoll. Rhod. IV. 982 – 997; 1170 - 1200.; 1210 – 1215.).⁷¹⁶ Ipak, ostaje neobjašnjivo zašto je helenistički pisac premjestio priču s Krfa na Korčulu.

---

⁷⁰⁹ Hard 2004, 536.

⁷¹⁰ Katičić 1995b, 399 – 400.

⁷¹¹ Ibid., 402 – 405

⁷¹² Rana povijest grada Flijunta slabo je poznata pa je teško govoriti kakvi su točno bili odnosi s Korintom (Schmidt 1941, s.v. *Phleius*, 282.) Ipak, poznato je da su tijekom političkih nemira u Epidamnu Korinćani zatražili novac od Flijunta (Thuc. I. 27.2.). Tijekom Peloponeskih ratova, Korinćani i Flijunćani ratovali su zajedno protiv Spartanaca u nekoliko bojeva prije Mantinejske bitke (Thuc. V. 57 – 60.). Iako su navedeni primjeri sasvim dijakroni s obzirom na razdoblje kolonizacije Korkire, možda se starije veze ogledaju u cestovnoj povezanosti. Naime, sjeverna vrata flijuntske akropole nazivala su se Korinjskima (Xen. Hell. VII. 2. 11.), dok su u Korintu postojala Flijuntska vrata (Xen. Hell. VII. 1. 18.) Detaljno o tome: Schmidt 1941, s.v. *Phleius*, 273.

⁷¹³ Sakellariou 1996, 181.

⁷¹⁴ Larson 2001, 49.

⁷¹⁵ Katičić 1995b, 401.; 404.

⁷¹⁶ Ibid., 401.

Jedan od preduvjeta bila je svakako njihova sinonimija.⁷¹⁷ Pretpostavlja se da je izjednačavanjem jonske Korkire s Nausitojevim otokom nadjačala mitološka legitimacija homerske priče.⁷¹⁸ Zato je korintsko-korkirska tradicija našla plodno tlo u sjevernijim krajevima, povezavši se sa sjevernijom Korkirom.⁷¹⁹ Sličan obrazac „mitološkog transfera“ uočava se u priči o Heraklovom sinu Hilu i Hilejima. Ta je sekvenca također uključena u Apolonijeve stihove (*Apoll. Rhod.* IV. 522 – 551.).⁷²⁰ Uz pretpostavku da su Korkirani već nazivali jadranski otok identično kao svoj, postavlja se pitanje je li mit uopće prenesen i, ako je, u kojem vremenskom kontekstu.

---

⁷¹⁷ Ibid., 404.

⁷¹⁸ Ibid., 404.

⁷¹⁹ Ibid., 404.

⁷²⁰ Rossignoli 2004, 339.

6. JADRANSKA KERKIRA I KORINTSKO-KORKIRSKI UTJECAJ

U kapitalnom djelu *Grecità adriatica*, Lorenzo Braccesi spomenuo je mitološku građu u kontekstu Korčule, ali bez detaljne analize.⁷²¹ Attilio Mastrocinque piše da korijene priče o Posejdonu i Kerkiri nije lako objasniti.⁷²² Radoslav Katičić pretpostavlja da je riječ o hirovitom bljesku aleksandrijske učenosti, odnosno Apolonijevom pokušaju sistematizacije mitološke građe.⁷²³ Slično misli i Robin Hard koji smatra da je aleksandrijski autor ostao zbunjen dvama tradicijama pa je zato odlučio konstruirati nove. Jedna prati Feakovu lozu na jonskoj Korkiri, a druga mit o Posejdonu i nimfi Korkiri na Jadranu.⁷²⁴ Jennifer Larson pledira za povijesni kontekst u kojem su se Korkirani odrekli predaje zbog političkog sukoba s Korintom, nakon čega bi priča bila sasvim neprikladna.⁷²⁵

Apolonijeva je inspiracija korkirskim detaljima očigledna: Hilički poluotok i mit o Hilovom odlasku s Korkire na Jadran, toponim otoka Melite koji se povezuje s korkirskom nimfom Melitom⁷²⁶, a možda i Artemidini otoci u Kvarneru. Ako se korkirska predaja prihvati kao opcija, postavlja se pitanje mogu li se u mitu o Kerkiri odražavati kakvi detalji o autohtonoj situaciji jadranskog otoka. Inspiracija epihorskim elementima može imati minimalno dva izvora: stara korintsko-korkirska predaja ili helenističko povezivanje više starijih vrela kao posljedica aleksandrijskog proučavanja.

Spoj knidsko-korkirskih utjecaja i liburnskih autohtonih elemenata u mitu interpretiran je u radovima Brune Kuntić-Makvić i Marina Zaninovića.⁷²⁷ U navodima starih pisaca odražava se pripadnost otoka širem liburnskom području.⁷²⁸ Teza se temelji na Apijanovu izvještaju o Oktavijanovoj konfiskaciji liburnskog brodovlja (App. Ill. XVI. 16. 47.). Prema tome, pomorska premoć Liburna rasprostirala se srednjim Jadranom pa je uvjetovala i širenje kulturoloških fenomena.⁷²⁹ Jedan od njih bili bi religijski obrasci koji uključuju univerzalni liburnski ženski princip, realiziran u specifičnoj otočkoj verziji.⁷³⁰ Ambijent jadranske Kerkire omogućio bi da se takvo lokalno vjerovanje zadrži kroz vrijeme.⁷³¹ Iako na Korčuli ne postoji epigrafski dokaz za štovanje autohtonog ženskog božanstva, pretpostavlja se da je

---

⁷²¹ Braccesi 1977, 104 – 108.

⁷²² Mastrocinque 1988, 20.

⁷²³ Katičić 1995b, 404 -405.

⁷²⁴ Hard 2004, 536.

⁷²⁵ Larson 2001, 161.

⁷²⁶ Čače 2002, 93 -94.

⁷²⁷ Kuntić-Makvić 2001, 169 – 181., Zaninović 2013, 27. = Idem 2015, 32.

⁷²⁸ Kuntić-Makvić 2001, 173.

⁷²⁹ Ibid., 173.

⁷³⁰ Ibid., 174.

⁷³¹ Ibid., 174.

stanovništvo otoka moglo baštiniti vjersku praksu inspiriranu liburnskim utjecajem. Prema autoričinom mišljenju, knidski dolazak na otok rezultirao je sinkretizmom lokalne božice s Afroditom, jer je glavna zaštitnica maloazijskog Knida bila Afrodita Euploija (Ἀφροδίτη Εὐπλοία).⁷³² U prilog tome spominje se natpis o gradnji hrama Veneri Pelagiji pronađen u Potirni na Korčuli (kat. br 34). Njezin atribut *Pelagia* povezuje se s kompetencijama zaštitništva mornara na morskoj pučini, kakav je imala i knidska Euploija.⁷³³ Slična narav uočava se i kod velikih božica diljem Sredozemlja, poput *Magnae Matris*, Izide, Afrodite ili Venere.⁷³⁴ Stoga je i karakter autohtone kerkirske božice mogao imati snažne poveznice sa sličnim pansredozemnim naravima.⁷³⁵ Osim toga, pretpostavlja se da je originalni značaj lokalne božice mračan i taman, poput raslinja kakvo opisuje Apolonije (Apoll. Rhod. IV. 570-571.).⁷³⁶

Petar Lisičar povezao je podrijetlo autohtone božice s Pelagonima, koje je Pseudo Skimno smjestio blizu Liburna (Ps. Scymn. 403.).⁷³⁷ Zaninović također smatra da se rijedak epitet *Pelagia* odnosi na relikat predgrčkog kulta.⁷³⁸ Njezin atribut potječe od neke autohtone božice ili od preilirskog naroda Pelaga koju su prema Milanu Budimiru živjeli na jadranskim otocima.⁷³⁹ Zaninovićeva interpretacija teži povezivanju kulta Venere Pelagije s prastarom pomorskom rutom koja je iz Potirne vodila prema Palagruži (*Pelagosa*) sve do istočne apeninske obale.⁷⁴⁰

Benedetta Rossignoli spominje podrijetlo grčkog mita o Korkiri i Posejdonu na Jadranu.⁷⁴¹ Smatra da je većina mitoloških priča o nimfama nasljeđe eubejske tradicije o Odisejevim putovanjima prema zapadu.⁷⁴² Mitove o nimfama kasnije su oživjeli Korinćani. To se primjećuje na mjestima korintske kolonizacije: od Ambrakije i Amantije do Leukade i Korkire.⁷⁴³ Analizirajući Hekatejev fragment, gdje se nimfa spominje zajedno sa sestrom Halkidom (FGrH 1 F 105 = Hecat. ad Steph. Byz. s. v. Καλκίς), autorica zaključuje da i

---

⁷³² Ibid., 174.

⁷³³ Ibid., 175.

⁷³⁴ Ibid., 175.

⁷³⁵ Ibid., 175.

⁷³⁶ Ibid., 175.

⁷³⁷ Lisičar 1951, 128 – 131.

⁷³⁸ Zaninović 2015, 32.

⁷³⁹ Zaninović 2015, 32.; Будимир 1950, 167.

⁷⁴⁰ Zaninović 2015, 32.

⁷⁴¹ Rossignoli 2004, 339 - 340.

⁷⁴² Rossignoli 2004, 336 -340. Prema: Braccesi 1994, poglavlje 1 – 3.; Malkin 1998a, passim; Braccesi i Rossignoli 2001, poglavlje 2 i 3

⁷⁴³ Ibid., 336.

Korkirin mitološki kontekst treba biti eubejskog podrijetla.⁷⁴⁴ Tijekom trgovačkih pothvata prema ušću rijeke Pad, Korkirani su revitalizirali mit i pripisali ga jadranskoj Korkiri.⁷⁴⁵

Za razliku od eubejskog impulsa koji je vrlo spekulativan, kontakt korintsko-korkirskog svijeta s Korčulom ovjeren je u arheološkom materijalu. Od kraja 7. st. pr. Kr. među autohtonim zajednicama pojavljuju se grčki importi.⁷⁴⁶ Najviše je helenskih nalaza nađeno tijekom rekognosciranja na potezu od Vele Luke prema Blatskom polju.⁷⁴⁷ Jedan od fragmenata pripada kasno arhajskom korintskom horizontu, a na gradini Kopila kod Blata nađene su grčke fibule i mnogo keramičkih ostataka od kasne arhaike do helenizma.⁷⁴⁸ Ističe se dio korinskog aribala i korintski stater iz 4. st. pr. Kr.⁷⁴⁹ Istom vremenskom kontekstu pripada i novac s Apolonovom glavom i klasom koji nosi legendu KOPKYPAION (sl. 68), a vjerojatno potječe iz Lumbarde.⁷⁵⁰ Osim tog primjera, poznata su još tri identična: jedan s Visa (sl. 68.1) i dva kojima se ne zna mjesto nalaza (sl. 68.2).⁷⁵¹ Pretpostavlja se da neki od predmeta Dubrovačkog muzeja također potječu iz šire okolice korčulanskog Blata.⁷⁵² Zbirci pripadaju korintska enohoja s dva friza zvijeri (sl. 55), askos i dva aribala (sl. 69 i 70).⁷⁵³

Tijekom početka 6. stoljeća pr. Kr. možda se na Korčuli pojavljuje knidska kolonija koju su spomenuli Pseudo Skimno (Ps. Scymn. 428.), Strabon (Strab. VII. 5. 5.) i Plinije Stariji (Plin. NH. III. 152.). Povijesne interpretacije o koloniji kakve su ponudili Rendić-Miočević, Mastrocinque i Kozličić ostaju samo pretpostavke,⁷⁵⁴ jer unatoč rekognosciranju i arheološkim istraživanjima, još uvijek nema odgovora za potencijalnu lokaciju.⁷⁵⁵ S obzirom na veću koncentraciju materijala na Blatskom polju i veliku plodnu površinu, pretpostavlja se da je knidska kolonija mogla biti i u unutrašnjosti otoka⁷⁵⁶ ili na poziciji današnje Vele

---

⁷⁴⁴ Ibid., 340.

⁷⁴⁵ Ibid., 336.

⁷⁴⁶ Radić i Bass 2002, 292.; Kirigin 2010a, 113.

⁷⁴⁷ Radić i Bass 2002, 292.

⁷⁴⁸ Ibid., 292.

⁷⁴⁹ Zaninović 2015, 108.

⁷⁵⁰ Rendić-Miočević 1980, 236- 242.

⁷⁵¹ Ibid., 236- 237.

⁷⁵² Radić i Bass 2002, 292.; Kirigin 2010a, 113.

⁷⁵³ Kirigin 2010a, 113.

⁷⁵⁴ Rendić-Miočević 1980, 235 – 246; Mastrocinque 1988.; Kozličić 1990, 280 -288.

⁷⁵⁵ Dugo se smatralo da je knidska kolonija smještena na poziciji današnjeg grada Korčule prema arheološkom nalazu srebrnog novca eubejskog grada Histijeje iz 4. ili 3. st. pr. Kr. (Beaumont 1936., 193.; Rendić-Miočević 1980, 238. i bilješka 26.). Međutim, novija arheološka istraživanja pokazuju da venecijanski sloj nije posve uništio starije temelje i da nema pouzdanih tragova naselja. To dokazuju nalazi rimskih opeka na iskopavanju tzv. kuće Marka Pola (Radić i Bass 2002, 291.; Kirigin 2010a, 114.)

⁷⁵⁶ Kirigin 2010a, 114.

Luke.⁷⁵⁷ Ipak, to bi značilo da je polis Korkira morao imati snažan utjecaj na jadranskom otoku, ako im je osigurala takav privilegirani položaj.⁷⁵⁸

Terenski pregled objelodanio je veliki broj gradina i gomila na Korčuli.⁷⁵⁹ Ukupno su locirane 24 strateške pozicije od kojih dominiraju Kopila kod Blata te brdo Sveti Ante i gradina Stražica nedaleko od grada Korčule. Većina materijalne kulture potječe iz grobova na ravnom i svjedoči pripadnosti Ilirima.⁷⁶⁰ Pretpostavlja se da je domaće stanovništvo moralo vladati cijelim otokom i kontrolirati prolaz Pelješkim kanalom.⁷⁶¹

Na temelju kontakta Grka i autohtonog stanovništva mogu se pretpostaviti razmjena i preplitanje lokalnih predaja. Možda je na jadranskoj Korkiri postojao sličan mitološki segment koji je doveo do poistovjećivanja dviju različitih tradicija. Poznavanje izgubljene lokalne legende bio bi jedan od razloga zašto je Apolonije odlučio upotrijebiti originalnu grčku tradiciju na primjeru jadranske Kerkire. U stihovima *Argonautike*, gdje se spominje Kronovo more, dominira utjecaj korintsko-korkirskih mitoloških elemenata. Razlog tome reflektira se u intenzivnom korištenju Timejeva djela. Naime, u sačuvanim fragmentima tauromenijski pisac redovito spominje korkirske motive (FGrH 3 B 617 – 619).⁷⁶² To pokazuju i komentari Apolonijevih sholijasta u kontekstu boravka Argonauta na Feačkom otoku (schol. ad Apoll, Rhod. IV 1216.; 1153 – 1154.; 1217.). Korištenje stare korkirske predaje implicira poznavanje ranijih plovidbenih pothvata u jadranskom prostoru. Stoga je sasvim moguće pretpostaviti da predaja o nekoj autohtonoj korkirskoj božici potječe iz grčkih usmenih ili književnih svjedočanstava o Jadranu. Osim nimfe Kerkire, u isti mitološki kontekst pripadala bi i nimfa Melita.⁷⁶³ Budući da ne postoji složenija mitološka priča o Jadranu, taj primjer nije detaljnije obrađen. Poveznica s korkirskom predajom zasnovana je na mitu o korkirskoj nimfi Meliti koju tradicija navodi kao majku Heraklova sina Hila.⁷⁶⁴

Narav nimfe Kerkire mogla bi ukazivati na još jednu geografsku poveznicu. Azopove kćeri ubrajaju se u Najade.⁷⁶⁵ One su nimfe izvora, kao i svih oblika pitke vode, poput potoka,

---

⁷⁵⁷ Radić i Bass 2002, 292.; Zaninović 2015, 98 -100.

⁷⁵⁸ Kirigin 2010a, 114.

⁷⁵⁹ Radić i Bass 2002, 294.; Kirigin 2010a, 113.

⁷⁶⁰ Radić i Bass 2002, 295.; Kirigin 2010a, 114.

⁷⁶¹ Kirigin 2010a, 114.

⁷⁶² Čače 2002, 94 – 96.

⁷⁶³ Rossignoli 2004, 335 – 343.

⁷⁶⁴ Hilovove pustolovine također su vezane za jadranski prostor (opširnije: Katičić 1995c, 97- 98.; Idem 1995d, 387 - 399.) Budući da je Hilova majka nimfa Melita, pretpostavlja se da je jadranski otok mogao dobiti ime po njoj. Rossignoli pretpostavlja da je onomastika trag eubejske plovidbe Jadranom (Rossignoli 2004, 335; 340.) Ipak, ne postoji niti jedan sačuvani mit koji bi pripadao ciklusu o Meliti na Jadranu (v. Katičić 1995d, 387 – 399.)

⁷⁶⁵ Heichelheim 1937, s. v. *Nymphai*, 1532.;

jezera, fontana i dr.⁷⁶⁶ Ujedno su zaštitnice mladih žena i eponimne heroine brojnih grčkih mjesta.⁷⁶⁷ Poistovjećivanje nimfe s običnim izvorom vode moglo je dovesti do razvitka složenijeg mitološkog narativa. Uzevši u obzir ulogu Posejdona kao dominantno korintsko božanstvo (Paus. II. 1. 6. ; II. 4. 7.), priča se može interpretirati posezanjem Korinćana za jonskim otokom. U tom bi slučaju uloga nimfe Korkire mogla predstavljati izvor vode kao neophodan uvjet za razvoj buduće kolonije. Možda se u lokalnoj jadranskoj priči također reflektira motiv izvora pitke vode koji je neophodan na plovnom putu prema sjeveru Jadrana. Korčula je zasigurno bila važna postaja što dokazuju i arheološki nalazi. Potreba za snabdijevanjem pitkom vodom efektno bi se kulturološki povezala sa starom korintskom pričom. U trenutku kad Korkira dobiva homersku legitimaciju, mit o nimfi stječe novu jadransku dimenziju. Već formiranu i strukturiranu mogao ju je koristiti i Apolonije Rođanin. Razlog odvajanja tradicije možda je potaknut političkim razdvajanjem Korkire i Korinta kako predlaže Jennifer Larson.⁷⁶⁸ Nakon brojnih nesuglasica tijekom arhajskog razbolja, oštar sukob Korkire i Korinta kulminirao je netom prije početka Peloponeskih ratova (Thuc. I. 24 – 30.; Diod. XII. 30 – 31.). U Apolonijevo vrijeme, mit o Posejdonu i Korkiri mogao se očuvati kao onaj koji za Korkirane nosi lošu političku konotaciju vezanu uz rivalski Korint.

---

⁷⁶⁶ Ibid., 1532.

⁷⁶⁷ Ibid., 1533.

⁷⁶⁸ Larson 2001, 161.

5. ZAKLJUČAK

Bitan podatak o liburnskoj kulturnoj praksi očuvao se preko rimskih epigrafskih spomenika. Na teritoriju od Raše do Krke poznato je ukupno osam različitih imena božica koje onomastička analiza smatra autohtonima. Postotak zabilježenih ženskih božanstava s obzirom na muške odnosi se omjerom 80 : 20. S očuvanih natpisa doznaje se da je broj zavjetnih spomenika u korist božica visokih 93,5 %. Takav je odnos iznjedrio interpretacije o posebnim sklonostima prema ženskim božanstvima u liburnskom društvu.⁷⁶⁹ U suvremenim istraživanjima dominira ideja o opstanku snažnih neolitičkih karakteristika kod Liburna koje su očuvane sve do rimskog razdoblja. Uzevši u obzir elemente liburnske etnogeneze, prepoznaju se dva dominantna nasljeđa: autohtono jadransko i ono pridošlo tijekom kasnog brončanog doba.⁷⁷⁰

Pretpostavlja se da i kulturno-religijski fenomeni pripadaju dugovječnoj tradiciji koja je baštinjena kroz cijelo željezno doba. Nasljeđe kulturnih elemenata promatra se kroz motive i simbole s arheoloških predmeta. Nedostatak figuralnih prikaza primjetan je sve do kraja 7. i početka 6. stoljeća. Pojava antropomorfizma pripisuje se grčko-etrusčanskom impulsu. Kontakt s Grcima ovjeren je u sinkronoj arheološkoj ostavštini. Dominantno se ističe korintska keramika i njezine imitacije koje se rasprostiru od srednjodalmatinskih otoka do sjeverne Dalmacije. U istom vremenskom okviru pojavljuje se luksuzno grčko posuđe u Istri i na cijelom području tzv. *Caput Adriae*. Relativno veća količina grčkog importa aludira na intenzivniji kontakt grčkog civilizacijskog kruga i Jadrana.⁷⁷¹

Slijedeći historijske obrasce, međusobna robna razmjena morala je rezultirati transkulturalnim procesom. Na taj bi način grčki mornari upoznali autohtonu kulturu i temeljne društvene običaje, a, među ostalim, i epihorsku religijsku situaciju. Grci su mogli interpretirati prevlast ženskih božanstava na svoj način, poistovjetivši autohtone božice s vlastitim pandanima. Važna pretpostavka temelji se na panmediteranskom podrijetlu drevnih jadranskih kultova. Kompleksnije bi naravi jadranskih božica efektno poslužile kao plodno tlo za tzv. *interpretatio Graeca*. Budući da su Korkirani i Korinćani zajedno sa svojim jonskim

---

⁷⁶⁹ Vidi: dio 1, poglavlje 3 i 4: Suić 1962/1963, 54.; Girardi Jurkić 1979 – 1981, 165.; Medini 1984a; Idem 1984b.; Kuntić-Makvić 1997, 434 – 440.; Idem 2001, 169 – 181.; Idem 2004.; Šašel Kos 2006, 63 – 81.; Kurilić 2008., 26 – 29. i dr.

⁷⁷⁰ Vidi: dio 1, poglavlje 2: Batović 2002, 662 – 694.; Idem 2005, 64.; Kurilić 2008, 11. i dr.

⁷⁷¹ Vidi: dio 2, poglavlje 4

kolonijama arheološki najprisutniji na jadranskim lokacijama⁷⁷², može se pretpostaviti da su u procesu potencijalnog poistovjećivanja odigrali važnu ulogu. Iako jadranski etnografski podaci iz arhajskog razdoblja nisu zabilježeni ili sačuvani, Pseudo Skilakova vijest o liburnskoj ginekokraciji (Ps. Scyl. 21.) možda je složeniji odraz društvene slike koja sažima fenomen adoracije ženskog principa.

Toponimski primjeri, poput Rejina zaljeva, Artemidinih otoka, jadranske Kerkire i Melite, mogli bi se promatrati kao transkulturalna geografska identifikacija koja se zbila tijekom grčke interakcije s jadranskim svijetom. Ideja se prije svega temelji na analizi djela antičkih pisaca, pripadajućih sholijasta i na arheološkom materijalu.

Podatak o Velikom Rejinom zaljevu iz *Okovanog Prometeja* analizira se iz dvostruke perspektive. Prema Katičićevoj ideji, radi se o tradiciji tzv. mračnog doba kad je Jadran bio Grcima daleki zapad.⁷⁷³ Tom horizontu pripada mitološka perspektiva o zapadnim predjelima, gdje obitava stara generacija bogova. Slična percepcija pojavljuje se u Hesiodovim *Poslovima i Danima* (Hes. Op. 109f.). Podudarnom kontekstu pripada i prvi zabilježeni prikaz svijeta iz *Ilijade*, metaforiziran Ahilejevim štitom (Hom. Il. VIII. 478 – 608.), kao i sporni Heraklov štit koji se pripisuje Hesiodu (Hes. Scut. 139 – 318.).⁷⁷⁴ Fantastična predodžba o krajnjem zapadu mogla se održati tijekom ranog željeznog doba i najranijih iskustava plovidbe. Pomorska premoć Liburna i ostalih autohtonih plemena u jadranskim vodama vjerojatno je branila Grcima detaljnije istraživanje prostora, dok su istovremeno upoznali Sredozemlje sve do Heraklovih stupova.⁷⁷⁵ Zato je Jadran u ranom kolonizacijskom razdoblju mogao biti percipiran kao predio vladavine starih božanskih sila koje prijete kozmičkom poretku Olimpljana. Drevnost takvog podatka može se tražiti i u jeziku. Naime, pojam κόλπος, među ostalim, znači njedra, grudi ili ženski spolni organ.⁷⁷⁶ Možda se iz primarne vijesti razabire predodžba o nepoznatom i mističnom zapadu (tj. sjeverozapadu), gdje vladaju drevne sile kojima pripada i Reja.

Međutim, ako se sintagma promotri iz geografske perspektive u kojoj se riječ κόλπος odnosi na morski zaljev, zaton, bujicu ili morsko krilo⁷⁷⁷, tada značenje vjerojatno uključuje stvarno plovidbeno iskustvo. Dakle, ako su Jadran percipirali kao zaljev, Grci su morali poznavati krajnje obale tog prostora. U opširnoj literaturi, prve se plovidbe Jadranom

---

⁷⁷² Vidi: dio 2, poglavlje 4

⁷⁷³ Katičić 1995c, 64 - 65.

⁷⁷⁴ Autorstvo Heraklovog štita tradicionalno se pripisuje Hesiodu. Ipak, njegova je autentičnost osporavana već u antici. Smatra se da je ubačen u Hesiodov opus oko 600. g. pr. Kr. (Lesky 2001, 110.)

⁷⁷⁵ Hammond 1986b, 109 – 121.; Malkin 1998, 74.

⁷⁷⁶ Senc 1988, 527.; Liddel i Scott 1996, 974.

⁷⁷⁷ Senc 1988, 527. Liddel i Scott 1996, 974.

pripisuju Eubejcima, Rođanima, Fokejcima i Korinćanima.⁷⁷⁸ Kreiranje mitološko-geografskog segmenta u kojem jonsko-jadranskim prostorom dominira Zeusova majka mogla bi biti posljedica tih empirijskih pothvata. Percepcija lokalnih kultova dominantnog božanstva plodnosti i rodosti efektno odgovara njezinom sinkretizmu s grčkom Rejom. Uzevši u obzir prisutnost korinskog arheološkog materijala na Jadranu, može se pretpostaviti da su Korinćani i Korkirani prvi odvijali aktivniju razmjenu s autohtonim svijetom već početkom 7. stoljeća. Kasnije predaje o sukobu Liburna i Korinćana oko osnivanja Korkire i Epidamna bili bi još jedan prilog tezi o njihovoj ranoj interakciji (Strab. VI. 2.4.; Bell. Civ. II. 39). Iako je mitološka matrica o prostoru mogla biti i starija, najistaknutiji kandidati za njezinu distribuciju su upravo Korinćani i Korkirani zajedno sa svojim kolonijama na Jonskom moru. Takva usmena ili književna predaja zasigurno se kasnije prenosila pomorskim trgovačkim mrežama. S obzirom na uzak kontakt Sicilije i grčkih kolonija Jonskog mora, ne bi čudilo da je tradicija opstala u centru akumulacije znanja kakav je bila Sirakuza ili kojem drugom gradu na otoku. Ondje je do nje lako mogao doći i autor *Okovanog Prometeja*, na što ukazuje znatan sicilski utjecaj kojim je prožeta cjelokupna tragedija.⁷⁷⁹ Upotreba geografskog pojma sasvim se uklapa u kontekst Ijinih lutanja Sredozemljem. Naime, na nekoliko mjesta primjećuje se konkretno poznavanje zemljopisnih pojmova, od Crnog mora pa sve do Egipta (Prom. 410 – 421.; 705 – 735.; 719 – 815.; 850 -851. i dr.).⁷⁸⁰ Sudeći prema tome, možda i Veliki Rejin zaljev pripadao bljesku arhajske geografsko-etnološke učenosti, koji se savršeno uklopio u literarni kontekst *Okovanog Prometeja*.

Podatak o dva Artemidina otoka na sjeveru Kronova mora spominje se jedino u stihovima Apolonijeve *Argonautike* iz 3. st. pr. Kr. Piščev studiozan rad podrazumijeva intenzivno korištenje brojnih izvora koji su akumulirani u Aleksandriji tijekom rane vladavine Ptolemejevića. Zato je moguće pretpostaviti da podatak potječe iz nekog izgubljenog narativa, koji je sadržavao etnografsko-geografske podatke o Jadranu. Slična informacija pojavljuje se u fragmentu Flegonta iz Trala koji je pisao u 2. stoljeću. Ondje se spominje Artemidina pećina negdje u Dalmaciji, gdje je odložen veliki broj kostiju (FGrH 257 F 36, 12.). Promatrajući Apolonijev mit o zakopanim Apsirtovim kostima na Artemidinom otoku i Flegontovu informaciju o Artemidinoj špilji s kosturnim ostacima, daje se naslutiti da obje priče mogu biti inspirirane nekom autohtonom predajom. Možda je narav epihorske otočke

⁷⁷⁸ Vidi: Lisičar 1951, 7 – 14.; Braccesi 1971, 7 – 184.; Braccesi 1994, 3 – 54.; Braccesi i Rossignoli 2001.; Zaninović 2015, 59 -71. i dr.

⁷⁷⁹ Vidi: dio 2, poglavlje 3

⁷⁸⁰ Eshilovo geografsko znanje je predmet brojnih rasprava. Primjetno je poznavanje osnovnih zemljopisnih pojmova, ali i istovremena zbunjenosti (Finkelberg 1998, 119 – 120.)

božice doista bio sličan grčkoj. Helenističko poimanje Artemide zasnovano je na širokom dijapazonu karakteristika, počevši od divlje prirode i lova pa sve do plodnosti, rodnosti i htoničnosti.⁷⁸¹ Apolonijev i Flegontov kontekst podsjeća na jake kompetencije u zagrobnom ritusu, a autohtone religijske prilike mogle bi odgovarati toj pretpostavci.

Arheološka slika istočne obale Istre tijekom rimskog razdoblja ukazuje na velik broj posveta autohtonim ženskim božanstvima, čiji su kultovi u kasnijim razdobljima poistovjeđeni s grčko-rimskim ili orijentalnim božicama.⁷⁸² Ako je vjerovati interpretacijama, sličan htonički karakter svojstven je božicama Iriji, Anzotiki i Latri.⁷⁸³ Uzevši u obzir da je takva božica pripadala širem jadranskom krugu, ne čude prikazi Artemide-Hekate na novcu kralja Baleja, kao ni ostali tragovi Artemidina kulta koji se umnogostručuju nakon utemeljenja grčkih kolonija na Jadranu.

Opis Kronova mora u Apolonijevom djelu razlikuje se od ostalih spomenutih predjela. S obzirom na Propontide, Libiju ili zapadne krajeve koji su prepuni neobičnih stvorenja i fantastičkih naroda,⁷⁸⁴ Jadran je prožet realističnijim elementima. Iako se osjeća utjecaj predaje temeljene na etiološkim momentima, u Jadranu ne obitavaju čudovišta i fantastična bića, a narodi, poput Briga i Hileja navedeni su i u nekim povijesnim vrelima. Sve to navodi na zaključak da predaja o Jadranu pripada tradiciji o stvarnom prostoru koja se uklapa u arhaizirajuću mitološku sferu argonautskog pohoda. Tome u prilog idu toponimi, poput Kronova mora, Diskelada i Pitijeje (nauštrb Farosa!), a vrlo vjerojatno i Artemidinih Brigijskih otoka.

U Apolonijevim stihovima o Kronovu moru dominira utjecaj korintsko-korkirske predaje. U tu sferu ubrajaju se mitološke epizode poput Hilovog odlaska s jonske Korkire na Jadran, diskursa o nimfi Kerkiri i Mentorima, tradicije o Liburnskim otocima itd.⁷⁸⁵ Može se pretpostaviti da identičnoj tradiciji pripada i etimološko-etnološka digresija o Apsirtovom ubojstvu na Artemidinim otocima. Tijekom ranih plovidbi, grčki su mornari vjerojatno povezali sinonimiju imena ubijenog kolšanskog kraljevića s etnicitetom otočana - Ἀψυρτεῖς ili Ἀψυρτοί (Steph. Byz. s. v. Ἀψυρτίδες), pridodavši jadranskim otocima mitološku legitimaciju. Poznavanje Apsirtejaca implicira osnovno znanje o njihovim društvenim prilikama. Možda iz takvog iskustva potječe religijska podloga za Artemidin kult koji je kasnije spomenuo Apolonije Rođanin. Iako se može pretpostaviti da je sinkretizam autohtone

---

⁷⁸¹ Vidi opširnije: dio 3, poglavlje 2

⁷⁸² Vidi: dio 1, poglavlje 4

⁷⁸³ Medini 1984b, 234.

⁷⁸⁴ Sisakou 2014, 163 – 165.

⁷⁸⁵ Čače 2002, 83 – 100. Vidi opširnije: dio 3, poglavlje 4

i grčke božice posljedica helenističke erudicije, taj bi fenomen mogao biti i stariji. Fragmenti alternativne verzije mita o Argonautima svjedoče o popularnosti ciklusa u Korintu i na Korkiri.⁷⁸⁶ Kreiranje novih mitoloških detalja uklapalo bi se u širenje korintsko-korkirskih geografskih spoznaja na sjeverozapadu, uz *interpretatio Graeca* autohtone socio-religijske slike. Preko pisaca, poput Timeja iz Tauromenija, takve su predaje na jednostavan način mogle stići u aleksandrijsku Biblioteku i Muzej.

Korintsko-korkirski korijeni izraženiji su u mitološkom diskursu o nimfi Kerkiri. Dvije legitimacije jonske Korkire uključivale su korintski mit o Posejdonovoj otmici i homersku predaju o Feačanima i Sheriji. Iako su obje tradicije u određenom trenu isprepletene (vidi: Paus. II. 5. 2.; schol. ad Hom. Od. XIII. 130.), sudeći po zategnutom odnosu Korinta i Korkire, mitološka identifikacija s jadranskom Kerkirom vjerojatno je starija od Apolonijeva vremena. Korkira se u jednom trenutku odrekla mita koji nosi poruku o korintskoj nadmoći: bog Posejdon otima nimfu Korkiru i odvodi je na udaljeni otok. Posejdonov lik mogao bi biti personifikacija Korinta ili korintskih oligarha (prema: Paus. II. 1.6. i 4. 7.), a oteta nimfa većine emigranata, čije je podrijetlo flijunsko ili nižih korintskih slojeva. Osim političke osnove, moguće je pretpostaviti povezanost Najade Kerkire s izvorom pitke vode važne za uspostavu kolonije, kao i za stanice plovidbenog puta prema Jadranu. S obzirom na luksuzne arhajske arheološke nalaze, takva je postaja morala biti i jadranska Kerkira.

Kult autohtone božice dobra je podloga za reafirmaciju starog korintskog mita. Većina analiza tako interpretira natpis Venere Pelagije pronađen u Potirni.⁷⁸⁷ Uzevši u obzir liburnsku talasokraciju ranog željeznog doba i njihovu prisutnost na srednjodalmatinskom otočju, pretpostavlja se da je otočki kult autohtonog podrijetla ili da su Liburni ondje prenijeli religijske običaje. U nedostatku preciznijih podataka, na to je pitanje teško ponuditi egzaktni odgovor.

Pretpostavivši da je na Korčuli tijekom prapovijesti dominirao ženski princip, grčki su mornari mogli prepoznati autohtonu predaju i interpretirati je etiološkom pričom o Korkiri i Posejdonu. S obzirom na arheološki materijal i ime jadranskog otoka, logično je zaključiti da su to morali biti Korkirani. Sukob s Korintom zabilježen je već u sredini 7. stoljeća (Thuc. I. 13), a nastavljen je, vjerojatno s prekidima, sve do Perijandrove vlasti. U tom vremenskom periodu možda se zbilo i mitološki transfer. S obzirom na kontinuitet korintske keramike na Jadranu, mit je mogao biti prije svega simbol oligarhijske struje u gradu na Istmu.

---

⁷⁸⁶ Jessen 1895, s.v. *Argonautai*, 746.

⁷⁸⁷ Lisićar 1951, 128 – 131.; Kuntić-Makvić 2001 169 – 181.; Zaninović 2015, 32.

Analizirajući tri spomenuta mitološka obrasca, zaključuje se da je korintsko-korkirska baština odigrala znatnu ulogu u oblikovanju mitološke percepcije o Jadranu. Iako su raniji horizonti, poput eubejskog, rodskog ili fokejskog, vrlo fragmentarni i sporadični, ne treba tvrditi da je njihova uloga zanemariva. Međutim, arheološki nalazi, lingvističke korelacije i historijski kontekst govore u prilog dominantnom nasljeđu Korinta, Korkire i njihovih jonskih kolonija, čija su vrela mogli koristiti, među ostalim, autor *Okovanog Prometeja* i aleksandrijski pjesnik Apolonije Rođanin.

6. KATALOG EPIGRAFSKIH SPOMENIKA

Kat. broj 1./sl.2

POSVETA BOŽICI AITIKI IZ RAPCA

Literatura: Girardi Jurkić 1983, 160.; Girardi Jurkić 2005, 121.

Mjesto nalaza: luka u Rapcu, Istra

Antički položaj: albonski ager, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Lapidarij Narodnog muzeja u Labinu (**slika 2**)

Godina pronalaska: 1947.

Datacija: 1. – sredina 2. st. (Girardi Jurkić 2005, 121.)

Opis:

- žrtvenik od vapnenca
- ukrasni dio oštećenog zabata je na gornjem dijelu odvojen letvicom od natpisnog polja
- u zabatu je isklesan ženski lik u nabranoj haljini s klasom u lijevoj ruci (možda prikazuje božicu Aitiku s karakteristikama Cerere ili *Telus*)
- desno od lika nalazi se reljef žrtvenika s vijencem na prednjoj strani
- u natpisom polju tekst je uklesan u dva retka, ali dio nedostaje

Transliteracija:

AITICAE AVG
T· GAVILLIORVM VOLTIMES
[-----]

Čitanje prema Girardi Jurkić :

Aiticae Aug(ustae)/ T(iti) Gavilliorum Voltimes [-----]

Literatura: CIL III, 10074.; Girardi Jurkić 2005, 136.; Vorano 2006, 10 -11.

Mjesto nalaza: u zgradi odvjetnika A. Scampicchia u Labinu

Antički položaj: Albona, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Lapidarij Narodnog muzeja u Labinu (**slika 3**)

Godina pronalaska: 1886.

Datacija: 1. – sredina 2. st. (CIL III, 10074.); 2 - 3.st. (prema Girardi Jurkić 2005, 136.)

Opis:

- zavjetni žrtvenik od vapnenca prelomljen u tri dijela
- donji desni dio baze jače je oštećen

Transliteracija:

L · GRANIVS
VOLTIMES · F
RVFVS· IVTOSSICAE· V
S· L· M

Čitanje:

*L(ucius) Granius / Voltimes(is) f(ilius) / Rufus Iutossicae v(otum) / s(olvit) l(ibens)
m(erito)*

Literatura: Kurilić 1994, 207 - 209.; Kurilić 2004, 7 – 9.

Mjesto nalaza: Caska-Gramače (otok Pag)

Antički položaj: Kisa, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Caska (**crtež na slici 4**)

Godina pronalaska: ?

Datacija: 24. g.

Opis:

- žrtvenik izrađen od bijele vapnenačke breče vjerojatno iz lokalnog novaljskog kamenoloma, sačuvan je u cijelosti (dimenzije: 1,22 x 0,68 x 0,48 m)
- tekst je isklesan uskom i izduženom kapitalom, na mjestima se teže čita

Transliteracija:

B D DOM HEIAE A[UG]
TRIVMPHALI TERRAE
MARISQ DOMINATIC[I]
CONSERVATRICI
MENTIVMQUE BO[N]ARVM
5 AC REMEDIORVM POTENTI
DEAE BENE IVDICANTI
[C]ALPVRNIA L PISONIS AVG F
CN PISONIS NEPTIS
D D

Čitanje:

*B(onae) d(eae) dom(inae) Heiae A[ug(ustae)] / triumphali terrae /marisq(ue)
dominatric[i] / consevatrici / mentiumque bo[n]arum / ac remediorum potenti /⁵ deae
bene iudicanti/ [C]alpurnia L(ucii) Pisonis aug(uris) f(ilia)/ Cn(eii) Pisonis neptis /
d(onum) d(edit)*

Literatura: CIL III, 3031.; Girardi Jurkić 2005, 138.

Mjesto nalaza: Kršan kraj Plomina

Antički položaj: flanonitanski ager, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: nepoznata lokacija

Godina pronalaska: -

Datacija: 1. – sredina 2. st. (Girardi Jurkić 2005, 138.)

Opis:

- mali zavjetni žrtvenik od vapnenca
- nađen nedaleko od plominske akropole na putu koji vodi do obližnje fontane

Transliteracija:

	M
	VIPSANVS
	M L
	FAVSTVS
5	ICAE
	V S L M

Čitanje:

*M(arcus) / Vipsanus / M(arci) l(ibertus) / Faustus / Icae /^s v(otum) s(olvit) l(ibens)
m(erito)*

Literatura: CIL III, 3032.

Mjesto nalaza: Kršan kraj Plomina

Antički položaj: flanonitanski ager, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Lapidarij u Plominu

Godina pronalaska: -

Datacija: 1. – sredina 2. st. (CIL III, 3032.)

Opis:

- žrtvenik od vapnenca

Transliteracija:

IRIAE AVG
IN MEMORIAM
VIBIAE PORTIAE
MATRIS
5 AQVILIA Q F COLATINA
D D

Čitanje:

*Iriae Aug(ustae) / in memoriam / Vibiae Portiae / matris / Aquilla Q(uinti) f(ilia)
Colatina ⁵ d(onum) d(edit)*

Literatura: CIL III, 3033.; Girardi Jurkić 2005, 128.

Mjesto nalaza: kod crkve sv. Andrije u Jesenoviku nedaleko od Plomina

Antički položaj: flanonitanski ager, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: nepoznata lokacija, **(fotografija žrtvenika na slici 5)**

Godina pronalaska: -

Datacija: 1. – sredina 2. st. (: CIL III, 3033.); 2 - 3. st. (Girardi Jurkić 2005, 128.)

Opis:

- žrtvenik od vapnenca sa sitnim oštećenjem u donjem desnom dijelu
- natpis je raspoređen u četiri dijela i uokviren profiliranim plitkim žlijebom
- slova su nepravilna i smanjuju se prema dnu polja

Transliteracija:

IRIE VENERI
C· VALE OPTATI F·
FELICVLA
V · L · M

Čitanje:

Iri(a)e Veneri / C(aia) Vale(ria) Optati {f}(ilia) / Felicula / v(otum) l(ibens) m(erito)

Literatura: AE 1938, 31.

Mjesto nalaza: Nin

Antički položaj: Enona, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Arheološki muzej u Zadru (**slika 6**)

Godina pronalaska: 1936.

Datacija: 1. – sredina 2. st. (AE 1938, 31.)

Opis:

- Zavjetna ploča od vapnenca sa lakšim oštećenjima pri vrhu i u donjem desnom dijelu
- Dimenzije: 0,46 x 0,28 x 0,09 m

Transliteracija:

T·APPVLEIVS· T· L· L·ANTIGONIVS
ANZOTICAE·
V·S·

Čitanje:

T(itus) Appuleius T(iti) (et) L(uci) l(ibertus) Antigonus / Anzoticae / v(otum) s(olvit)

Literatura: AE 1940, 6.

Mjesto nalaza: Nin

Antički položaj: Enona, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Arheološki muzej u Splitu

Godina pronalaska: 1938.

Datacija: 1. – sredina 2. st. (AE 1940, 6.)

Opis:

- potencijalna zavjetna ploča od vapnenca pronađena u ostacima hrama (dimenzije: 0,34 x 0,45 m)
- vjerojatno središnji dio are na kojem je stajao kip

Transliteracija:

VENERI ANSOTIC
SACRVM
BAEBIA C F MAXIMIL
LA EX TESTAMENT
5 L CORNELI BASSI FECIT

Čitanje:

*Veneri Ansotic(ae)/ sacrum / Baebia C(ai) f(ilia) Maximil/ la ex testament(o) / L(uci)
Corneli Bassi fecit*

Literatura: AE 1936, 0093.; Girardi Jurkić 2005, 132.; Vorano 2006, 10.

Mjesto nalaza: Labin

Antički položaj: Albona, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Lapidarij Narodnog muzeja u Labinu (**slika 8. 1**)

Godina pronalaska: 1935. postao dio Labinskog lapidarija

Datacija: 2.st.

Opis:

- žrtvenik od monolitnog bloka vapnenca (dimenzije 0,35 x 0,21 x 0,16 m)
- dobro sačuvana natpisna ploča bez okvira uzdiže se iz podnožja ukrašenog letvičastom profilacijom
- postojala je uzglavnica namijenjena prinošenju žrtava
- slova ispisana u četiri retka koji se smanjuju od gornjeg dijela prema dolje (plitko urezana pravilnom kapitalom)

Transliteracija:

SENTONA
SACRVM
TVLLIA· FVSCA
V· S

Čitanje:

Sentona(e) / sacrum / Tullia Fusca / v(otum) s(olvit)

Literatura: CIL III, 10075. i Girardi Jurkić 2005, 131.

Mjesto nalaza: na usponu *Madonna* koji vodi do Labina

Antički položaj: Albona, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Lapidarij Narodnog muzeja u Labinu (**slika 8. 2**)

Godina pronalaska: 1881.

Datacija: početak 1.st. – sredina 2.st. (Girardi Jurkić 2005, 131.)

Opis:

- žrtvenik od vapnenca
- prelomljen u tri dijela
- natpisna ploča je djelomično oštećena, ali su slova čitka

Transliteracija:

GEMINVS
BONINVS HOSTIDVCI[S]
SENTONAE
5   V · S · L · M

Čitanje:

Geminus / Boninus Hostiduci[s] / Sentonae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Literatura: Girardi Jurkić 2005, 132.; Vorano 2006, 9.; Sanader 2007, 111.

Mjesto nalaza: kod tvornice sode u Labinu

Antički položaj: Albona, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Lapidarij Narodnog muzeja u Labinu (**slika 8.3**)

Godina pronalaska: 1961.

Datacija: 1. – 2. st. (Girardi Jurkić 2005, 132.)

Opis:

- žrtvenik od vapnenca (dimenzije: 0,33 x 0,25 x 0,18 m)
- podnožje ima dvostruku letvičastu profilaciju
- trostruka letvičasta profilacija prisutna u kornišu koji drži uzglavnicu za žrtvovanje
- natpisno polje nije uokvireno
- četiri retka pisana su pravilnom kapitalom (veličina slova: od 2 – 3,5 cm)

Transliteracija:

SENTONAE
SACR
C·VIBIVS·FLORVS
V·S·L·M

Čitanje:

Sentonae / sacr(um) / C(aius) Vibius Florus / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Literatura: Vorano 2006, 9.

Mjesto nalaza: Labin

Antički položaj: Albona, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Lapidarij Narodnog muzeja u Labinu (**slika 8.4**)

Godina pronalaska: ?

Datacija: 1. – 2. st. (Vorano 2006, 9.)

Opis:

- žrtvenik od vapnenca

Transliteracija:

ENTONAE
MILIOTOC
NOSSICAE
SEX·PATALICVS

Čitanje prema Voranu:

[S]entonae / [--]miliotoc[--] / [--]nossicae / Sex(tus) Patalicus

Literatura: Girardi Jurkić 2005, 131.; Vorano 2006, 10.

Mjesto nalaza: iznad plominskog zaljeva

Antički položaj: Flanona, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Lapidarij Narodnog muzeja u Labinu

Godina pronalaska: 1934. postao sastavni dio Labinskog lapidarija

Datacija: 1. st.

Opis:

- žrtvenik od vapnenca
- prelomljen u tri dijela
- oštećena natpisna ploča
- slova su djelomično nečitka

Transliteracija:

SENTONAE

[S]IL [IC] IA

[V]· S· L· M

Čitanje prema Degrassiju:

Sentonae / [S]il[ic]ia / [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito)

Literatura: CIL III 10075.; Girardi Jurkić 2005, 133.

Mjesto nalaza: nedaleko od regionalne ceste u Plominu pri iskopu bunara kuće Nikolić

Antički položaj: Flanona, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Lapidarij Arheološkog muzeja Istre u Puli (**slika 9.1**)

Godina pronalaska: 1928.

Datacija: 1. – početak 2. st. (Girardi Jurkić 2005, 133.)

Opis:

- žrtvenik od vapnenca (dimenzije: 0,36 x 0,23 x 0,24 m)
- na podnožju ukrašenom dvostrukom letvičastom profilacijom i jednim žljebom uzdiže se neuokvirena ploča u kojoj je urezan tekst u tri retka
- tekst: pravilna rimska kapitala (veličina 2 do 3,5 cm)

Transliteracija:

SENTONE

SEX · AEM

V· S· L· M

Čitanje:

Senton(a)e / Sex(tus) Aem(ilius) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Literatura: CIL III, 3033.; Girardi Jurkić 2005, 134.; Suić 1981., bilj. 339.

Mjesto nalaza: Plomin (prema revizijskim saznanjima iz Suić 1981., bilj. 339.)

Antički položaj: Flanona, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: ispred Komunalne palače u Rijeci (**crtež na slici 9.2**)

Godina pronalaska: ?

Datacija: sredina 2. st.- početak 4. st. (Suić 1981., bilj. 339.)

Opis:

- žrtvenik od vapnenca visine 0.3 m

Transliteracija:

SENTONAE
FELIX AVG N
[V]·S·L·M

Čitanje:

Sentonae / Felix Aug(usti) n(ostri) / [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito)

Literatura: CIL III, 3026.; Girardi Jurkić 2005, 134.

Mjesto nalaza: natpis sekundarno ugrađen u crkvu sv. Jeronima u Trsatu (možda donesen iz Plomina)

Antički položaj: Tarsatika, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: uzidan u zid apside crkve sv. Jeronima u Trsatu

Godina pronalaska: od 1857. poznat s Trstata

Datacija: početak 1.st.

Opis:

- žrtvenik od vapnenca
- u natpisnom polju bez okvira urezan je tekst u tri retka pisan pravilnom rimskom kapitalom

Transliteracija:

SENTONAE
EVTYCHVS
V·S·L·M

Čitanje:

Sentonae / Eutychus / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Literatura: AE 1966, 157. i Girardi Jurkić 1983, 158 – 161.

Mjesto nalaza: nađena kod sela Katuni, zapadno od Pazina

Antički položaj: ager, X. italska regija *Venetia et Histria*

Trenutna lokacija: Lapidarij Arheološkog muzeja Istre u Puli (**slika 9.3**)

Godina pronalaska: 1943/1944.

Datacija: početak 1. – 2.st. (Girardi Jurkić 1983, 158 – 161.)

Opis:

- mali zavjetni žrtvenik od vapnenca
- donji dio i podnožje su uništeni; očuvano je gornje krunište
- bočne strane bile su ukrašene reljefima koji se teško raspoznaju
- tekst natpisa: raspoređen u 4 retka, slova su pravilnog oblika trokutastog presjeka i duboko urezana, bez ligatura (veličina 2,4 – 3 cm)

Transliteracija:

[S]ENTONA[E]
SILICIVS
RVFVS
D· D

Čitanje:

[S]entona[e] / Silicius / Rufus / d(ono) d(edit)

Literatura: CIL III, 2857.; Medini 1984, 239.

Mjesto nalaza: Nadin kod Zadra

Antički položaj: Nedin, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Arheološki muzej u Zadru (**slika 10**)

Godina pronalaska: ?

Datacija: 1.– 4. st. (CIL III, 2857.)

Opis:

zavjetni žrtvenik od običnog vapnenca (dimenzije: 0,7 m x 0,34 m x 0,24 m)

- pronađen je na gradini u Nadinu ugrađen u zid kuće.

Transliteracija:

CALPVRN
IA· C· F· CEV
NA· LATRAE
V· S· L· M

Čitanje:

Calpurn/ia C(ai) f(ilia) Ceu/na Latrae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Literatura: CIL III, 15043.; Medini 1984, 240.

Mjesto nalaza: Gradina u Nadinu

Antički položaj: Nedin, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Arheološki muzej u Zadru

Godina pronalaska: ?

Datacija: 1. – 4. st. (: CIL III, 15043.)

Opis:

- ulomak zavjetne ploče od običnog vapnenca (dimenzije: 0, 3 m x 0, 22 m x 0, 09 m)

Transliteracija:

PLI F
[--]RAE
M

Čitanje prema Mediniju:

[A]pli f(i)lius ili ilia/ [Lat] rae / [v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erito)

Literatura: CIL III, 15024.; Medini 1984, 240.

Mjesto nalaza: Gradina u Nadinu

Antički položaj: Nedin, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Arheološki muzej u Zadru (**slika 11**)

Godina pronalaska: ?

Datacija: 1.– 4. st. (CIL III, 15024.)

Opis:

- rustično izrađeni zavjetni žrtvenik od običnog vapnenca (dimenzije: 0, 31 m x 0, 17 m)
- na prednjoj strani u plitkom reljefu isklesan je uspravni ženski lik u trenutku žrtvovanja (Medini pretpostavlja da je riječ o Latri)
- ispred ženskog lika je mali žrtvenik na kojem su uklesana slabo vidljiva slova LAT
- zbog rustičnosti izrade i loše očuvanosti reljefa oblik i karakter odjeće se slabo raspoznaje
- obje ruke su oštećene, desna je usmjerena prema žrtveniku, a lijeva prema površini pokraj njega
- lijevo od žrtvenika nalazi se neki pravokutni predmet s urezanim slovima LM, jedno ispod drugoga

Transliteracija:

L
LAT
M

Čitanje prema Mediniju:

L(ibens) Lat(rae) m(erito)

Kat. broj 21   **POSVETA LATRA NAĐENA NEDALEKO OD NADINA (1)**

Literatura: CIL III, 2858.; Medini 1984, 239.

Mjesto nalaza: u polju nedaleko od Nadina

Antički položaj: Nedin, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: upotrijebljen kao posuda za svetu vodu u nadinskoj crkvi

Godina pronalaska: 1749.

Datacija: 1. – sredina 2. st. (CIL III, 2858.)

Opis:

- oltar od vapnenca (dimenzije prednje strane: 1 m x 0,24 m)

Transliteracija:

PVPILLOR
MOICORVM
LIBERTA
DVMMA LA
5   TRAE V S L M

Čitanje:

Pupillor(um)/ Moicorum / liberta / Dumma La/ ⁵trae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Kat. broj 22   **POSVETA LATRI NAĐENA NEDALEKO OD NADINA (2)**

Literatura: CIL III, 2859.; Medini 1984, 239.

Mjesto nalaza: u polju nedaleko od Nadina

Antički položaj: Nedin, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: izgubljen

Godina pronalaska: 1749.

Datacija: 1. – sredina 2. st. (CIL III, 2859.)

Opis:

- zavjetni žrtvenik od običnog vapnenca

Transliteracija:

C IVLIVS
PICVSI F
CEVNVS
LATRAE
5   V S L M

Čitanje:

C(aius) Iulius / Picusi f(ilius) / Ceunus / Latrae / ⁵v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Kat. broj 23   POSVETA LATRI NAĐENA NEDALEKO OD NADINA (3)

Literatura: CIL III, 2871; Medini 1984, 239 - 240.

Mjesto nalaza: u polju blizu crkve sv. Luke, oko 5 km od Nadina

Antički položaj: nedinski ager, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: lijevi dio ploče nalazi se u Arheološkom muzeju u Zadru, desni dio je izgubljen

Godina pronalaska: ?

Datacija: sredina 1.st. – sredina 2. st. (CIL III, 2871.)

Opis:

- natpisna ploča od običnog vapnenca
- znatna oštećenja na gornjem dijelu ploče i pri dnu natpisa

Transliteracija:

T · TVRRANIVS · L F CLAVD
RVFVS · OB HONOREM
AEDILITATIS
PORTICVM · LONG · P C LAT
5 P XX [--]M LATRA CVM L TVRRANIO [--]RANNIO FRONTONE FIL FECIT

Čitanje prema Mediniju:

*T(itus) Turranius L(ucii) f(ilius) Claud(ia) / Rufus ob honorem / aedilitatis / porticum
long(um) p(edes) C lat(um) / p(edes) XX [et templu / sacellu]m Latrae cum L(ucio)
Turranio / [Procuro? Et T(ito) Tu]rranio Frontone fil(iis) fecit/⁵*

Kat. broj 24   POSVETA LATRI NAĐENA KOD ROŠKOG SLAPA

Literatura: CIL III, 2816.; Medini 1984, 241.

Mjesto nalaza: uzidan u mlin nedaleko od Roškog slapa

Antički položaj: skardonitanski ager, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: izgubljen

Godina pronalaska: ?

Datacija: 1.st. – sredina 2. st. (CIL III, 2816.)

Opis:

- zavjetni žrtvenik

Transliteracija:

C TURRANIVS
C F SEVERVS
EVOC AVG
[L]ATRAE ARAM
5 P

Čitanje:

*C(aius) Turranius / C(ai) f(ilius) Severus / evoc(atus) Aug(usti) / [L]atrae aram /⁵
(posuit)*

Literatura: CIL III, 9342.; Medini 1984, 241.

Mjesto nalaza: nepoznato mjesto nalaza, negdje u blizini Solina

Antički položaj: Salona, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Arheološki muzej u Splitu

Godina pronalaska: ?

Datacija: 1.st. – sredina 2. st. (CIL III, 9342.)

Opis:

- ulomak zavjetnog žrtvenika ili ploče uzidane u edikulu

Transliteracija:

[--] L(?) [--] A(?) [--] I / T(?) [--]
SEVERAE [--]
TURRANIA
LENTINA PAREN

Čitanje prema Mediniju:

Lat [rae] / Severae / Turrania [Va] / lentina paten(ti/ tibus)

Literatura: CIL III, 9970.; Medini 1984, 240.

Mjesto nalaza: Gornji Karin

Antički položaj: Korinij, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Arheološki muzej u Zadru (**slika 12**)

Godina pronalaska: 1885.

Datacija: 1. – sredina 2. st. (CIL III, 9970.)

Opis:

- ulomak ploče od bijelog vapnenca
- izbočena profilacija gornjeg ruba
- dimenzije: 1,6 m x 0,54 m x 0,2 m

Transliteracija:

LATRA[--]
Q· CALPVRNIVS· SEX· F· SER· F[--]
[--] L · M [--]

Čitanje prema Mediniju:

Latra[e] / Q(uintus) Calpurnius Sex(ti) f(ilius) Ser(gia) F[ronto] / l(ibens) m(erito)

Literatura: CIL III, 9971.; Medini 1984, 240.

Mjesto nalaza: Gornji Karin

Antički položaj: Korinij, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: ploča uzidana u unutrašnji zid klaustura franjevačkog samostana u Donjem Karinu

Godina pronalaska: ?

Datacija: 1. – sredina 2. st. (CIL III, 9971.)

Opis:

- zavjetni natpis na ulomku ploče
- uzidana u zid samostana

Transliteracija:

[--]
[--] IVS C[--] SE[--]
[--] VM LATRA[--]

Čitanje prema Mediniju:

[--] ius C(ai) [f(i)lius] Se(rgia) / [templ]um Latra[e] [--]

Literatura: CIL III, 15018.; Medini 1984, 241.

Mjesto nalaza: nađen uz zapadni zid Aserije, na lokalitetu Podgrađe

Antički položaj: Aserija, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Arheološki muzej u Zadru (**slika 13**)

Godina pronalaska: ?

Datacija: početak 1. – sredina 2.st. (CIL III, 15018.)

Opis:

- zavjetni žrtvenik od bijelog vapnenca s otučenim prednjim gornjim uglovima

Transliteracija:

[--] MITIV [--]
[--] VFVS
[--] ATRAE
V S L M

Čitanje prema Mediniju:

[L(ucius)) Do]mitius / [R]ufus / [L]atrae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Literatura: Medini 1984, 240 -241.

Mjesto nalaza: u inventaru Arheološkog muzeja u Zadru stoji da je nabavljen u Aseriji, a tome u prilog ide i gentilicij *Clodius* zabilježen samo u tom liburnskom gradu. Međutim, drugi gentilicij *Gellius* sugerira da natpis može potjecati i iz Nadina

Antički položaj: Aseria, provincija Dalmacija ili Nedin, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Arheološki muzej u Zadru (**slika 14**)

Godina pronalaska: ?

Datacija: 1. – 4.st. (Medini 1984, 240 -241.)

Opis:

- ulomak ploče od bijelog vapnenca (dimenzije: 0,49 x 0,29 x 0,2 m)
- peti redak je djelomično otučen
- dimenzije slova: od 2,7 – 5 cm

Transliteracija:

LATRAE A[--]
LIBENTES GE[--]
SVB CLOD GEM[--]
AEDILE [--]

Čitanje prema Mediniju:

Latrae A[ug(ustae)] / libentes Ge(llii) / sub Clod(io) Gem[ino]/ aedile [fecerunt?]

Literatura: Brunšmid 1898, 21.; IG X. 20. 7.; LGPN III. A (1997), 135 i 241

Mjesto nalaza: Vis

Antički položaj: Isa

Trenutna lokacija: ?

Godina pronalaska: 19. st.

Datacija: početak 3. st.

Opis:

- malo kameno postolje s natpisom

Transliteracija:

APTEMIDAI
ΦΕΡΑΙΑΙ Κ[-]ΙΝ
ΤΟΣ [---]

Čitanje:

Ἀρτέμιδι / Φεραίαι Κ[ό]ιν/τος [---]

Literatura: Brunšmid 1898, 20.7.; II. 2-3.

Mjesto nalaza: Vis

Antički položaj: Isa

Trenutna lokacija: ?

Godina pronalaska: 19. st.

Datacija: početak 3. st.

Opis:

- malo kameno postolje s natpisom

Transliteracija:

[----]
ΦΕΡΑΙΑΙ ΚΙΝ
ΤΟΣ ΔΡΩ[--]Ν[--]

Čitanje:

[----]/ Φεραΐαι Κίν/τος Δρω[πίω]ν[ος].

Literatura: Glavičić 1993/1994, 65 – 66.

Mjesto nalaza: pronađen pri čišćenju podrumskih prostorija za zgradu na Maloj Placi (danas Frankopanski trg) u Senju

Antički položaj: Senija, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Gradski muzej Senj

Godina pronalaska: 1956.

Datacija: 2. st.

Opis:

- pronađen gornji dio vapnenačke ploče s uklesanim natpisom (dimenzije: 0,35 x 0,61 x 0,24 m)
- na gornjoj strani nalazi se rupa s ostacima olova
- zbog sekundarne upotrebe teško je odrediti namjenu
- visina natpisnog polja 0,47 m
- dimenzije slova: od 6 - 7 cm

Transliteracija:

DIANAE
AVG
SACRVM
[----]

Čitanje:

Dianae / Aug(ustae) / sacrum / [----]

Literatura: Glavičić 1993/1994, 66.

Mjesto nalaza: pronađena kao ploča kojom je presvođena mala niša u apsidi bivše crkve sv. Ivana Krstitelja

Antički položaj: Senja, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: Gradski muzej Senj

Godina pronalaska: 1956.

Datacija: 2. st.

Opis:

- ploča od bijelog mramora, zbog sekundarne namjene odlomljena s lijeve i desne strane
- dimenzije: 0,53 x 0,27 x 0,8 m
- natpis okružen trostrukom profilacijom
- visina natpisanog polja 0,18 m
- dimenzije slova: od 2,5 -3,5 cm

Transliteracija:

DEANAE · AVG · SA
MEMORIAM · CARIENAE · I
MATRIS · SVO · VALERIVS · PR[-] SC
ONIVGE · SVA · VERATIA · P[-]A

Čitanje prema Glavičiću:

*Deanae / Aug(ustae) / sa[c(rum)] / [in] memoriam Carienae I[-] / matris suo Valerius
Pr[i]sc[us cum] / [c]oniuge sua Veratia Pa[ull]a [---]*

Literatura: CIL III 3066 = 10083; ILJug 256.; ILS 3179.; Kuntić-Makvić 2001, 173.

Mjesto nalaza: Potirna na otoku Korčuli

Antički položaj: otok Kerkira Melaina, provincija Dalmacija

Trenutna lokacija: ?

Godina pronalaska: 19. st.

Datacija: 2. st.

Opis:

- Zavjetni natpis

Transliteracija:

SIGNIA VRSA
SYMPHOR F TEMPLVM
VENERI PELAGIAE A
SOLO FECIT ET SIGNVM
5 IPSIVS DEAE POSUI
SAC L CORNIFICIO SECUNDO K MAIS

Čitanje:

*Signia Ursa / Symphor(i).f(ilia) templum / Veneri Pelagiae a / solo fecit et signum /⁵
ipsius deae posui(t) / sac(erdote) L(ucio) Cornificio Secundo K(alendis) Mai(i)s*

7. PRILOZI IZVORA I PRIJEVODI

Prilog 1. Prijevod relevantnih stihova iz tragedije *Okovani Prometej*

Aesch. Prom. 829 - 841.	Dukat i Rac 2005, 63.	Katičić 1995d, 162. (odnosi se na stihove 836 – 841.)
<p>ἐπεὶ γὰρ ἦλθες πρὸς Μολοσσὰ γάπεδα, τὴν αἰπύνωτόν τ' ἀμφὶ Δωδώνην, ἵνα 830 μαντεῖα θᾶκός τ' ἐστὶ Θεσπρωτοῦ Διός, τέρας τ' ἄπιστον, αἱ προσήγοροι δρῦες, ὕφ' ὧν σὺ λαμπρῶς κούδεν αἰνικτηρίως προσηγορεύθης ἢ Διὸς κλεινὴ δάμαρ μέλλουσ' ἔσεσθαι. τῶνδε προσσαίνει σέ τι; ἐντεῦθεν οἰστρήσασα τὴν παρακτίαν κέλευθον ἦξας πρὸς μέγαν κόλπον Ῥέας, ἀφ' οὗ παλιμπλάγκτοισι χειμάζει δρόμοις: χρόνον δὲ τὸν μέλλοντα πόντιος μυχός, σαφῶς ἐπίστας', Ἴόνιος κεκλήσεται,. 840 τῆς σῆς πορείας μνήμα τοῖς πᾶσιν βροτοῖς.</p>	<p>Jer kad si došla mološkim ravnicama I planinskome lancu oko Dodone, Gdje stoji proročište Zeusa tesprotskog I čudo pravo, hrastovi što govore Bez zagonetki oni te i izrijeком Ko Zeusovu pozdravili su suprugu Buduću slavnu – da l'ti laska što od tog? Ubodena odande si uz obalu Pojurila u Rejin zaljev veliki Od kojega si natrag odtumarala; U buduće će vrijeme morski zaton taj -Znaj dobro! – zvati se Jonski kao sjećanje Na tvoje putovanje smrtnicima svim.</p>	<p>Odande si pobješnjevši priobalnim putom sunula do velikoga Rejina zaljeva, od kojega te bije bura na povratnim putovima; u budućem vremenu onaj morski zaljev, znaj dobro, zvat će se Jonski, kao spomen tvojega hoda svim smrtnicima.</p>

Apoll. Rhod. IV. 329 – 335.	Glavičić 2008, 421.	Katičić 1995c, 56 – 57.
οἱ δ' ὄπιθεν ποταμοῖο κατήλυθον, ἐκ δ' ἐπέρησαν δοιᾶς Ἀρτέμιδος Βρυγηίδας ἀγχόθι νήσους. τῶν δ' ἦτοι ἐτέρη μὲν ἐν ἱερὸν ἔσκεν ἔδεθλον: ἐνδ' ἐτέρη, πληθὺν πεφυλαγμένοι Ἀψύρτοιο, βαῖνον: ἐπεὶ κείνας πολέων λίπον ἔνδοθι νήσους αὐτῶς, ἀζόμενοι κούρην Διός: αἱ δὲ δὴ ἄλλαι στεινόμεναι Κόλχοισι πόρους εἴρυντο θαλάσσης.	330 Oni pak za njima rijekom doploviše te se do dvaju Probiše otoka bliskih Artemidinih u Briga. Sveti bijaše hram na jednom od njih, pa mnoštva Apsirtova se kloneć, iskrcaše se na drugi. Jer su otoke one sred mnogih pustili prazne Boječ se Zeusove kceri, dok svi su ostali tada, Krcati Kolšanima, zatvarali prolaze morske.	A oni su se kasnije spustili iz rijeke i zapazili u blizini dva Artemidina Brigijska otoka. Na jednom od njih je bio sveti hram, a oni su otišli na drugi čuvajući se Apsirtova mnoštva. Jer su od mnogih otoka samo te ostavili tako bez posade poštujući Zeusovu kćer, a ostali su puni Kolšana čuvali morske putove.

Apoll. Rhod. IV. 480 - 481.	Glavičić 2008, 427.	Katičić 1995c, 73.
ὕγρὸν δ' ἐν γαίῃ κρύψεν νέκυν, ἔνθ' ἔτι νῦν περ κεῖται ὅστέα κείνα μετ' ἀνδράσιν Ἀψυρτεῦσιν.	Mlohava sakri mrtvaca u zemlju, gdje još i sada One poživaju kosti med Apsirtejcima ljud'ma.	A vlažnu je lešinu sakrio u zemlji gdje još i sada leže one kosti među ljudima Apsirtejcima.

Apoll. Rhod. IV. 561 - 571.	Glavičić 2008, 433 - 435.	Katičić 1995c, 101 - 102.
<p>ἀλλ' ἔθεον γαίης Ὑλληίδος ἐξανιόντες τηλόθι: τὰς δ' ἀπέλειπον, ὅσαι Κόλχοισι πάροιθεν ἐξείης πλήθοντο Λιβυρνίδες εἰν ἀλὶ νῆσοι, Ἴσσα τε Δυσκέλαδός τε καὶ ἱμερτὴ Πιτύεια. αὐτὰρ ἔπειτ' ἐπὶ τῇσι παραὶ Κέρκυραν ἵκοντο, ἔνθα Ποσειδάων Ἀσωπίδα νάσσατο κούρην, ἠύκομον Κέρκυραν, ἐκὰς Φλιουντίδος αἴης, ἀρπάζας ὑπ' ἔρωτι: μελαιομένην δέ μιν ἄνδρες 570ναυτίλοι ἐκ πόντοιο κελαινῇ πάντοθεν ὕλη δερκόμενοι Κέρκυραν ἐπικλείουσι Μέλαιναν.</p>	<p>Nego od hilejske zemlje odlazeći daleko, Brzahu ostavljajuć u moru za sobom redom Liburnske otoke sve što bjehu Kolšana puni Otprije - Isa, Diskelad i ljupka k tom Pitieja, Za tima pak iza tog kraj Kerkire bijahu prošli, Gdje je Posidon djevu nastanio, kćerku Asopa, Kerkiru lijepe kose, daleko od flijuntske zemlje, Ugrabiv je od žudnje. A ljudi, pomorci koji S pučine gledaju nju od tamne kako se šume Sa svijeh strana crni, nazivaju Kerkirom Cmom.</p>	<p>To međutim, nije saznao nitko od prvaka, nego su brzo plovili odlazeći daleko od Hilejske zemlje i ostavljali su iza sebe u moru Liburnske otoke, koji su prije bili puni Kolšana svi po redu: Isa i Diskelad i dražesna Pitieja; a zatim su iza njih stigli do kraja Kerkire, gdje je Posejdon nastanio djevojku, kćer Asopovu Kerkiru, lijepe kose, daleko od Flijuntske zemlje, pošto ju je bio oteo zbog ljubavne želje; a ljudi mornari je iz mora gledaju kako se crni sa svih strana od tamne šume i zovu je Crna Kerkira.</p>

8. SLIKOVNI PRILOZI

Slika 1. Karta istočne jadranske obale u 1. st. prema *Prirodoslovlju* Plinija Starijeg

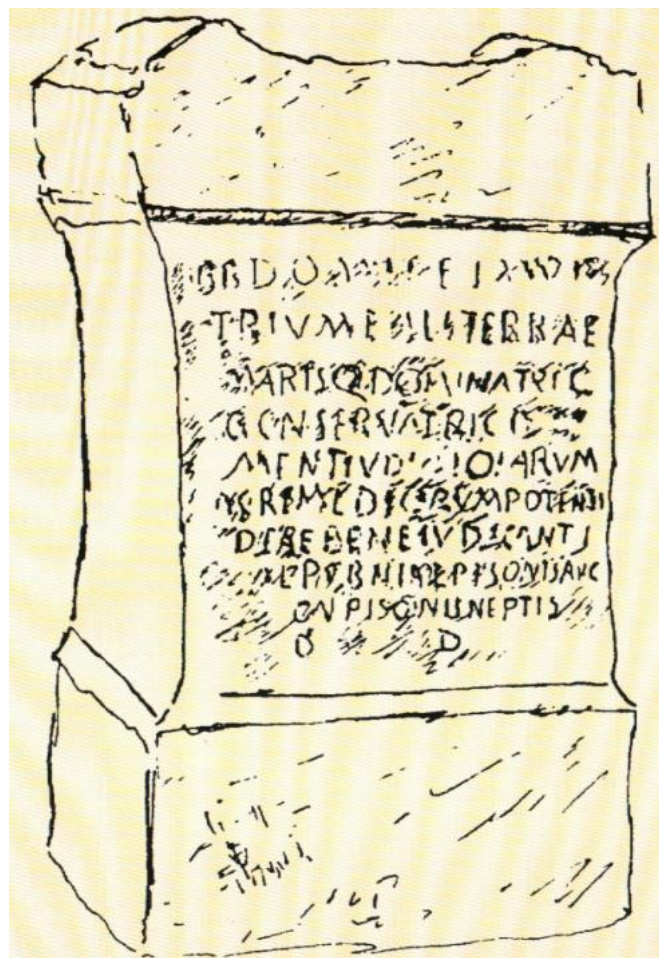

Slika 2. Zavjetni žrtvenik božici Aitiki iz Rapca
Lapidarij Narodnog muzeja u Labinu, (1. – sredina 2. st.)

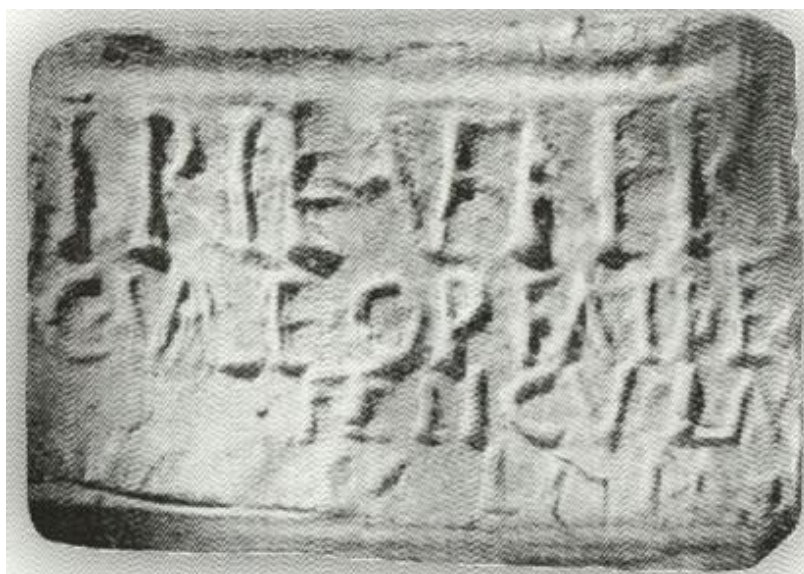

Slika 3. Zavjetni žrtvenik božici Jutosiki iz Labina
Lapidarij Narodnog muzeja u Labinu, (1.-3. st.)

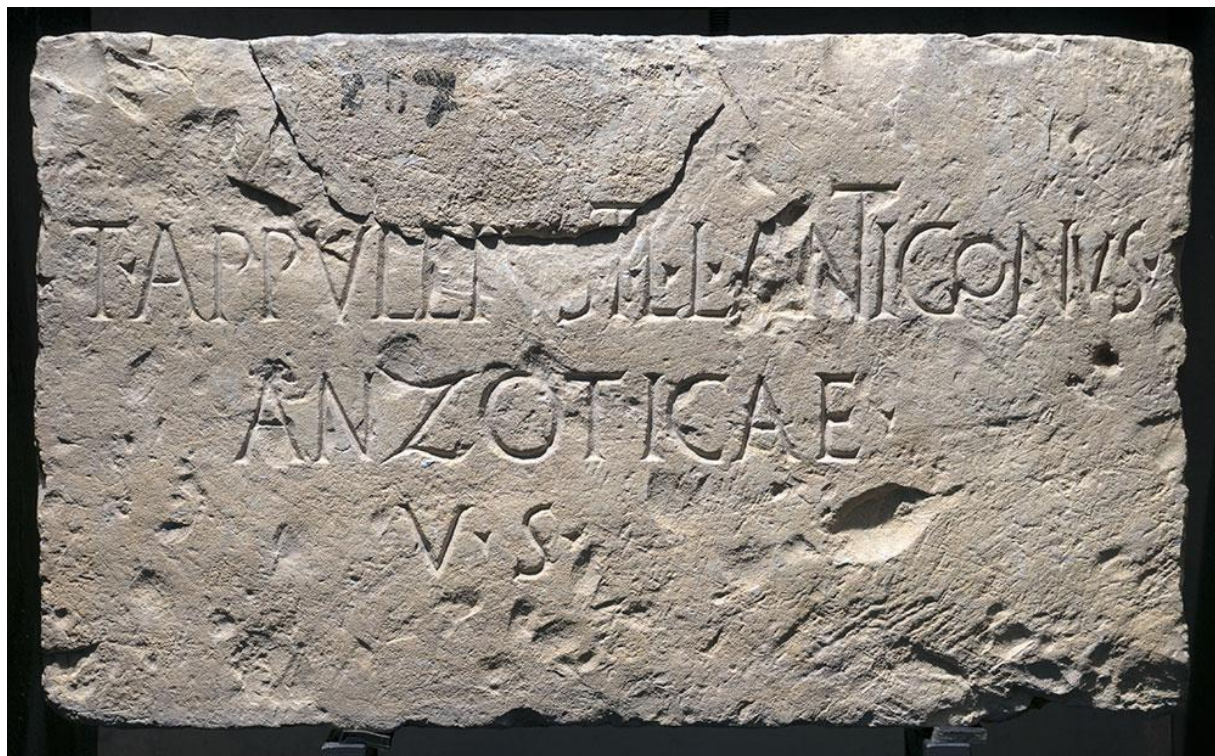

Slika 4. Crtež zavjetnog žrtvenika božici Heiji s otoka Paga Caska, (24.g.)

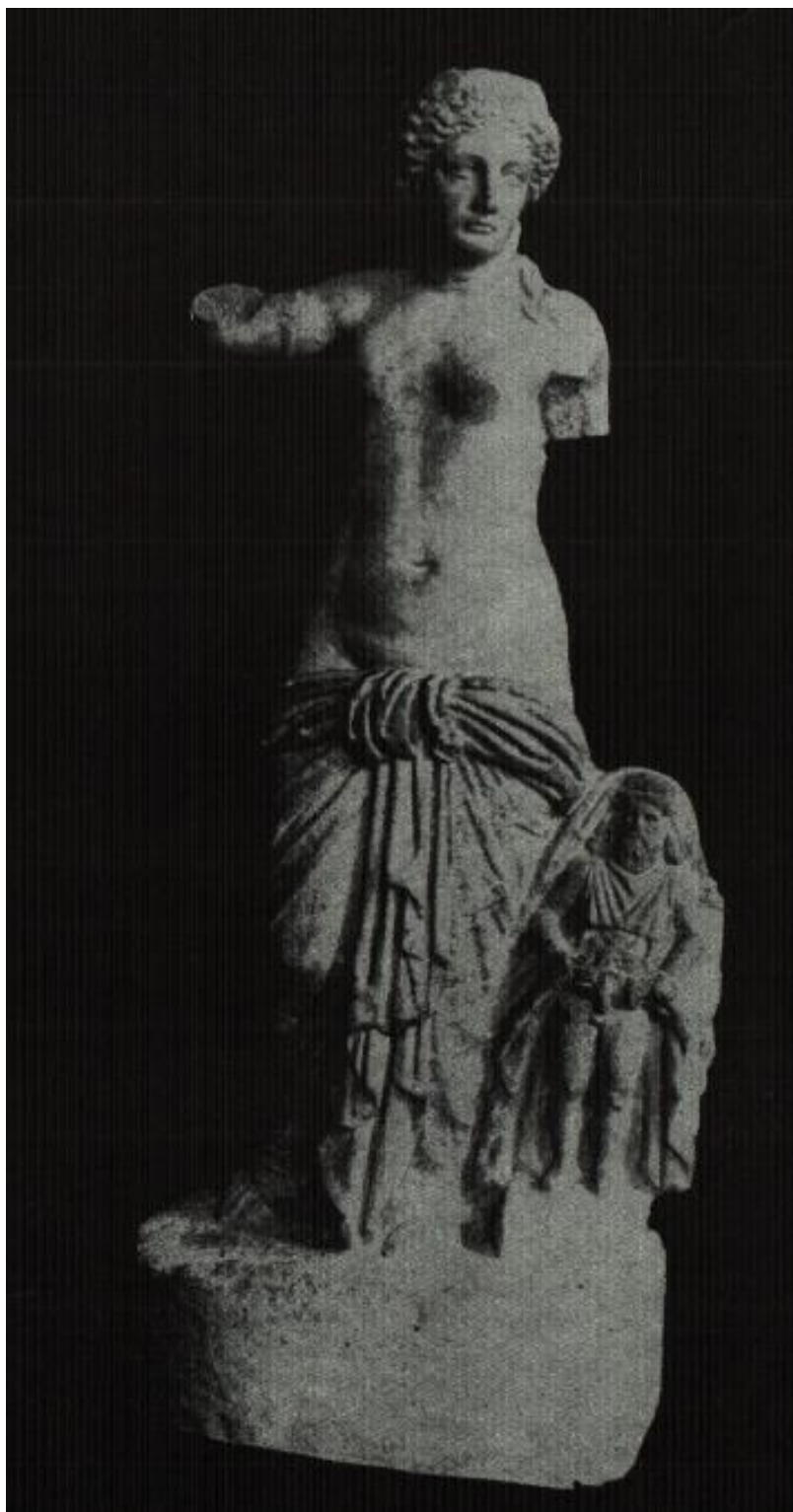

Slika 5. Zavjetni žrtvenik božici Iriji iz Jesenovika nepoznata lokacija, (1. – sredina 2. st.)

Slika 6. Zavjetni žrtvenik božici Anzotiki iz Nina
Arheološki muzej u Zadru (1. – sredina 2. st.)

Slika 7. Venera Anzotika s malim Prijapom
Nin, 1.st., Arheološki muzej u Splitu

1

2

3

4

Slika 8. Zavjetni žrtvenici posvećeni Sentoni
1- Labin (kat. br. 9); 2- Labin (kat. br. 10); 3- Labin (kat. br. 11); 4 – Plomin (kat. br. 13)

1

SENTONE
FELIX
S·L·M

2

3

Slika 9. Zavjetni žrtvenici posvećeni Sentoni
1- Plomin (kat. br. 14); 2- Trsat (kat. br. 15); 3- Katun (kat. br. 17)

Slika 10. Zavjetni žrtvenik posvećeni Latri iz Nadina
Arheološki muzej u Zadru (1. – 4. st.)

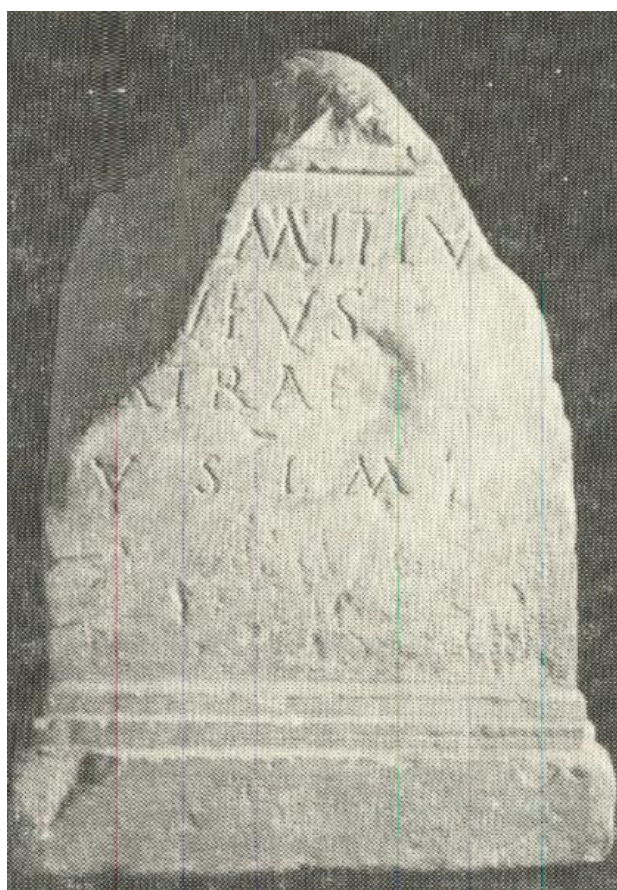

Slika 11. Zavjetni žrtvenik posvećeni Latri iz Nadina
Arheološki muzej u Zadru (1. – 4. st.)

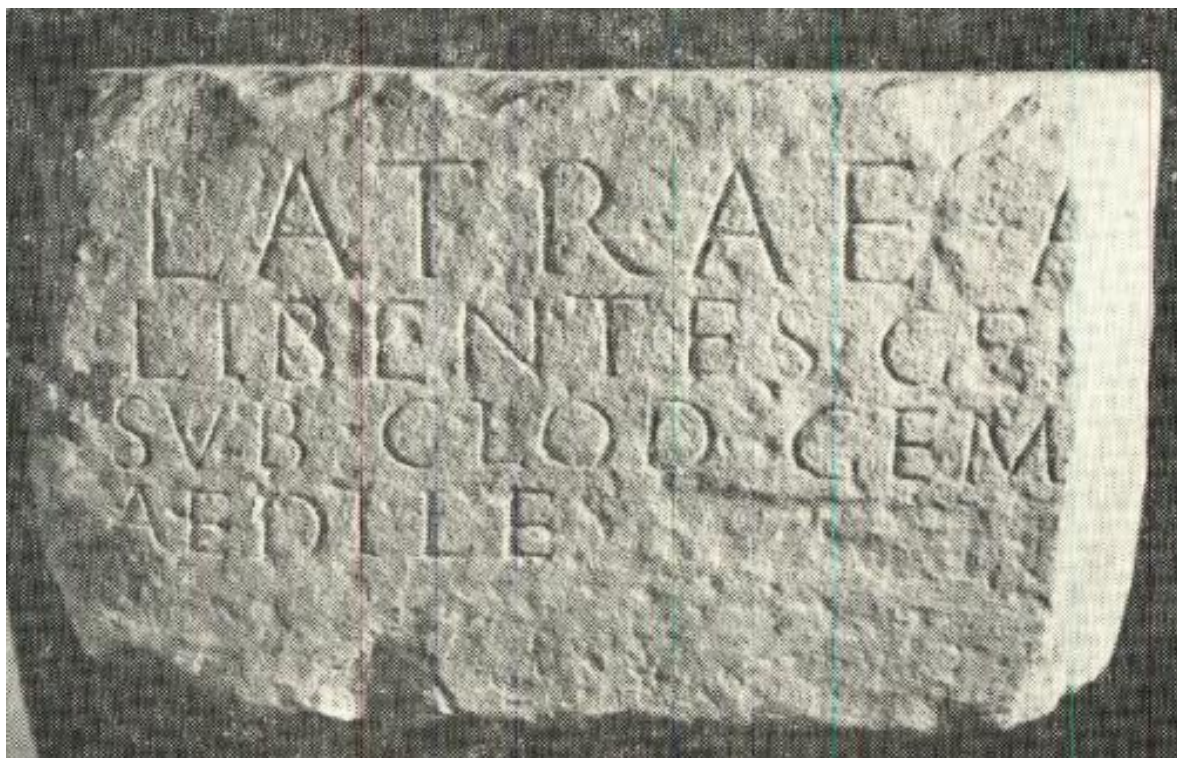

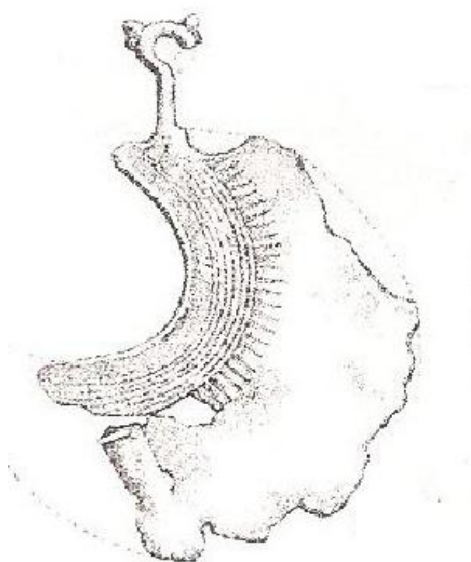
Slika 12. Zavjetni žrtvenik posvećeni Latri iz Karina
Arheološki muzej u Zadru, (1. – 4. st.)

Slika 13. Zavjetni žrtvenik posvećeni Latri iz Podgrada
Arheološki muzej u Zadru, (1. – 4. st.)

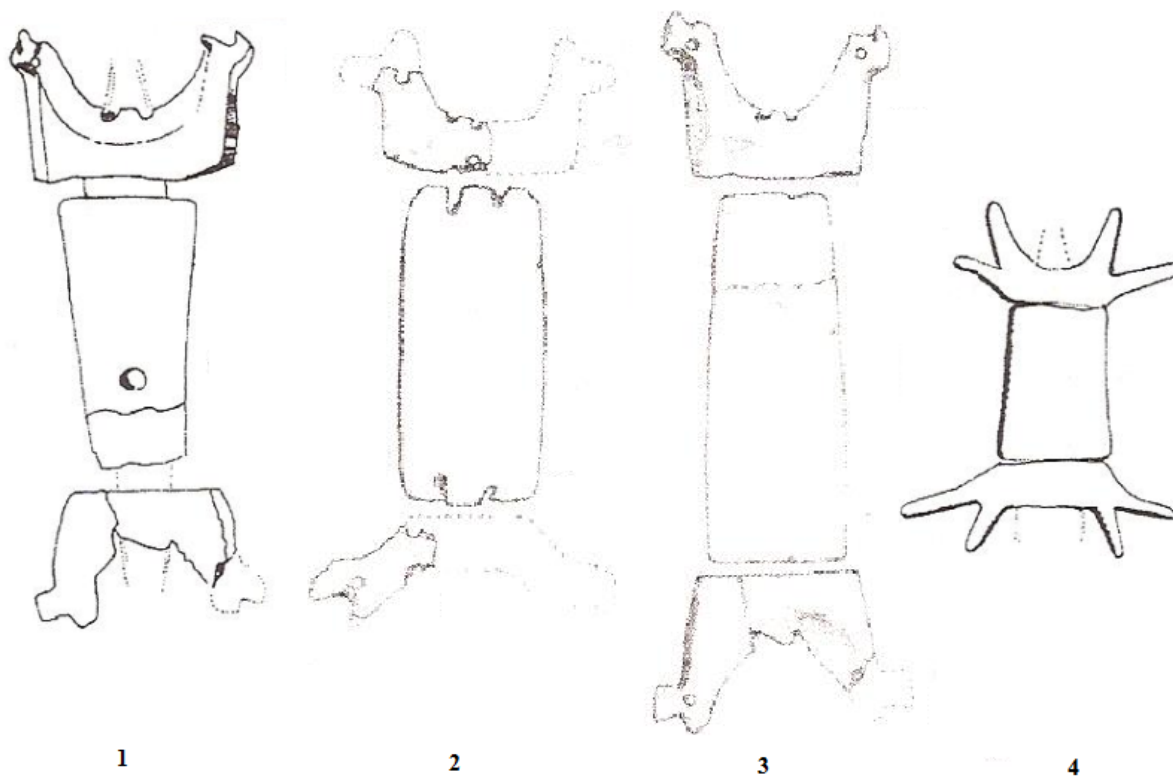

Slika 14. Zavjetni žrtvenik posvećeni Latri iz Podgrađa ili Nadina
Arheološki muzej u Zadru, (1. – 4. st.)

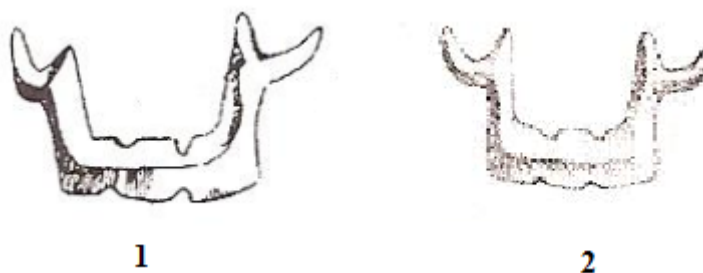
Slika 15. Liburnska britva s ptičjim likom na ručici
Grob 31 iz Nina (II faza; 8/7.st. pr. Kr.)

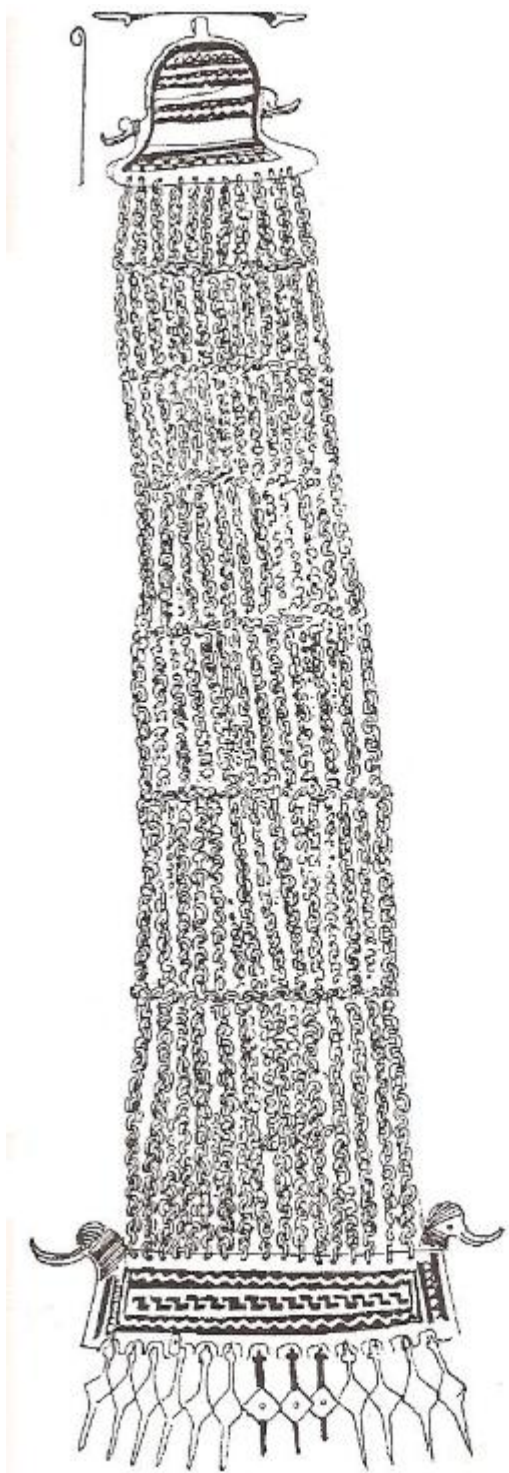
Slika 16. Trodijelne pektoralne pločice s ptičjim protomama

- 1 – Nin (I faza; 9. st. pr. Kr.)
- 2 – grob 6 iz Nina (II faza; 8/7.st. pr. Kr.)
- 3 – grob 21 iz Nina (II faza; 8/7.st. pr. Kr.)
- 4 – Nin (IIb faza; 7.st. pr. Kr.)

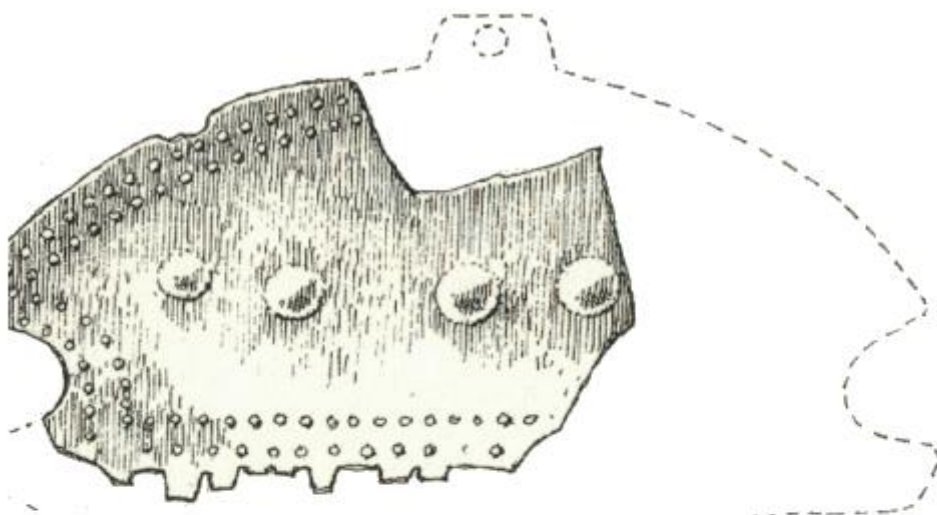

Slika 17. Mali privjesci s antitetički postavljenim glavama ptica

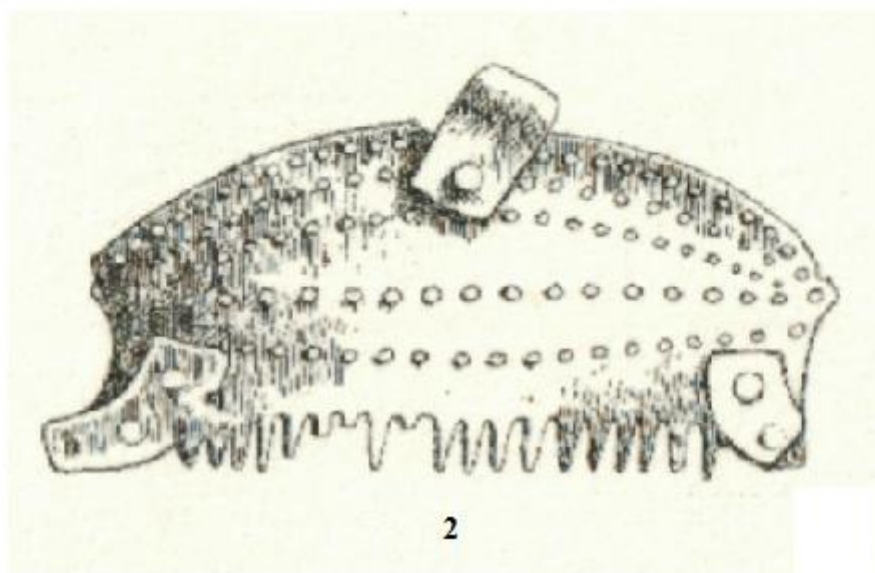
- 1 – Nin (IIb faza; 7.st. pr. Kr.)
- 2 – grob 69 iz Nina (II faza; 8/7.st. pr. Kr.)

Slika 18. Brončani višedijelni pektoralni nakit s ptičjim protomama i privjescima
Zaton Ninski (IIb faza; 7.st. pr. Kr.), Arheološki muzej u Zadru

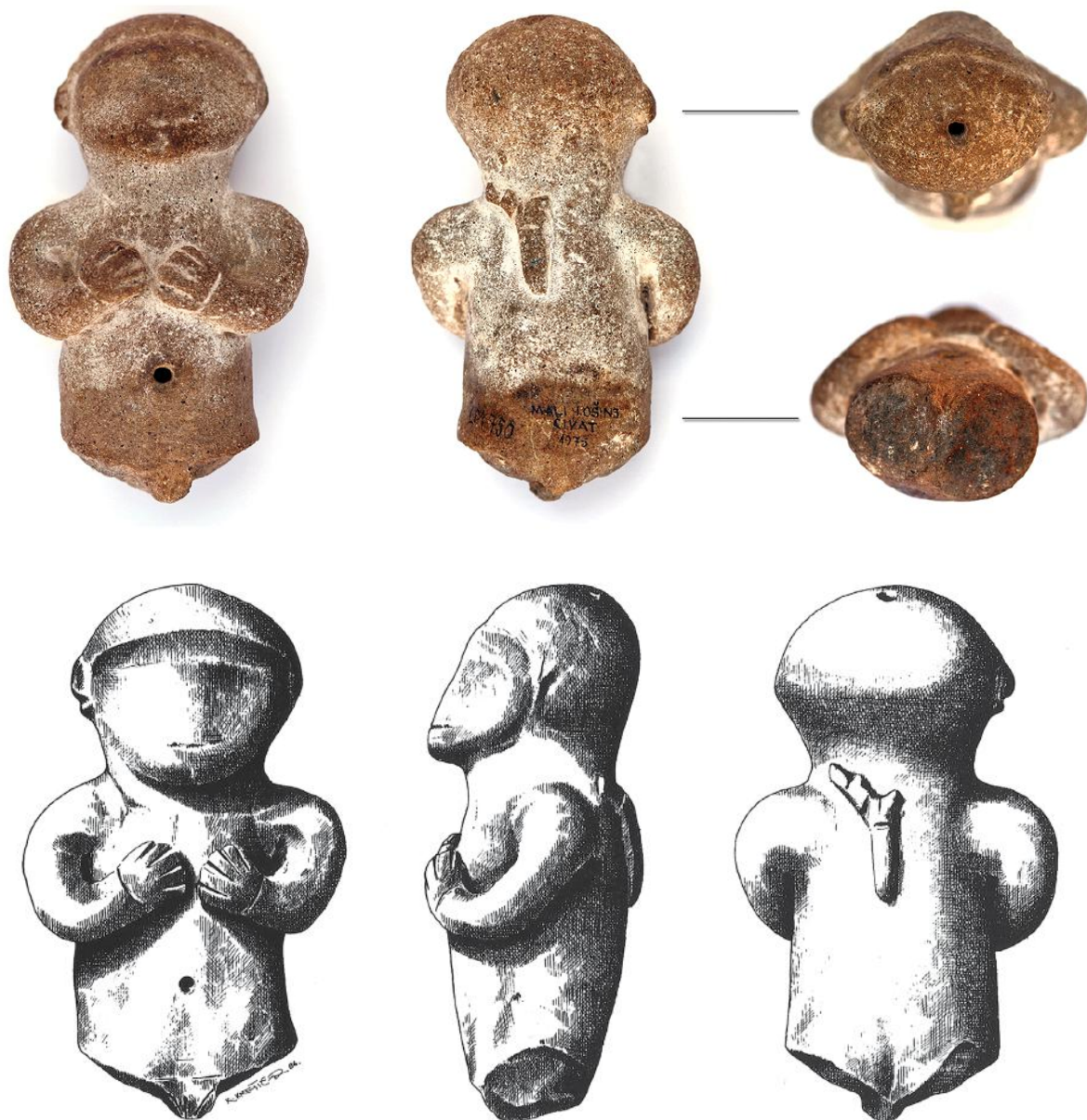
1

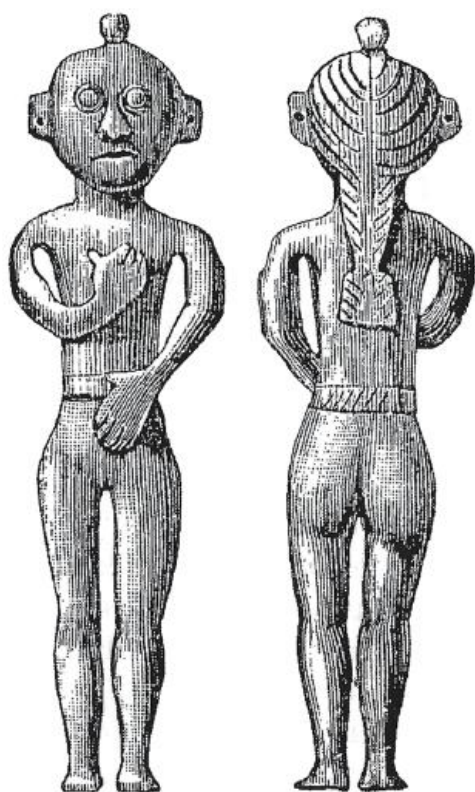
2

Slika 19. Česljevi iz liburnskih grobova
 1- grob 23, Nin (III faza; 6. st. pr. Kr.)
 2- grob 12, Nin (III faza; 6. st. pr. Kr.)

Slika 20. Dama s Čikata (dimenzije: 10,4 x 6,6 x 4, 8 cm)
Čikat kraj Malog Lošinja, 7/6. st. pr. Kr., Lošinjski muzej

1

2

Slika 21. Primjeri etrušćanske plastike iz 7. stoljeća

1 – brončana figurina iz groba 83 nekropole Novilara-Servici (7. st.);

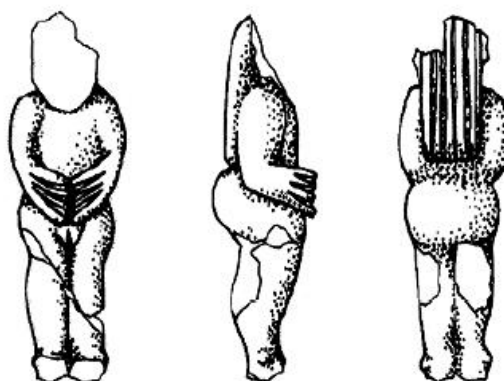
2 – kanopska urna iz Chiusija (nalazište Castiglione del Lago i Dolciano) (7. st.)

1

2

3

Slika 22. Primjeri etruščanske plastike iz 7. stoljeća

1 –figurina od slonove kosti iz nalazišta Marsiliana D'Albegna (Circolo della Fibula) (7. st.)

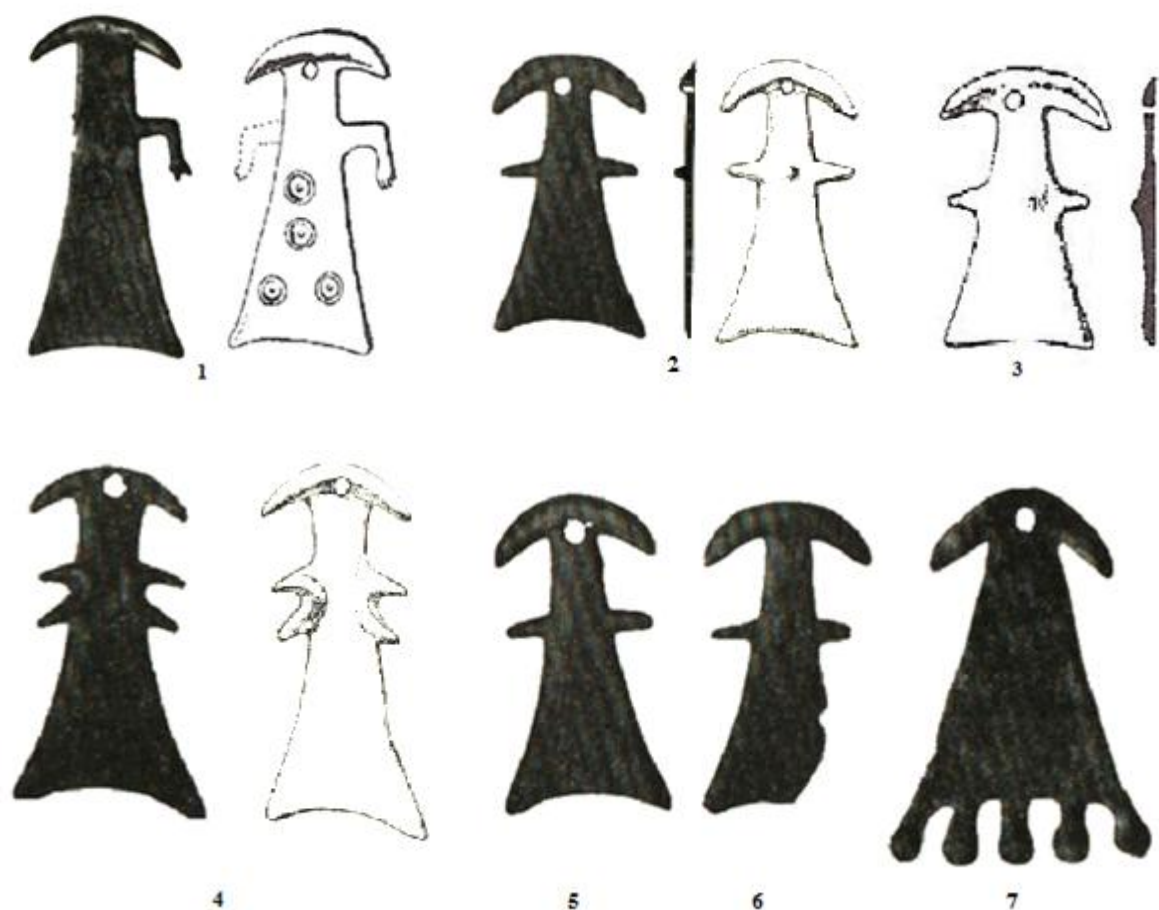
2 – jantarna figurina iz nalazišta Populonia (Poggio alla Guardia) (7. st.)

3 – jantarna figurina iz nalazišta Satrico i Ascoli (?) (7. st.)

Slika 23. Antropomorfni privjesak iz Picuga
Grob 87 u Picugima, 11/10. st. pr. Kr., Arheološki muzej Istre u Puli

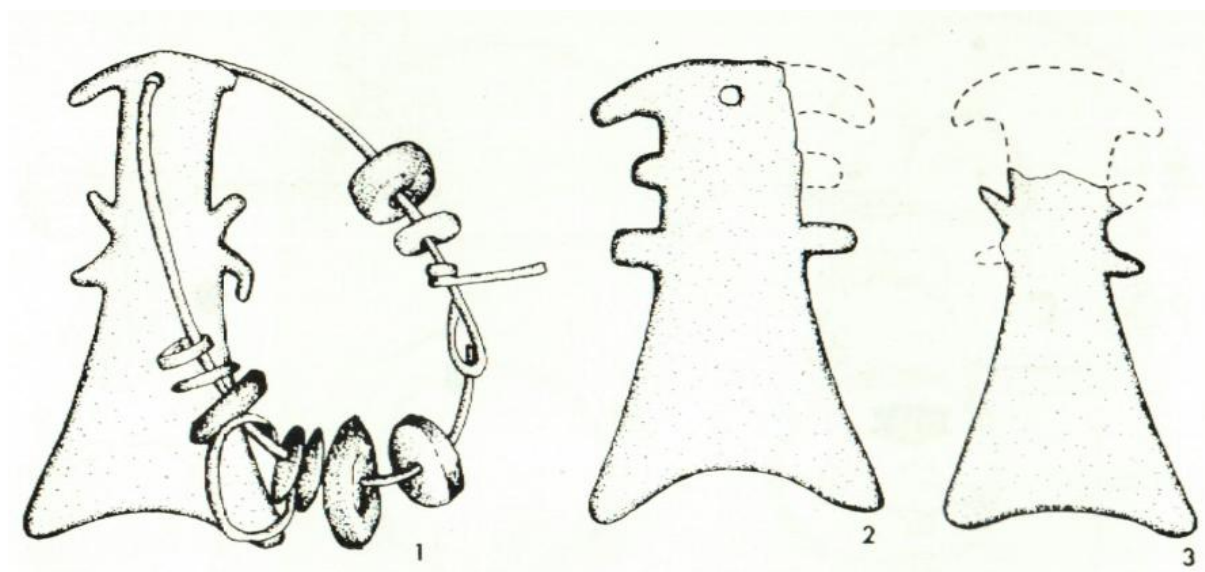

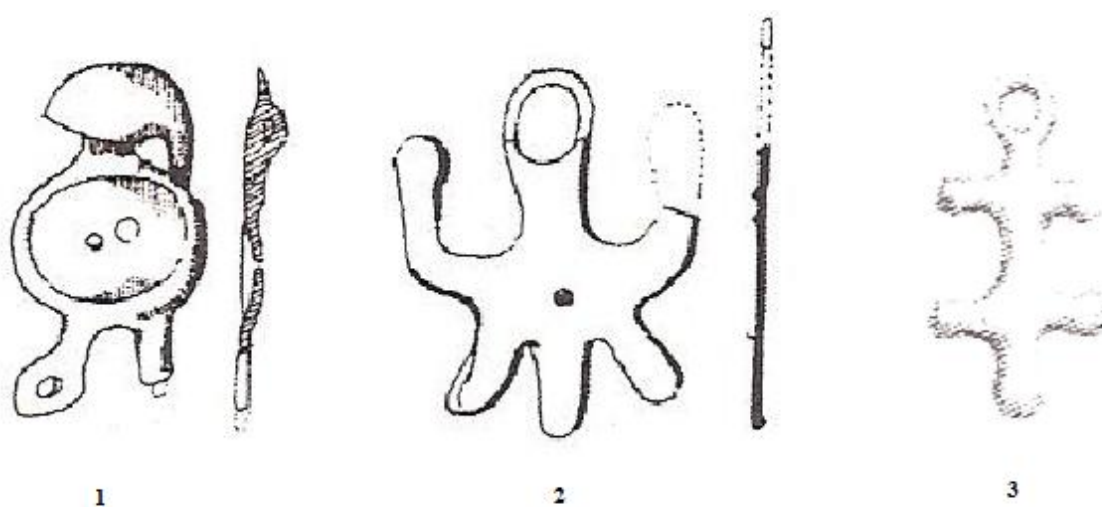
Slika 24. Čovjekoliki privjesci s liburnskog teritorija (III faza; 6. st. pr. Kr.)

- 1 – zbirka Snjegovoj, Nin (visina: 5,2 cm)
- 2 – grob 3, Zaton kraj Nina (visina: 4,5 cm)
- 3 – Ljubač (visina: 4 cm)
- 4 – grob 3, Zaton kraj Nina (visina: 4,6 cm)
- 5 – grob 3, Zaton kraj Nina (visina: 4,5 cm)
- 6 – grob 5, Zaton kraj Nina (visina: 4,4 cm)
- 7 – grob 5, Zaton kraj Nina (visina: 6 cm)

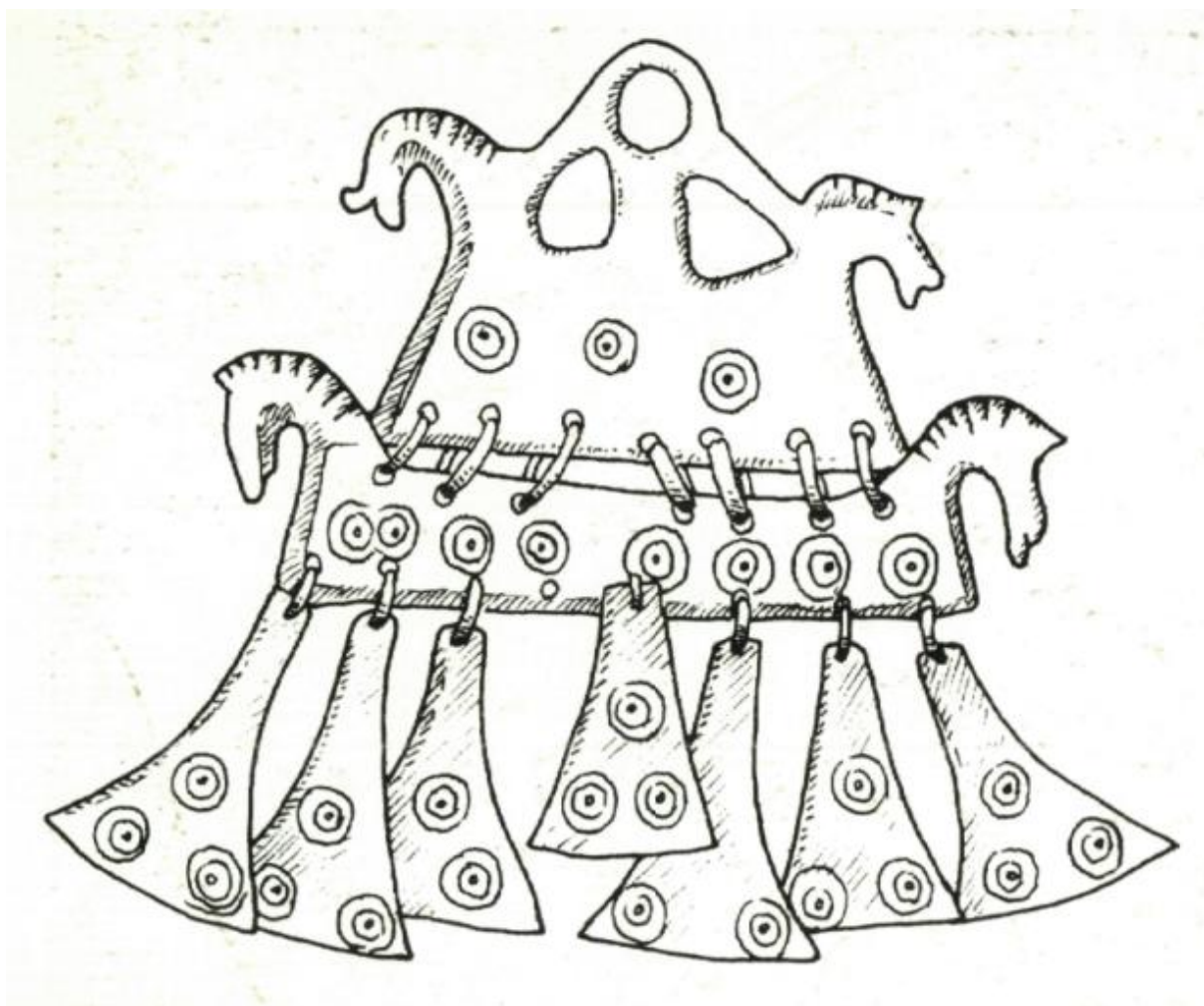
Slika 25. Čovjekoliki privjesci s Kolana na otoku Pagu (III faza; 6. st. pr. Kr.)
1- na privjesak su aplicirane brončane alkice, jantar i staklena zrna

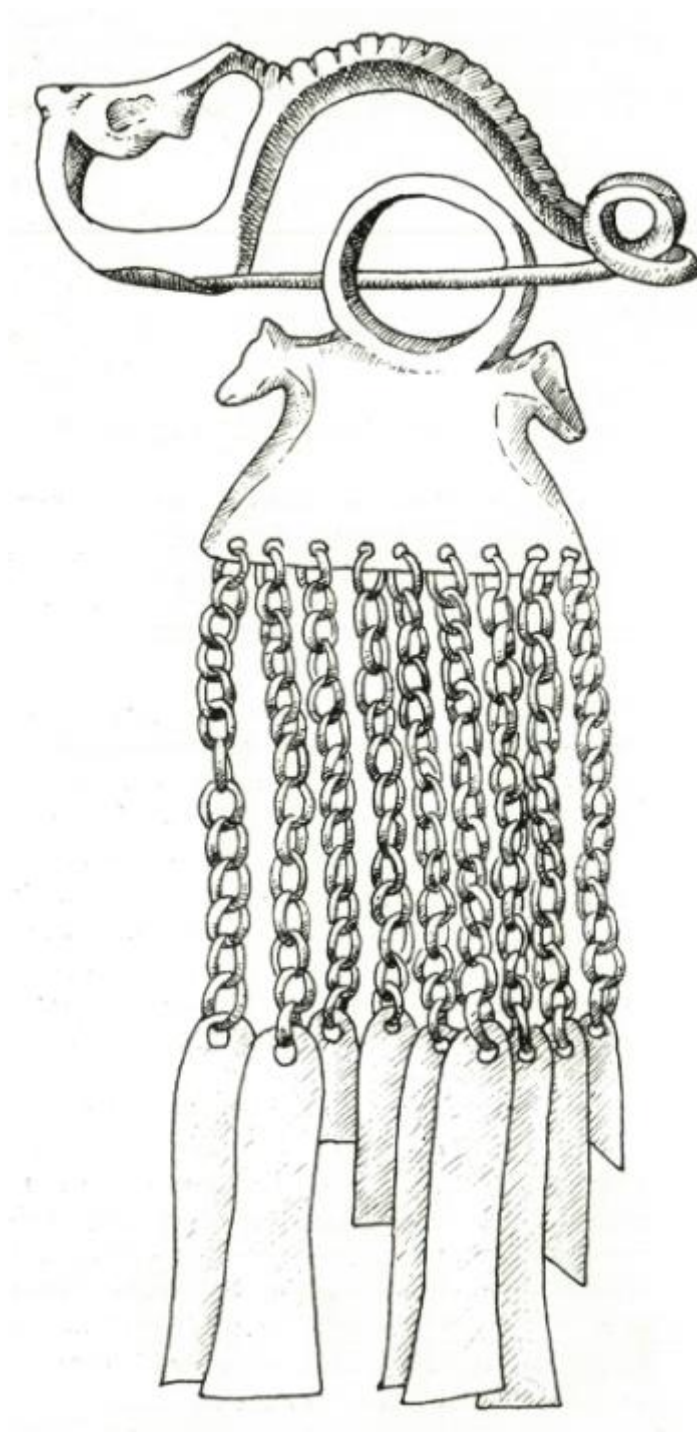
Slika 26. Čovjekoliki privjesci s falusoidnim atributima
1 – Nin (III faza; 6. st. pr. Kr.)
2 – nepoznato nalazište (V faza; 4/3. st. pr. Kr.)
3 – grob 12, Nin (III faza; 6. st. pr. Kr.)

Slika 27. Antropomorfni pektoralni privjesak iz Kastva
Kastav (IV. - V.a faza; 5. – 4.st. pr. Kr.)

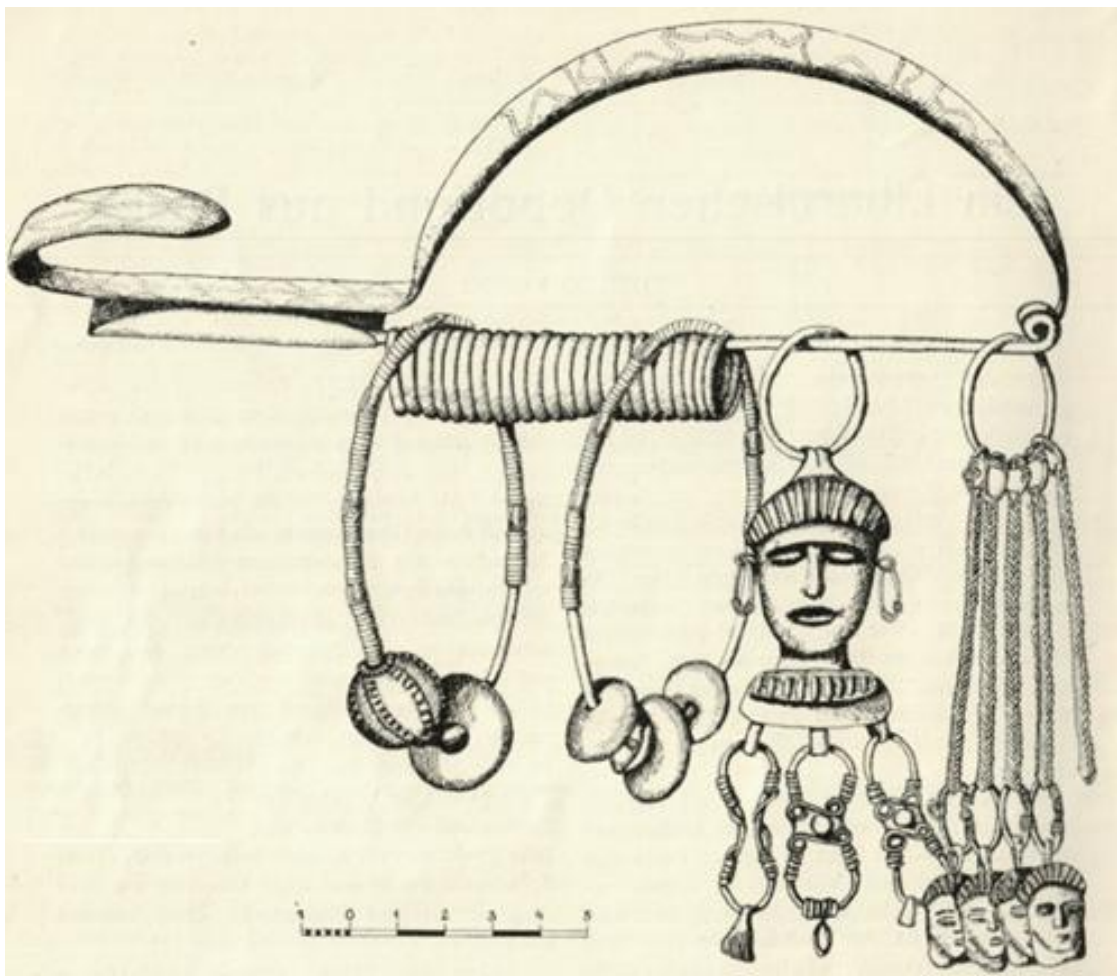

Slika 28. Brončani privjesak s konjskim protomama i stiliziranim privjescima iz Vinice
Vinica (IV - V.a faza; 5. – 4.st. pr. Kr.)

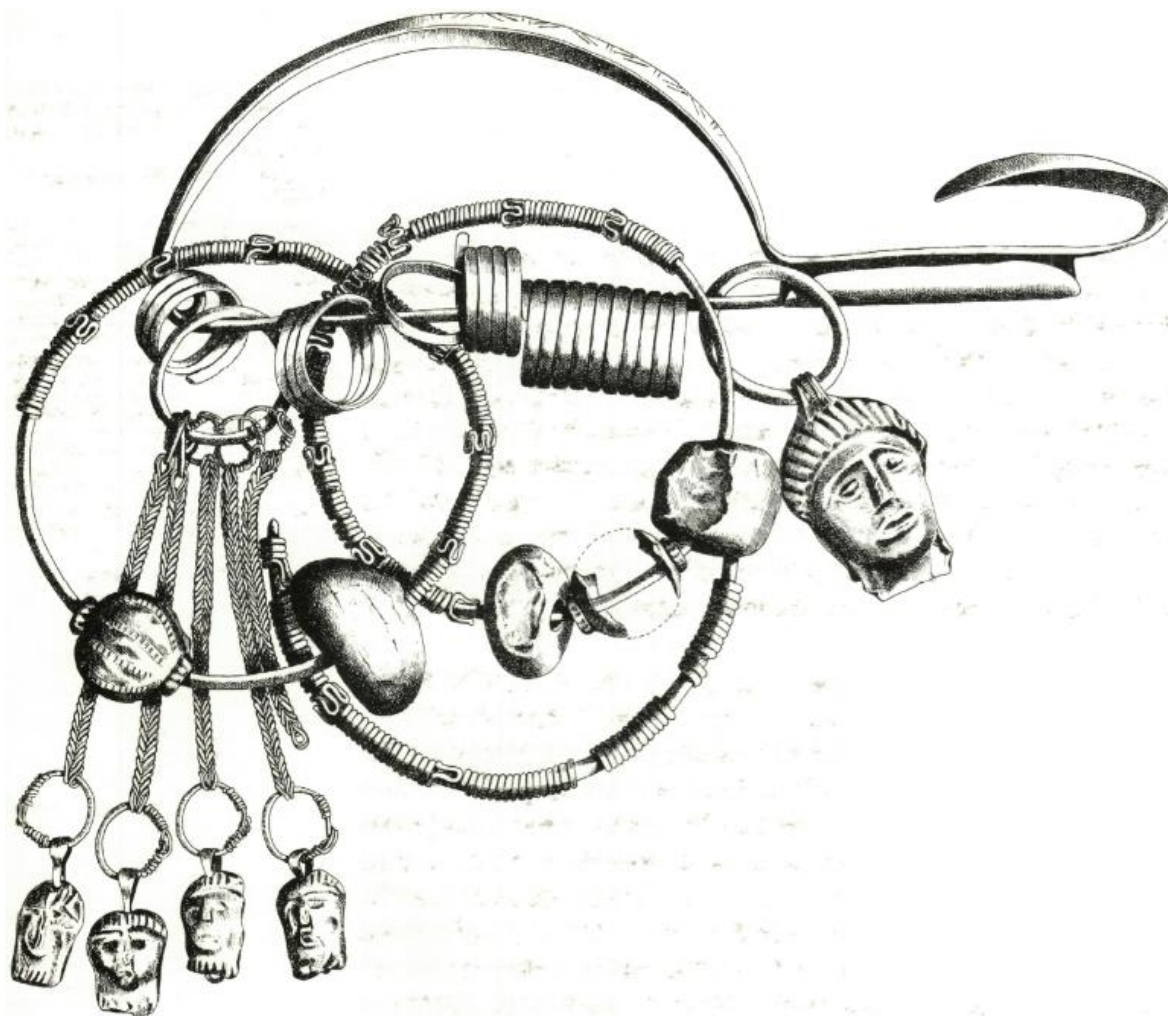

Slika 29. Zoomorfna fibula s velikim pektoralnim privjeskom iz Grobnika
Grobnik (V.a faza; 4.st. pr. Kr.)

Slika 30. Srebrni liburnski nakit helenističkog stila iz Baške
Baška na Krku (V. faza, 4 – 2. st. pr. Kr.), Prirodoslovni muzej u Beču
Prema Z. Vinski

Slika 31. Srebrni liburnski nakit helenističkog stila iz Baške
Baška na Krku (V. faza, 4 – 2. st. pr. Kr.), Prirodoslovni muzej u Beču
Crtež: K. Rončević

1

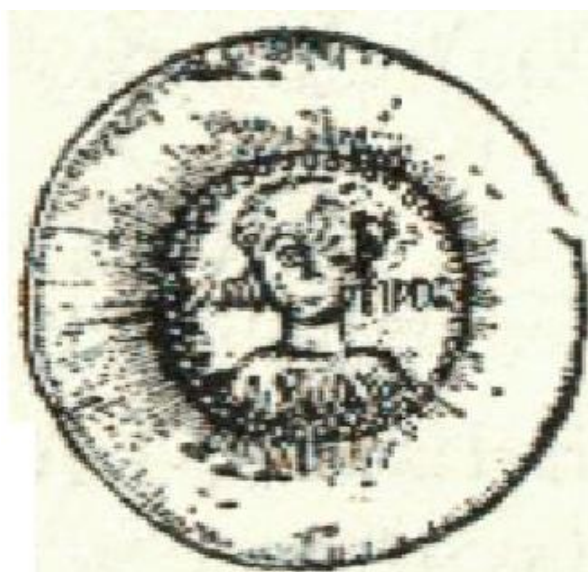
2

Slika 32. Fragmentarna okrugla fibula iz Nina (promjer: 5,35 cm)
grob 82, Nin (V. faza, 3–2. st. pr. Kr.), Arheološki muzej u Zadru

1 – fotografija fibule iz muzejske fonoteke

2 – crtež fibule (K. Rončević)

Slika 33. Okrugla fibula iz Nina
 Nin (V. faza, 2-1. st. pr. Kr.), Arheološki muzej u Zadru
 1 – fotografija fibule
 2 – crtež fibule

1

2

Slika 34. Pločasta fibula s dva ženska lika iz Nina
Nin (V. faza, 3– 2. st. pr. Kr.), Arheološki muzej u Zadru
1 – fotografija fibule iz muzejske fonoteke
2 – crtež fibule (K. Rončević)

Slika 35. Srebrni pojas iz groblja u Lisičiću kraj Asserije
Lisičić (V. faza, 2. st. pr. Kr.- 1.st.), Arheološki muzej u Splitu

Slika 36. Liburnski srebrni nakit iz Nina
Grob 82, Nin (V. faza, 3– 2. st. pr. Kr.), nepoznata lokacija

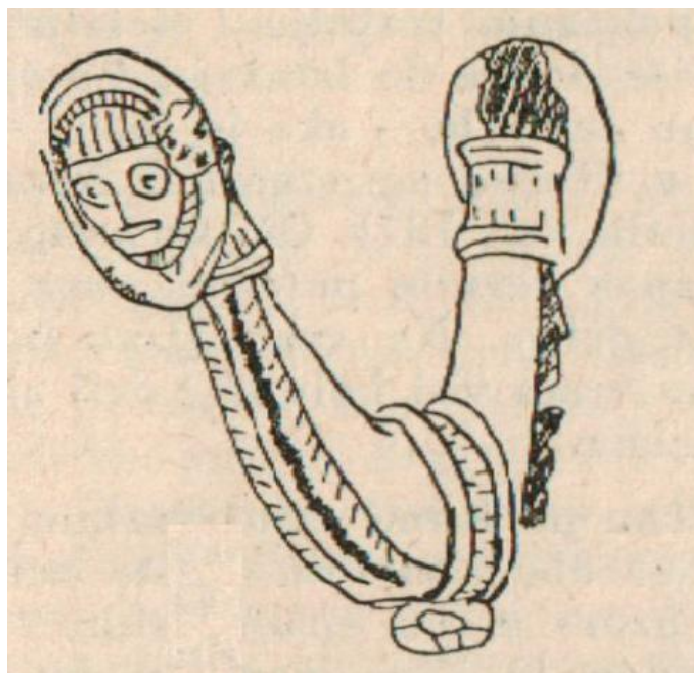

Slika 37. Liburnski privjesak s femininim atributima
Nepoznato podrijetlo (V. faza, 5.-1. st. pr. Kr.), nepoznata lokacija

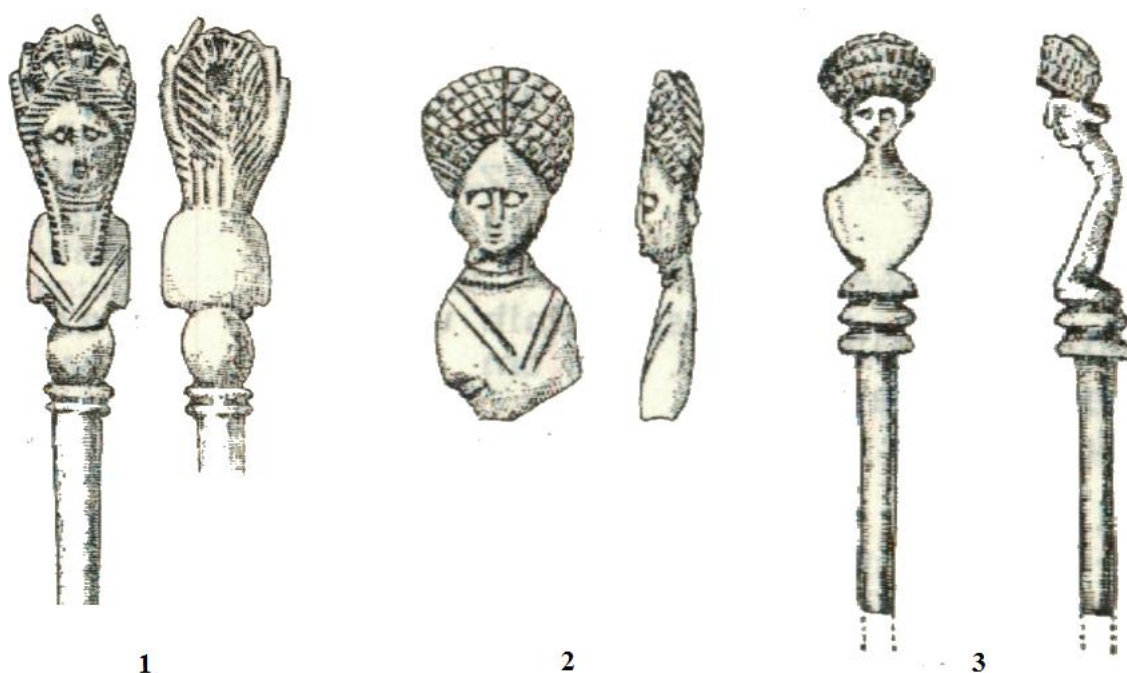

Slika 38. Liburnski privjesak sa stiliziranom ženskom glavom
nepoznato podrijetlo; Asseria? (V. faza, 5.-1. st. pr. Kr.), Arheološki muzej u Splitu

Slika 39. Liburnska naušnica sa stiliziranom ženskom glavom
nepoznato podrijetlo (V. faza, 5.-1. st. pr. Kr.), Arheološki muzej u Splitu

Slika 40. Koštane ukosnice sa ženskim glavama
1 – Nin (2. st.)
2 – Nin (2.st.)
3- Nin (2.st.); Muzej ninskih starina

Slika 41. Koštana ukosnica sa ženskim nagim likom
Nin (2. st.); Muzej ninskih starina

Slika 42. Italsko-etrusčanska imitacija korintske keramike (prema: Nikolanci 1973a, 106-7.)
plato Rat nad Vičjom lukom na Braču (prva pol 6.st.); Arheološki muzej u Splitu

Slika 43. Arhajski alabastri s Visa (prema: Nikolanci 1968/1969: aribali i bobili) Vis (6. st.); Arheološki muzej Split, Područna arheološka zbirka Issa

Slika 44. Lekit
Vis (kasno 6. st.); Arheološki muzej Split, Split Grčko-helenistička zbirka

Slika 45. Kupa s očima i natpisom
Palagruža (kasno 6. st.); Arheološki muzej Split, Split Grčko-helenistička zbirka

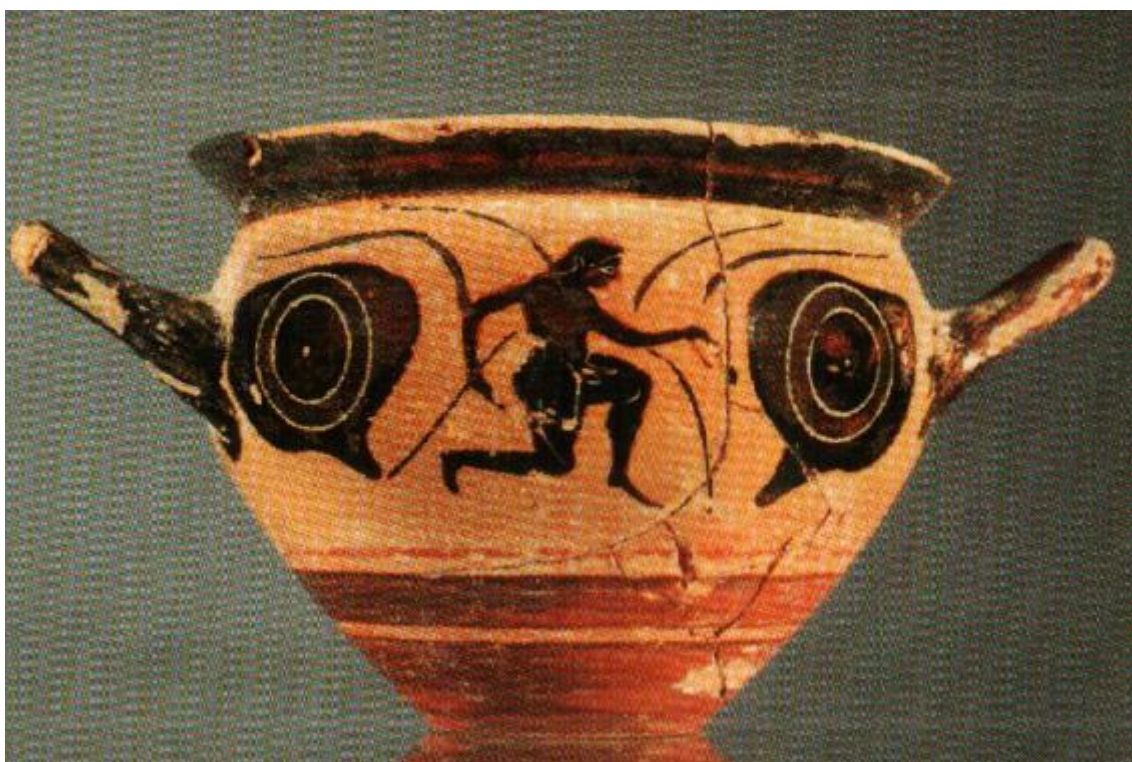

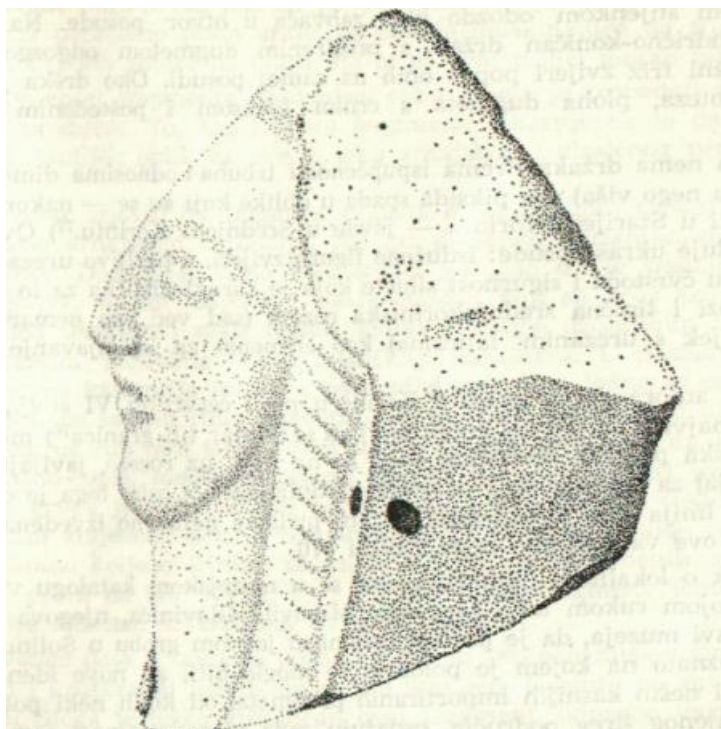
Slika 46. Crvenofiguralni ulomak s prikazom grčkog boga slikara Semele Palagruža (kasno 6. st.); zbirka Oreb

Slika 47. Fragment klazomenske keramike iz Zadra (prema: Nikolanci 1973a, 108 - 109.)
Forum u Zadru (kraj 6. st.); Arheološki muzej Zadar

Slika 48. Skif
Nin – Solana, grob 106 (kraj 6. st. pr.); Arheološki muzej Zadar

Slika 49. Profil kamene glave iz Visa
iz više zbirke Dojmi (6. st. pr.); Arheološki muzej Split

Slika 50. Terakotna glava Dioniza
nepoznata provenijencija, zbirka M. Abramića (početak 5. st.); Arheološki muzej Split

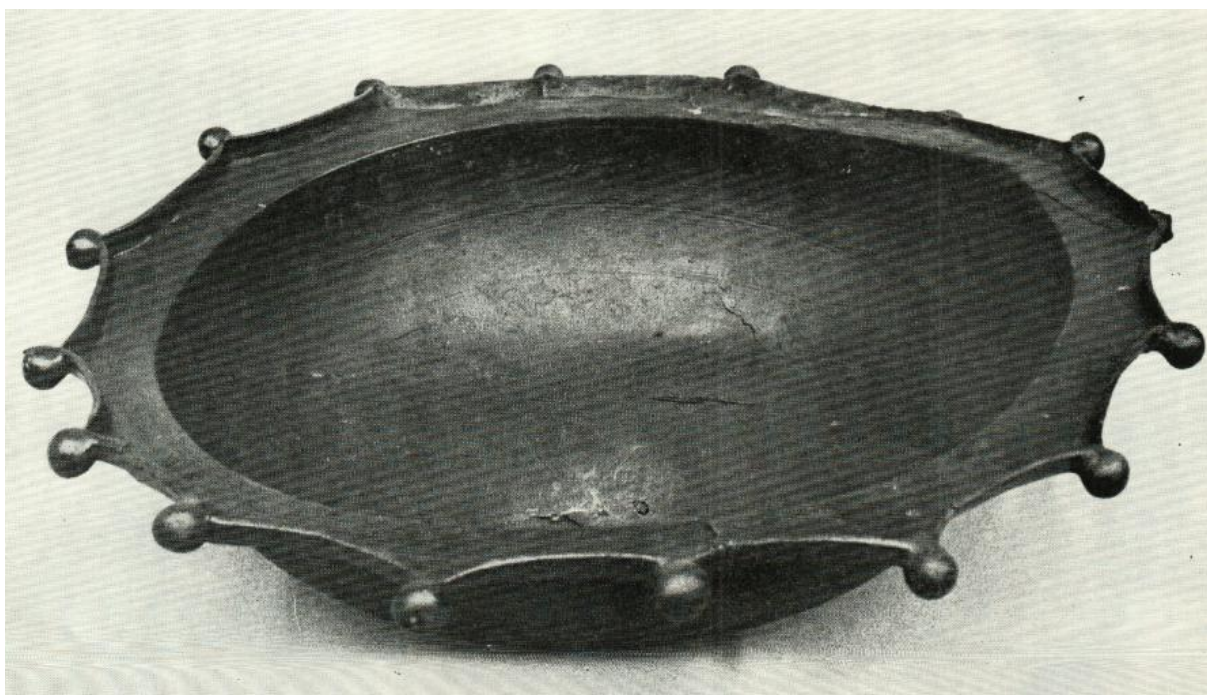

Slika 51. Arhajski brončani komast iz Dalmacije (prema: Nikolanci 1973a, 91 – 95.)
nepoznata provenijencija (6. st.); Arheološki muzej Split

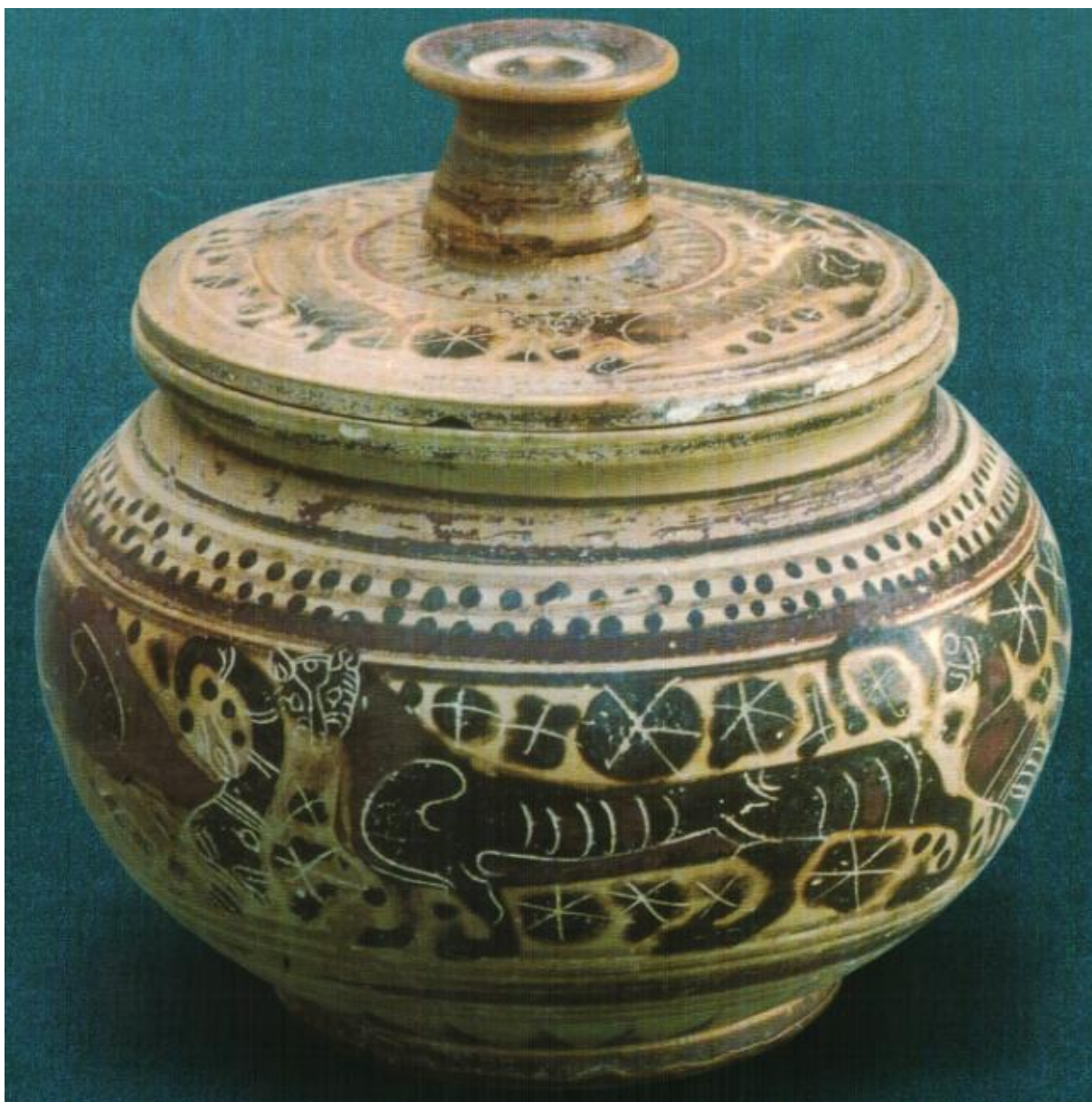

Slika 52. Fenički ili grčki brončani recipijent s grifonom (prema: Nikolanci 1973a, 95 - 98.)
nepoznata provenijencija, Vis ili Salona? (6 ili 5. st.); Arheološki muzej Split

Slika 53. Brončani recipijent s kuglicama (prema: Nikolanci 1973a, 98 - 99.)
nepoznata provenijencija, srednja Dalmacija (6. st.); Arheološki muzej Split

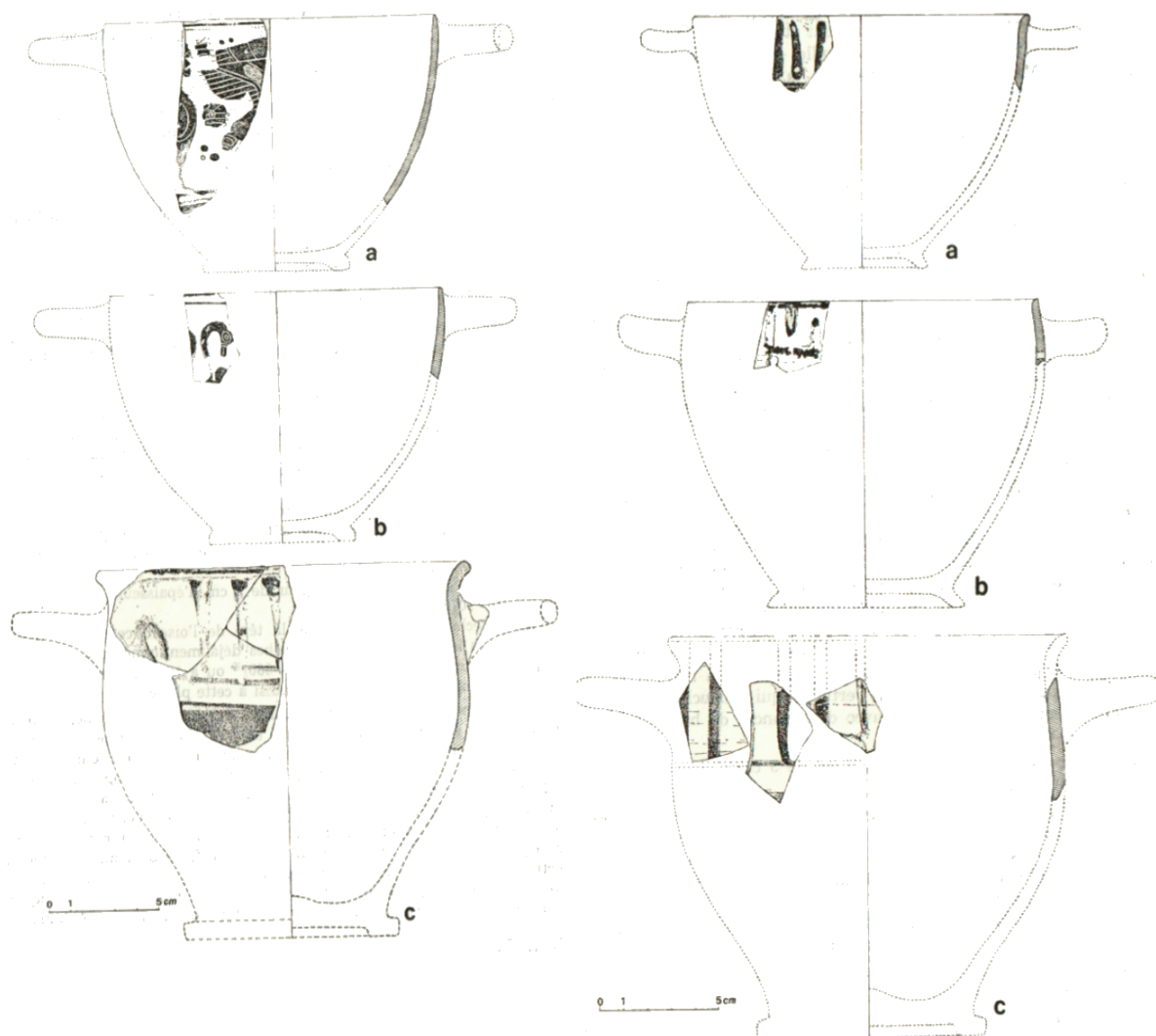
Slika 54. Korintska piksida sa životinjskim frizom iz Salone
Salona (kraj 7. ili 6. st.); Arheološki muzej Split

Slika 55. Trolisna enohoja s dva friza zvijeri
Blato na Korčuli, gradina Kopila? (7./6. st.); Dubrovački muzeji, Arheološki muzej

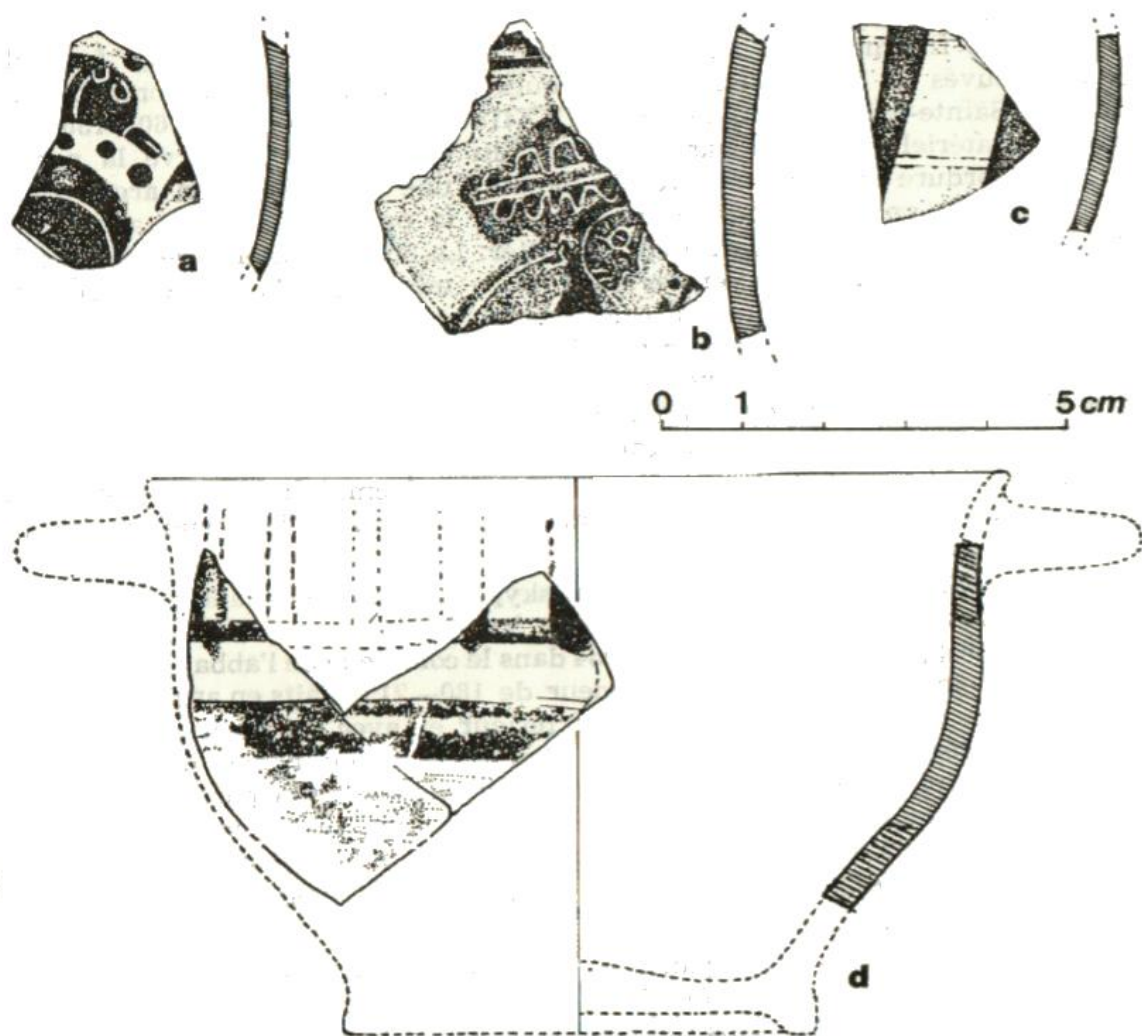

Slika 56. Ulomak s grafitom i Diomedovim imenom
Palagruža (5. st.); zbirka Oreb

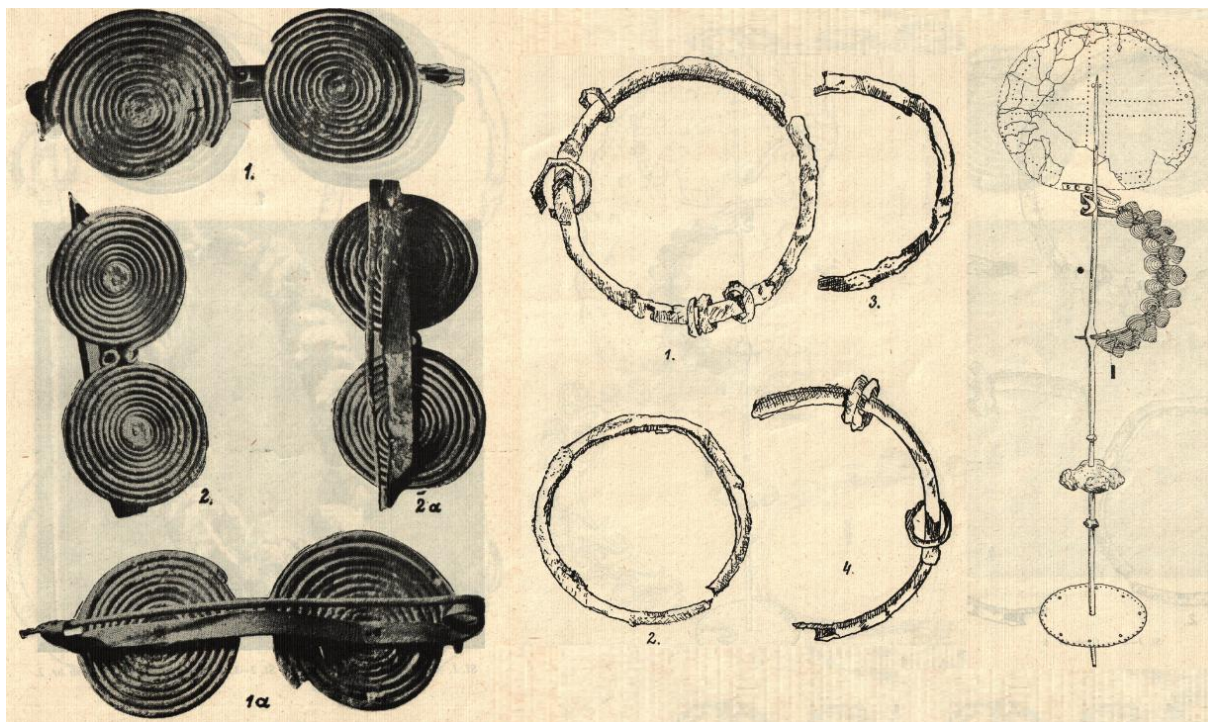

Slika 57. Fragmenti italo-korintske keramike iz Zadra i tipovi posuda zadrski Forum (zadnja četvrtina 7. st.); Arheološki muzej u Zadru

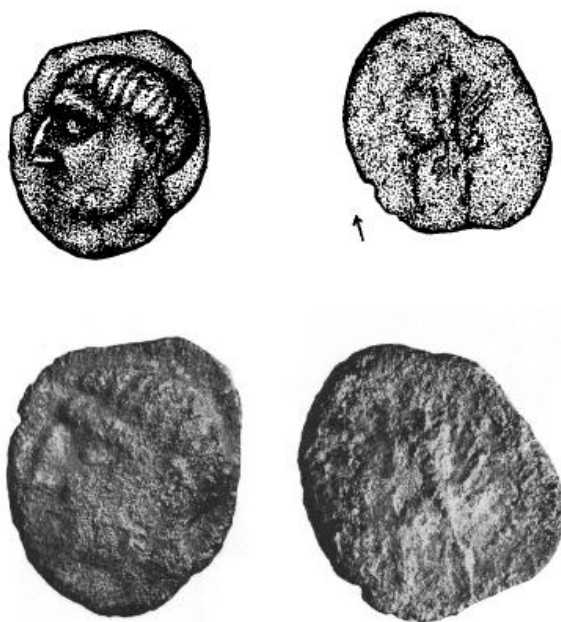

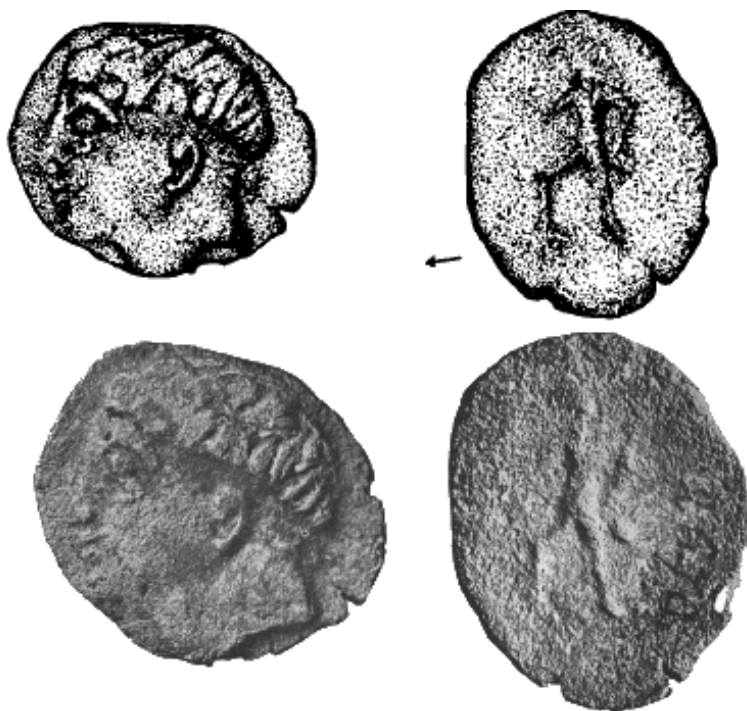
Slika 58. Fragmenti italo-korintske keramike iz Zadra i tip posude zadarski Forum (zadnja četvrtina 7. st.); Arheološki muzej u Zadru

Slika 59. Arheološki nalazi iz groba 6 u Osoru
Grob 6, Osor, otok Cres (9 – sredina 7. st.); Arheološki muzej Istre u Puli

Slika 60. Srebrni novac kralja Baleja iz risanske kovnice
Av: vladareva glava nalijevo; Rv: Artemida s bakljom u desnoj i dva koplja u lijevoj ruci
promjer: 18 x 15 mm; težina: 2,6 g; Arheološki muzej u Zagrebu

Slika 61. Srebrni novac kralja Baleja iz risanske kovnice
 Av: vladareva glava nalijevo; Rv: Artemida s malo sačuvanih elemenata
 promjer: 20 x 16 mm; težina: 2,5 g; Arheološki muzej u Zagrebu

Slika 62. Srebrni novac kralja Baleja iz farske kovnice
 Av: vladareva glava naslijevo; Rv: Artemida s bakljom i dva kratka koplja; Balejeva legenda
 promjer: 16,5 x 15 mm; težina: 2,8 g; Arheološki muzej u Zagrebu

Slika 63. Srebrni novac kralja Baleja iz nepoznate kovnice
 Av: vladareva glava nalijevo; Rv: Artemida s bakljom i dva kratka koplja; Balejeva legenda
 promjer: 17 x 15,5 mm; težina: 3 g; Arheološki muzej u Zagrebu

Slika 64. Brončana glava božice Artemide (prema: Cambi 2002, 123 -130.)
Arheološki muzej grada Visa

Slika 65. Kipić sjedećeg ženskog lika
rano željezno doba, arhaika?; Arheološki muzej grada Visa

Slika 66. Zavjetni natpis posvećeni Dijani iz Senja
2.st., Gradski muzej Senj (kat. br. 32)

Slika 67. Zavjetni natpis posvećeni Dijani iz Senja
2.st., Gradski muzej Senj (kat. br. 33)

Slika 68. Novac s legendom KOPKYPAION
 Av: Apolonova glava nadesno; Rv: klas i legenda KOPKYPAION
 1 – Vis, Arheološki muzej u Zagrebu
 2 – Lumbarda (?), Arheološki muzej u Zagrebu

Slika 69. Aribal
Blato na Korčuli, gradina Kopila (?) (7./6. st.); Dubrovački muzeji, Arheološki muzej

Slika 70. Aribal (prema Kirigin 2010, 114.; Poklečki Stošić 2010, 205.: balzamarij)
Blato na Korčuli, gradina Kopila (?) (6. st.); Dubrovački muzeji, Arheološki muzej

9. POPIS PRILOGA

Tablica 1. Liburnska autohtona ženska božanstva (str. 20)

Prema: Kurilić 2008, 26. i Vorano 2006, 9 – 10.

Tablica 2. Kronologije liburnske grupe (str. 37)

Prema: Batović 1965, 55 – 71.; Batović 2005, 16 -21.

Tablica 3. Nova kronologija starijeg željeznog doba liburnske grupe (str. 37)

Prema: Blečić Kavur i Podrug 2014, 87 – 89.

Tablica 4. Pregled relativnokronoloških periodizacija za područje Liburnije u odnosu na revidiranu srednjoeuropsku periodizaciju (str. 38)

Iz: Blečić Kavur i Podrug 2014, 88.

Tablica 5. Podaci o jadranskim Apsirtidima i Artemidinom kultu (str. 76)

Prema: Katičić 1995c, 73 -74.; Rossignoli 2004, 71-72.; 316.; Nadareishvili 2010/2011, 69 -70.

Prilog iz izvora 1: Prijevod relevantnih stihova iz tragedije *Okovani Prometej* (str.)

Prema: *Aesch. Prom.* 829 - 841.; Dukat i Rac 2005, 63.; Katičić 1995d, 162.

Prilog iz izvora 2. Prijevod relevantnih stihova o Artemidnim otocima iz *Argonautike* Apolonija Rođanina (str.)

Prema: *Apoll. Rhod.* IV. 329 – 335.; 480 - 481; Glavičić 2008, 421.; 427; Katičić 1995c, 56 – 57.; 73.

Prilog iz izvora 3. Prijevod relevantnih stihova o Crnoj Kerkiri iz *Argonautike* Apolonija Rođanina (str.)

Prema: *Apoll. Rhod.* IV. 561 - 571; Glavičić 2008, 433 - 435; Katičić 1995c, 101-102.

Slika 1. Karta istočne jadranske obale u 1. st. prema *Prirodoslovlju* Plinija Starijeg

Preuzeto: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons37/Liburnia_1st_AD.png

Slika 2. Zavjetni žrtvenik božici Aitiki iz Rapca / Lapidarij Narodnog muzeja u Labinu, (1. – sredina 2. st.)

Preuzeto: Girardi-Jurkić 2005, 120.

Slika 3. Zavjetni žrtvenik božici Jutosiki iz Labina/ Lapidarij Narodnog muzeja u Labinu, (1.-3. st.)

Preuzeto: Girardi-Jurkić 2005, 120.

Slika 4. Crtež zavjetnog žrtvenika božici Heiji s otoka Paga / Caska, (24.g.)

Preuzeto: Girardi-Jurkić 2005, 120.

- Slika 5. Zavjetni žrtvenik božici Iriji iz Jesenovika / nepoznata lokacija, (1. – sredina 2. st.)**
Preuzeto: Girardi-Jurkić 2005, 132.
- Slika 6. Zavjetni žrtvenik božici Anzotiki iz Nina / Arheološki muzej u Zadru (1. – sredina 2. st.)**
Preuzeto: <http://www.ubi-erat-lupa.org/imagelink/index.php?Nr=24147>
- Slika 7. Venera Anzotika s malim Prijapom / Nin, 1.st., Arheološki muzej u Splitu**
Preuzeto: Cambi 1980, 279.
- Slika 8. Zavjetni žrtvenici posvećeni Sentoni [1- Labin (kat. br. 9); 2- Labin (kat. br. 10); 3- Labin (kat. br. 11); 4 – Plomin (kat. br. 13)]**
Preuzeto: Girardi-Jurkić 2005, 120 - 128.
- Slika 9. Zavjetni žrtvenici posvećeni Sentoni [1- Plomin (kat. br. 14); 2- Trsat (kat. br. 15); 3- Katun (kat. br. 17)]**
Preuzeto: Girardi-Jurkić 2005, 120 - 128.
- Slika 10. Zavjetni žrtvenik posvećeni Latri iz Nadina / Arheološki muzej u Zadru (1. – 4. st.)**
Preuzeto: Medini 1984b, T. I.
- Slika 11. Zavjetni žrtvenik posvećeni Latri iz Nadina / Arheološki muzej u Zadru (1. – 4. st.)**
Preuzeto: Medini 1984b, T. II.
- Slika 12. Zavjetni žrtvenik posvećeni Latri iz Karina / Arheološki muzej u Zadru, (1. – 4. st.)**
Preuzeto: Medini 1984b, T. II.
- Slika 13. Zavjetni žrtvenik posvećeni Latri iz Podgrađa / Arheološki muzej u Zadru, (1. – 4. st.)**
Preuzeto: Medini 1984b, T. III.
- Slika 14. Zavjetni žrtvenik posvećeni Latri iz Podgrađa ili Nadina / Arheološki muzej u Zadru, (1. – 4. st.)**
Preuzeto: Medini 1984b, T. III.
- Slika 15. Liburnska britva s ptičjim likom na ručici / grob 31 iz Nina (II faza; 8/7.st. pr. Kr.)**
Preuzeto: Batović 2005, T. XXXVIII, 20.
- Slika 16. Trodijelne pektoralne pločice s ptičjim protomama [1 – Nin (I faza; 9. st. pr. Kr.); 2 – grob 6 iz Nina (II faza; 8/7.st. pr. Kr.); 3 – grob 21 iz Nina (II faza; 8/7.st. pr. Kr.) ; 2 – Nin (IIb faza; 7.st. pr. Kr.)]**
Preuzeto: Batović 2005, sl. 21, 2-3; T. XXXVIII, 8, 17.
- Slika 17. Mali privjesci s antitetički postavljenim glavama ptica [1 – Nin (IIb faza; 7.st. pr. Kr.); 2 – grob 69 iz Nina (II faza; 8/7.st. pr. Kr.)]**

Preuzeto: Batović 2005, sl. 21, 4; T. XXXVIII, 19.

Slika 18. Brončani višedijelni pektoralni nakit s ptičjim protomama i privjescima Zaton Ninski (IIb faza; 7.st. pr. Kr.), Arheološki muzej u Zadru

Preuzeto: Batović 2005, sl. 21, 1; Majnarić-Pandžić 1998a, 310.

Slika 19. Češljevi iz liburnskih grobova [1- grob 23, Nin (III faza; 6. st. pr. Kr.); 2- grob 12, Nin (III faza; 6. st. pr. Kr.)] Preuzeto: Batović 1987, T. XXXIX, 5.; T. XL, 9.

Preuzeto: Batović 1987, T. XXXIX, 5.; T. XL, 9.

Slika 20. Dama s Čikata (dimenzije: 10,4 x 6,6 x 4, 8 cm) / Čikat kraj Malog Lošinja, 7/6. st. pr. Kr., Lošinjski muzej

Preuzeto: Blečić Kavur 2014, 12. i Majnarić-Pandžić 1998a, 317.

Slika 21. Primjeri etruščanske plastike iz 7. stoljeća [1 – brončana figurina iz groba 83 nekropole Novilara-Servici (7. st.) 2 – kanopska urna iz Chiusija (nalazište Castiglione del Lago i Dolciano) (7. st.)]

Preuzeto: Blečić Kavur 2014, 21 i 25.

Slika 22. Primjeri etruščanske plastike iz 7. Stoljeća [1 –figurina od slonovače iz nalazišta Marsiliana D'Albegna (Circolo della Fibula) (7. st.); 2 – jantarna figurina iz nalazišta Populonia (Poggio alla Guardia) (7. st.); 3 – jantarna figurina iz nalazišta Satrico i Ascoli (?) (7. st.)]

Preuzeto: Blečić Kavur 2014, 33 i 35.

Slika 23. Antropomorfni privjesak iz Picuga (Grob 87 u Picugima, 11/10. st. pr. Kr., Arheološki muzej Istre u Puli)

Preuzeto: Majnarić-Pandžić 1998, 216.

Slika 24. Čovjekoliki privjesci s liburnskog teritorija (III faza; 6. st. pr. Kr.) [zbirka Snjegovoj, Nin (visina: 5,2 cm); grob 3, Zaton kraj Nina (visina: 4,5 cm); Ljubač (visina: 4 cm); grob 3, Zaton kraj Nina (visina: 4,6 cm); grob 3, Zaton kraj Nina (visina: 4,5 cm); grob 5, Zaton kraj Nina (visina: 4,4 cm); grob 5, Zaton kraj Nina (visina: 6 cm)]

Preuzeto: Batović 1955, 233 – 235; Batović 2005, sl. 21, 7-8; T. XL, 1-3.

Slika 25. Čovjekoliki privjesci s Kolana na otoku Pagu (III faza; 6. st. pr. Kr.) / 1- na privjesak su aplicirane brončane alkice, jantar i staklena zrna

Preuzeto: Batović 1973, 124. i T. CIV, 1 -3.

Slika 26. Čovjekoliki privjesci s falusoidnim atributima [1-Nin (III faza; 6. st. pr. Kr.); 2 – nepoznato nalazište (V faza; 4/3. st. pr. Kr.) ; 3 – grob 12, Nin (III faza; 6. st. pr. Kr.)]

Preuzeto: Batović 2005, sl. 21, 6 i 9; T. XL, 5.

Slika 27. Antropomorfni pektoralni privjesak iz Kastva / Kastav (IV. - V.a faza; 5. – 4.st. pr. Kr.)

Preuzeto: Majnarić-Pandžić 1998a, 312.

Slika 28. Brončani privjesak s konjskim protomama i stiliziranim privjescima iz Vinice

Vinica (IV - V.a faza; 5. – 4.st. pr. Kr.)

Preuzeto: Majnarić-Pandžić 1998a, 312.

Slika 29. Zoomorfna fibula s velikim pectoralnim privjeskom iz Grobnika / Grobnik (V.a faza; 4.st. pr. Kr.)

Preuzeto: Majnarić-Pandžić 1998a, 312.

Slika 30. Srebrni liburnski nakit helenističkog stila iz Baške / Baška na Krku (V. faza, 4 – 2. st. pr. Kr.), Prirodoslovni muzej u Beču

Preuzeto: Vinski 1956, 20.

Slika 31. Srebrni liburnski nakit helenističkog stila iz Baške / Baška na Krku (V. faza, 4 – 2. st. pr. Kr.), Prirodoslovni muzej u Beču / Crtež: K. Rončević

Preuzeto: Majnarić-Pandžić 1998b, 350.

Slika 32. Fragmentarna okrugla fibula iz Nina (promjer: 5, 35 cm) / grob 82, Nin (V. faza, 3– 2. st. pr. Kr.), Arheološki muzej u Zadru [1 – fotografija fibule iz muzejske fonoteke; 2 – crtež fibule (K. Rončević)]

Preuzeto: Batović 1959, T. IV, 4a; Batović 1960, 393 – 394; Majnarić-Pandžić 1998b, 349.

Slika 33. Okrugla fibula iz Nina / Nin (V. faza, 2-1. st. pr. Kr.), Arheološki muzej u Zadru [1 – fotografija fibule; 2 – crtež fibule]

Preuzeto: Batović 1981, T. 8. i sl. 7.

Slika 34. Pločasta fibula s dva ženska lika iz Nina /Nin (V. faza, 3– 2. st. pr. Kr.), Arheološki muzej u Zadru [1 – fotografija fibule iz muzejske fonoteke; 2 – crtež fibule (K. Rončević)]

Preuzeto: Batović 1959, T. IV, 5.; Majnarić-Pandžić 1998b, 349.

Slika 35. Srebrni pojas iz groblja u Lisičiću kraj Asserije /Lisičić (V. faza, 2. st. pr. Kr.- 1.st.), Arheološki muzej u Splitu

Preuzeto: Batović 1987, T. XLI. 27.; Majnarić-Pandžić 1998b, 354.

Slika 36. Liburnski srebrni nakit iz Nina / grob 82, Nin (V. faza, 3– 2. st. pr. Kr.), nepoznata lokacija

Preuzeto: Batović 1987, T. XLI. 27.; Majnarić-Pandžić 1998b, 354.

Slika 37. Liburnski privjesak s femininim atributima/ Nepoznato podrijetlo (V. faza, 5.- 1. st. pr. Kr.), nepoznata lokacija

Preuzeto: Batović 1987, T. XLI. 27.; Majnarić-Pandžić 1998b, 354.

Slika 38. Liburnski privjesak sa stiliziranom ženskom glavom / nepoznato podrijetlo; Asseria? (V. faza, 5.-1. st. pr. Kr.), Arheološki muzej u Splitu

Preuzeto: Marović 1970, T. III. 1.

Slika 39. Liburnska naušnica sa stiliziranom ženskom glavom / nepoznato podrijetlo (V. faza, 5.-1. st. pr. Kr.), Arheološki muzej u Splitu

Preuzeto: Batović 1960, 397.

- Slika 40. Koštane ukosnice sa ženskim glavama [1 – Nin (2. st.); 2 – Nin (2.st.); 3- Nin (2.st.); Muzej ninskih starina]**
Preuzeto: Batović 1981, sl. 1.
- Slika 41. Koštana ukosnica sa ženskim nagim likom / Nin (2. st.); Muzej ninskih starina**
Preuzeto: Batović 1981, sl. 1.; T. 22.
- Slika 42. Italsko-etruska imitacija korintske keramike (prema: Nikolanci 1973a, 106 – 107.)/ plato Rat nad Vičjom lukom na Braču (prva pol 6.st.); Arheološki muzej u Splitu**
Preuzeto: Nikolanci 1973a, 106 – 107.; T. XVIII.
- Slika 43. Arhajski alabastri s Visa / Vis (6. st.); Arheološki muzej Split, Područna arheološka zbirka Issa**
Preuzeto: Nikolanci 1968/1969, T. XXXIX
- Slika 44. Lekit / Vis (kasno 6. st.); Arheološki muzej Split, Split Grčko-helenistička zbirka**
Preuzeto: Kirigin 2010b, 108.; Poklečki Stošić 2010, 198.
- Slika 45. Kupa s očima i natpisom / Palagruža (kasno 6. st.); Arheološki muzej Split, Split Grčko-helenistička zbirka**
Preuzeto: Kirigin 2010b, 108.; Poklečki Stošić 2010, 198.
- Slika 46. Crvenofiguralni ulomak s prikazom grčkog boga slikara Semele /Palagruža (kasno 6. st.); zbirka Oreb**
Preuzeto: Poklečki Stošić 2010, 209.
- Slika 47. Fragment klazomenske keramike iz Zadra (prema: Nikolanci 1973a, 108 - 109.) / Forum u Zadru (kraj 6. st.); Arheološki muzej Zadar**
Preuzeto: Nikolanci 1973a, T. XVIII
- Slika 48. Skif / Nin – Solana, grob 106 (kraj 6. st. pr.); Arheološki muzej Zadar**
Preuzeto: Kirigin 2010a, 115.; Poklečki Stošić 2010, 204.
- Slika 49. Profil kamene glave iz Visa / iz više zbirke Dojmi (6. st. pr.); Arheološki muzej Split**
Preuzeto: Nikolanci 1973a, 102-103.
- Slika 50. Terakotna glava Dioniza / nepoznata provenijencija, zbirka M. Abramića (početak 5. st.); Arheološki muzej Split**
Preuzeto: Nikolanci 1973a, 90 - 91.; Poklečki Stošić 2010, 154.
- Slika 51. Arhajski brončani komast iz Dalmacije (prema: Nikolanci 1973a, 91 – 95. / nepoznata provenijencija (6. st.); Arheološki muzej Split**
Preuzeto: Nikolanci 1973a, 91 – 95.; T. XII

- Slika 52. Fenički ili grčki brončani recipijent s grifonom (prema: Nikolanci 1973a, 95 - 98.) / nepoznata provenijencija, Vis ili Salona? (6 ili 5. st.); Arheološki muzej Split**
Preuzeto: Nikolanci 1973a, 95 - 98.; T. XIII
- Slika 53. Brončani recipijent s kuglicama (prema: Nikolanci 1973a, 98 - 99.) / nepoznata provenijencija, srednja Dalmacija (6. st.); Arheološki muzej Split**
Preuzeto: Nikolanci 1973a, 98 - 99.; T. XIV
- Slika 54. Korintska piksida sa životinjskim frizom iz Salone / Salona (kraj 7. ili 6. st.); Arheološki muzej Split**
Preuzeto: Majnarić-Pandžić 1998a, 310.
- Slika 55. Trolisna enohoja s dva friza zvijeri / Blato na Korčuli, gradina Kopila? (7./6. st.); Dubrovački muzeji, Arheološki muzej**
Preuzeto: Kirigin 2010a, 115.; Poklečki Stošić 2010, 204.
- Slika 56. Ulomak s grafitom i Diomedovim imenom / Palagruža (5. st.); zbirka Oreb**
Preuzeto: Kirigin 2010b, 108.; Poklečki Stošić 2010, 198.
- Slika 57. Fragmenti italo-korintske keramike iz Zadra i tipovi posuda / zadarski Forum (zadnja četvrtina 7. st.; Arheološki muzej u Zadru)**
Preuzeto: Batović 1984, 45.; 49.
- Slika 58. Fragmenti italo-korintske keramike iz Zadra i tipovi posuda / zadarski Forum (zadnja četvrtina 7. st.; Arheološki muzej u Zadru)**
Preuzeto: Batović 1984, 47.
- Slika 59. Arheološki nalazi iz groba 6 u Osoru / Grob 6, Osor, otok Cres (9 – sredina 7. st.) / Arheološki muzej Istre u Puli**
Preuzeto: Mladin 1960, T. X – XIII
- Slika 60. Srebrni novac kralja Baleja iz risanske kovnice / Av: vladareva glava nalijevo; Rv: Artemida s bakljom u desnoj i dva koplja u lijevoj ruci [promjer: 18 x 15 mm; težina: 2,6 g; Arheološki muzej u Zagrebu]**
Preuzeto: Rendić- Miočević 1972/1973, 260-261.
- Slika 61. Srebrni novac kralja Baleja iz risanske kovnice /Av: vladareva glava nalijevo; Rv: Artemida s malo sačuvanih elemenata [promjer: 20 x 16 mm; težina: 2,5 g; Arheološki muzej u Zagrebu]**
Preuzeto: Rendić- Miočević 1972/1973, 261 -262.
- Slika 62. Srebrni novac kralja Baleja iz farske kovnice /Av: vladareva glava naslijevo; Rv: Artemida s bakljom i dva kratka koplja; Balejeva legenda [promjer: 16,5 x 15 mm; težina: 2,8 g; Arheološki muzej u Zagrebu]**
Preuzeto: Rendić- Miočević 1972/1973, 262.
- Slika 63. Srebrni novac kralja Baleja iz nepoznate kovnice / Av: vladareva glava nalijevo; Rv: Artemida s bakljom i dva kratka koplja; Balejeva legenda [promjer: 17 x 15,5 mm; težina: 3 g; Arheološki muzej u Zagrebu]**

Preuzeto: Rendić- Miočević 1972/1973, 263 -264.

Slika 64. Brončana glava božice Artemide (prema: Cambi 2002, 123 -130.)/ Arheološki muzej grada Visa

Preuzeto: autorska fotografija

Slika 65. Kipić sjedećeg ženskog lika / rano željezno doba, arhaika?; Arheološki muzej grada Visa

Preuzeto: autorska fotografija

Slika 66. Zavjetni natpis posvećeni Dijani iz Senja / 2.st., Gradski muzej Senj (kat. br. 32)

Preuzeto: Glavičić 1993/1994, 65 – 66.

Slika 67. Zavjetni natpis posvećeni Dijani iz Senja /2.st., Gradski muzej Senj (kat. br. 33)

Preuzeto: Glavičić 1993/1994, 66.

Slika 68. Novac s legendom KOPKYPAION / Av: Apolonova glava nadesno; Rv: klas i legenda KOPKYPAION [1 – Vis, Arheološki muzej u Zagrebu; 2 – Lumbarda (?), Arheološki muzej u Zagrebu]

Preuzeto: Rendić-Miočević 1980, 236.

Slika 69. Aribal / Blato na Korčuli, gradina Kopila (?) (7./6. st.); Dubrovački muzeji, Arheološki muzej

Preuzeto: Kirigin 2010, 115.;Poklečki Stošić 2010, 205.

Slika 70. Aribal (prema Kirigin 2010, 114.;Poklečki Stošić 2010, 205.: balzamarij)/ Blato na Korčuli, gradina Kopila (?) (6. st.); Dubrovački muzeji, Arheološki muzej

Preuzeto: Kirigin 2010, 114.;Poklečki Stošić 2010, 205.

10. POPIS KRATICA

AE	<i>L'Annee Epigraphique</i>
ANUBIH	<i>Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine</i>
BSA	<i>The British School at Athens</i>
CAH	<i>Cambridge Ancient History</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
FGrH	<i>Die Fragmente der Griechischen Historiker</i>
FHG	<i>Fragmenta Historicorum Graecorum</i>
GGM	<i>Geographi Graeci Minores</i>
GRBS	<i>Greek, Roman, and Byzantine Studies</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
ILS	<i>Inscriptiones Latinae Selecta</i>
ILS	<i>Inscriptiones Latinae Selectae</i>
ILJug	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt</i>
JAZU	<i>Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti</i>
JHS	<i>The Journal of Hellenic Studies</i>
LAW	<i>Lexikon der Alten Welt</i>
LGPN	<i>Lexicon of Greek Personal Names</i>
NP	<i>Der Neue Pauly</i>
PJZ	<i>Praistorija jugoslavenskih zemalja</i>
POxy	<i>Oxyrhynchus Papyri Project</i>
RE	<i>Pauly – Wissowa Real-Enzyklopädie</i>
RhM	<i>Rheinisches Museum für Philologie</i>
VAHD/ VAPD	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku/ povijest dalmatinsku</i>
VAMZ	<i>Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu</i>

11. POPIS IZVORA

Aeschylus, Agamemnon. Libation-bearers. Eumenides. Fragments, prijevod na engleski H. W. Smyth, London 1930.

Aeschylus, Prometheus Bound, komentar i prijevod I. Ruffell, London 2012.

Anonymous, The Homeric Hymns, prijevod D. J. Rayor, Berkeley 2004.

Apolodor, Knjiga grčke mitologije, uredio I. Brajković, Zagreb 2004.

Apollodorus and Hyginus, Apollodorus' Library and Hyginus' Fabulae, ur. R. Scott Smith & Stephen Trzaskoma, Indianapolis 2007.

Apollonius de Rhodes, Argonautiques, priredili i prijevod F. Vian i É. Delage, Paris 2002.

Apollonius of Rhodes, Argonautica: Book IV, predgovor i komentar R. Hunter, Cambridge 2015.

Apollonius of Rhodes, Jason and the Golden Fleece (The Argonautica), prijevod, predgovor i bilješke R. Hunter, Oxford- New York 1995.

Apolonije Rodanin, Doživljaji Argonauta, prijevod, predgovor, bilješke i kazalo B. Glavičić, Zagreb 2008.

Apolonije sa Rodosa, Ep o Argonautima, prijevod, komentar i uvodna studija M. Višić, Podgorica 1998.

Appian, The Civil Wars, uredio H. White. London 1899.

Aristotelus, Aristotelis opera omnia. Graece et latine cum indice nominum et rerum absolutissimi, uredio. A. F. Didot, Pariz 1854.

Athenaeus, The Deipnosophists, prijevod na engleski C. B. Gulick, Cambridge – London 1927.

Callimachus, Hymni et eprigrammata, ur. U. von Wilamowitz-Moellendorff, Berlin 1897.

Claudius Ptolemaeus, Geographia, ur. K. F. A. Nobbe, Leipzig 1843.

Die Fragmente der Griechischen Historiker, vol I – III, ur. F. Jacoby, Leiden 1957².

Diodorus of Sicily, Bibliotheca in Twelve Volumes, knjiga II – X, II, ur. C.H. Oldfather, Cambridge – London 1953.

Diogen Laertije, Životi i mišljenja istaknutih filozofa: u deset knjiga, ur. A. Vilhar, Beograd 1985³.

- Dionysius Periegetes. Graece et latine, cum vetustis commentariis et interpretationibus; Eustathii commentarii; Geographi graeci minores*, uredio G. Bernhardy, Leipzig 1828.
- Eshil, Sofoklo, Euripid, Grčke tragedije*, priredio Z. Dukat, prijevod: K. Rac i Z. Dukat, Zagreb 2005.
- Fragmenta historicorum graecorum*, ur. K. Müller, T. Müller i V. Langlois, Pariz 1841.
- Geographi Graeci Minores*, vol I- II, ur. K. Müller, Leipzig 1855 – 1861.
- Herodot, Povijest*, prijevod i komentar D. Škiljan, Zagreb 2007².
- Hesiod, The Homeric Hymns and Homeric Works and Days*. uredio H. G. Evelyn- White. Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1914.
- Hesiod, Poslovi i dani; Postanak bogova; Homerove himne*, prijevod B. Glavičić. Zagreb: Demetra 2005.
- Homer, Ilijada*, prijevod T. Maretić, uredio Stjepan Ivšić, Zagreb 1987⁸.
- Homer, Odiseja*, prijevod T. Maretić, uredio Stjepan Ivšić, Zagreb 1987⁵.
- Hyginus, Fabulae*, uredio, M. Schmidt. Jena 1872.
- Kalimah, . Himne ; Epigrami ; Fragmenti*, uredio B. Glavičić, Zagreb 2010.
- Ksenofont, Grčka povijest*, prijevod A. Galjanić, Zagreb 2002.
- Livy, The History of Rome: Books XXVIII-XXX With An English Translation*, ur. F. G. Moore, Cambridge Massachusetts – London 1949.
- Livy, The History of Rome: Books XXXV-XXXVII With An English Translation*. ur. E. T. Sage, Cambridge Massachusetts – London 1935.
- Lycophron. Alexandra*, uredio A. W. Mair, London 1921.
- Maurus Servius Honoratus, In Vergilii carmina comentarii. Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*, uredili H. Hagen i G. Thilo, Leipzig 1881.
- Publije Ovidije Nason, Metamorfoze*, preveo T. Maretić, Zagreb 1907.
- Pauzanija, Vodič po Heladi*, prijevod i komentar U. Pasini, Split 1989.
- Photius, Lexicon e codice Galeano*, uredio R. Porson, Leipzig 1823.
- Pindar, The Odes of Pindar including the Principal Fragments with an Introduction and an English Translation*, prijevod Sir J. Sandys, Cambridge Massachusetts – London 1937.

- Plinije Stariji, Zemljopis starog svijeta: Naturalis historia* III, IV, V i VI knjiga, prijevod i komentar U. Pasini, Split, 2004.
- Plinius Secundus, Naturalis Historia libri XXXVII*, ur. C. Mayhoff, Leipzig, 1906.
- Plutarch, Moralia: Quaestiones Graecae*, ur. F. Cole Babbitt. Cambridge Massachusetts – London 1936⁴.
- Polybius, Historiae*, ur. T. Büttner-Wobstt, Leipzig 1893.
- Pomponius Mela, Description of the World*, prijevod i komentar F. E. Romer, Michigan 1998.
- Publius Ovidius Naso, Metamorfoze*, prijevod Tomo Maretić, Zagreb /2008.
- Scylax Caryandensis*, „Periplus maris ad litora habitata Europae et Asiae et Libyae.“, u: *Geographi graeci minores*, ur. Karl Müller, Pariz 1855.
- Scymnus Chii, Periegesis quae supersunt*, ur. Hermann Theodor Dittrich. Leipzig 1846.
- Stephanus Byzantius, Ethnicii quae supersunt*, uredio A. Meineke. Berlin 1849.
- Strabo, Geographica*, ur. A. Meineke, Leipzig 1877.
- The Oxyrhynchus Papyri*, ur. B. P. Grenfell, A.S Hunt et al. (ur.), London 1898 - 1900.
- Tukidid, Povijest Peloponeskog rata*, prijevod S. Telar i D. Salopek, Zagreb 2009.
- Vergilije. Eneida*. Prev. B. Klaić. Zagreb: Globus media 2005.

12. POPIS LITERATURE

- Abramić 1940   Abramić, Mihovil, „Archäologische Forschung in Jugoslawien.“, *Bericht über den VI Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 21 – 26 August 1939*, Berlin 1940, 174 – 180.
- Alföldy 1961   Alföldy, Geza, „Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner.“, u: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 9, 3-4, Budimpešta 1961, 307 – 319.
- Alföldy 1965   Alföldy, Geza, *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.
- Antonelli 2000   Antonelli, Luca, *Kerkyraiká. Ricerche su Corcira alto arcaica tra Ionio e Adriatico*, Roma 2000.
- Auffarth 1997   Auffarth, Christoph, s. v. „Bendis.“, u: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike (NP)*, Band II (Ark – Ci), Stuttgart- Weimar 1997, coll. 558 –5 59.
- Bachoffen 1861 [1948]   Bachoffen, Johann Jacob, *Das Mutterrecht*, Basel 1861. (ponovo tiskano 1948.)
- Bahhuizen 1987   Bakhuizen, C. S., „The Continent and the Sea: Notes on Greek Activities in Ionic and Adriatic Waters.“, u: In *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (22 – 25 Octobre 1984)*, ur. Pierre Cabanes, Clermont-Ferrand 1987, 185–194.
- Barbarić 2006   Barbarić, Vedran, „Nekropola u Vičjoj luci i gradina Rat na otoku Braču.“, *VAPD* 99 (2006): 43 – 63.
- Barber 1961   Barber, Eric Arthur, s.v. „Apollonius (I) Rhodius.“, u: *The Oxford Classical Dictionary*, ur. M. Cary, J. D. Denniston, H. H. Schullard et al., Oxford, 1961⁵, 70.
- Bassignano 1987   Bassignano, Maria Silvia, „La Religione. Divinità, culti, sacerdozi.“, *Il Veneto nell' età romana I-II*, Verona 1987, 311 – 376.
- Batović 1955   Batović, Šime, „Nekoliko ilirskih antropomorfnih figura iz sjeverne Dalmacije.“, *Arheološki vestnik* 6/ 2 (1955): 233 – 247.

- Batović 1959 Batović, Šime, „Predmeti osobitih oblika s područja Liburna.“, u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, ur. G. Novak, V. Maštrović, sv. IV -V, Zadar 1959, 425 – 452.
- Batović 1960a Batović, Šime, „Iz ranog željeznog doba Liburnije.“, *Diadora* 1, 1960, 72 – 131.
- Batović 1960b Batović, Šime, „Predmeti osobitih oblika s područja Liburna II.“, u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, ur. G. Novak, V. Maštrović, sv. VI-VII, Zadar 1960, 393 -425.
- Batović 1965 Batović, Šime, „Die Eisenzeit aus dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen.“, *Archaeologia Iugoslavica* VI (1965): 55 – 71.
- Batović 1966 Batović, Šime, „Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali.“, *VAHD* 58 (1966): 47 - 74.
- Batović 1969 Batović, Šime, „Nin u prapovijesno doba.“, u: *Povijest grada Nina*, ur. G. Novak i V. Maštrović, Zadar 1969, 9 - 61.
- Batović 1973 Batović, Šime, „Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju.“, *Diadora* 6 (1973): 5 – 167.
- Batović 1981 Batović, Šime, „Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije.“, u: *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, ur. Š. Batović, Zadar 1981, 7 – 41.
- Batović 1984 Batović, Šime, „Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la côte orientale de l'Adriatique.“, *VAHD* 77 (1984): 37 – 62.
- Batović 1987 Batović, Šime, „Liburnska grupa.“, u: *PJZ* V, ur. A. Benac, Sarajevo 1987, 339 -390.
- Batović 2002 Batović, Šime, „Liburnska kulturna skupina.“, u: *U osvjet povijesti - od starijeg kamenog doba do Liburna: zbornik odabranih radova*, ur. Š. Batović, Zadar 2002, 662 – 694.
- Batović 2005 Batović, Šime, *Liburnska kultura*, Zadar 2005.
- Beaumont 1936 Beaumont, L. Richard, „Greek Influence in the Adriatic Sea Before the Fourth Century B.C.“, *JHS* 54 (1936): 159-204.
- Bethe 1907 Bethe, E., s. v. „Eumelos.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband XI,

- Band VI, 1 (Ephoros - Eutychos), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1907, coll. 1080 – 1081.
- Bianchi 1875   Bianchi, H. Graziela (ur.), *The Mythology of Greece and Rome with Special Relevance to its Art*, London 1875.
- Blakeway 1933   Blakeway, A., „Prolegomena to the study of Greek commerce with Italy, Sicily and France in eighth and seventh centuries B.C.“, *BSA* 33: 170 – 208.
- Blavatsky 1966   Blavatsky, V. D., „Osnivanje Apolonije ilirske.“, *VAHD* 68 (1966): 143 - 147.
- Blečić 2001   Blečić, Martina, „Prilog poznavanju antičke Tarsatike.“, *VAMZ*, 3, XXXIV (2001): 65 – 122.
- Blečić Kavur 2014   Blečić Kavur, Martina, „Dama iz Čikata.“, u: *Koper: Založba Univerze na Primorskem*, ur. J. Vinkler, Koper 2014, 9 - 47.
- Blečić Kavur i Podrug 2014   Blečić Kavur, Martina i Emil Podrug. „Nekropola gradine Velika Mrdakovica – grobovi starijeg željeznog doba.“, u: *VAPD* 107 (2014): 31 – 112.
- Braccesi 1971   Braccesi, Lorenzo, *Grecità adriatica; Un capitolo della colonizzazione greca in ocidente*, Bologna 1971.
- Braccesi 1994   Braccesi, Lorenzo, *Grecità di frontiera*, Padova 1994.
- Braccesi 1998   Braccesi, Lorenzo, „Gli Eubei e la geografia dell'Odissea.“, *Hesperia* 9 (1998): 11 – 23.
- Braccesi i Rossignoli 2001   L. Braccesi, „Hellenikòs Kolpos. Supplemento a Grecità adriatica.“, *Hesperia* 13(2001): 11 – 134..
- Brunšmid 1898   Brunšmid, Josip, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Beč 1898.
- Brusić 2010   Brusić, Zdenko, „Antička plovidba i trgovina s autohtonim zajednicama.“, *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010.)*, ur. J. Poklečki Stošić, Zagreb 2010, 102 - 103.
- Будимир 1950   Будимир, Милан, "Грци и Пеласти.", *Посебна издања Српске академије наука*, књига CLXVII, Одељење литературе и језика, књига II, ур. В. Петровић, Београд 1950, 149 – 192.

- Buljević, Ivčević et al. 1994   Buljević, Zrinka, Ivčević, Sanja, Mardešić, Jagoda, Višić-Ljubić, Ema, „Artes minores Salonae Christianae“, u: *Salona Christiana*, ur. E. Marin, Split 1994, 213 – 291.
- Burkert 1985   Burkert, Walter, *Greek Religion*. Harvard - Cambridge 1985.
- Bürchner 1922   Bürcher, L., s. v. „Korkyra.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband XXII, Band XI, 2 (Katoikoi - Kynegoi), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1922, coll. 1400 – 1416.
- Cambi 1980   Cambi, Nenad, „Enonska Venera Anzotika.“, *Diadora* 9 (1980): 273 – 279.
- Cambi 2002   Cambi, Nenad, „Head of the Goddess from Issa (the island of Vis).“, u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin, Split 2002, 303 -311.
- Cary, Denniston et al. 1961   Cary M., J. D. Denniston, H. H. Schullard et al. (ur.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford, 1961⁵.
- Carroll 1986   Carroll, P. Michael, *The Cult of the Virgin Mary: Psychological Origin*, Princeton: 1986.
- Castiglioni 2011   Castiglioni, Maria Paola. „Les étapes adriatiques du nostos des Argonautes: présences grecques et illyriennes à la lumière de la tradition littéraire.“, u: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité* 5, ur. P. Cabanes et J. Lamboley, Paris 2011, 715 – 733.
- Clarke 1999   Clarke, Katherine, *Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World*, Oxford 1999.
- Clauss 2000   Clauss, J. James, „Cosmos Without Imperium: The Argonautic Journey through Time.“ u: *Apolonius Rhodius, Hellenistica Groningana* 4, ur. M. A. Harder et al., Leuven 2000, 11-32.
- Conacher 1980   Conacher D. J., *Aeschylus' Prometheus Bound: A Literary Commentary*, Toronto-Buffalo-London 1980.
- Coppola 2002   Coppola, Alessandra, „I nomi dell'Adriatico.“, *Hesperia* 15 (2002): 101 – 107.

- Čače 1985 Čače, Slobodan, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, doktorska disertacija, Zadar 1985.
- Čače 1994/1995 Čače, Slobodan, „Plinije o otocima južne Liburnije.“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)* 34, 21 (1994/1995): 11 – 45.
- Čače 2002 Čače, Slobodan, „Corcira e la tradizione greca dell'espansione dei Liburni nell' Adriatico orientale.“, u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana* (ur. N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin), Split 2002, 83 -100.
- Čače i Kuntić-Makvić 2010 Čače, Slobodan i Bruna Kuntić-Makvić, „Pregled povijesti jadranskih Grka.“ u: *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010.)*, ur. J. Poklečki Stošić, Zagreb 2010, 63-73.
- Ćović 1967 Ćović, Borivoj, „Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i njenom zaleđu.“, u: *Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Posebna izdanja ANUBiH, knjiga LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 11*, ur. A. Benac, Sarajevo 1967, 7 – 41.
- Ćus-Rukonić 1982 Ćus-Rukonić, Jasminka, „Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja.“, u: *Zbornik Hrvatskog arheološkog društva: Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju (znanstveni skup, Mali Lošinj, 11. – 13. listopada 1979.)*, sv.7, ur. Ž. Rapanić, Zagreb 1982, 9 – 19.
- Ćus-Rukonić 2014 Ćus-Rukonić, Jasminka, *Najnovija arheološka nalazišta u gradu Cresu*, Mali Lošinj 2014.
- Dietrich 1894 Dietrich, A., s. v. „Aischylos.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band I, 1-2 (Aal - Apollokrates), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1894, coll. 1065 – 1084.
- Delage 1930 Delage, Émile, *La Géographie dans les Argonautiques d'Apollonos de Rhodes*, Bordeaux-Paris 1930.
- Dowden 1992 Dowden, Ken, *The Uses of Greek Mythology*, London – New York 1992.
- Dukat 2005 Dukat, Zdeslav, predgovor i komentar, u: *Grčke tragedije*, Zagreb 2005.

- Dunbabin 1948 Dunbabin, T. J., *Western Greek: The History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 B. C.*, Oxford 1948.
- Eitrem 1916 Eitrem, Hans, s. v. „Io.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband XVIII, 1 (Imperium - Iugum), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1916, coll. 1732 – 1743.
- Endsjø 1997/1998 Endsjø, Dag Øisten, „Placing the Unplaceable: The Making of Apollonius' Argonautic Geography.“, *GRBS* 38 (1997/1998): 373- 385.
- Faber 1980 Faber, Aleksandra, „Osor – Apsorus iz aspekta antičkog pomorstva.“, *Diadora* 9 (1980): 289 – 316.
- Fabricius 1938 Fabricius, E., s. v. „Phaiax.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband XXXVIII, Band XIX, 2 (Petros - Philon), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1938, coll. 1533 – 1536.
- Finkelberg 1998 Finkelberg, Margalit, “The *Geography of the Prometheus Vincitus*.” *RhM* 141 (1998): 119–41
- Flintoff 1986 Flintoff, E., „The Date of the Prometheus Bound“, *Mnemosyne* 39 (1986): 82 – 91.
- French 1994 French, Roger, *Ancient Natural History, Histories of Nature*, London - New York 1994.
- Furtwängler 1890a Furtwängler, Albert, s.v. „Afrodite in der Kunst.“, u: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, sv. I, ur. W. H. Roscher, Leipzig 1890, coll. 406 – 419.
- Furtwängler 1890b Furtwängler, Albert, s.v. „Gorgonen.“, u: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, sv. I, ur. W. H. Roscher, Leipzig 1890, coll. 1695 - 1727.
- Gabričević 1969 Gabričević, Branimir, „Antički spomenici otoka Visa.“, *Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji* 17, 1 (1969): 5-60.
- Gaffney, Čače et al 2002 Gaffney, Vincent, Čače Slobodan, John Hayes, Branko Kirigin, Peter Leach, Nikša Vujnović, „Secres Histories: the Pre-colonial Archaeological Context for Greek Settlement of the Central Adriatic Islands.“, u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*,

- ur. N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin, Split 2002, 25 - 50.
- Girardi Jurkić 1972   Girardi Jurkić, Vesna, „Rasprostranjenost kulta Magnae Matris na području Istre u rimsko doba.“, *Histria archaeologica* III/1 (1972): 39 – 76.
- Girardi Jurkić 1979/1981   Girardi Jurkić, Vesna, “Kontinuitet ilirskih kultova u rimsko doba na području Istre.”, *Jadranski zbornik* XI (1979–1981):, 147–172.
- Girardi Jurkić 2005   Girardi Jurkić, Vesna, *Duhovna kultura antičke Istre – kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, knjiga I, Zagreb 2005.
- Gisinger 1936   Gisinger, F., s. v. „Timagetos.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband XI, Band VI, 1 (Thesauros - Timomachos), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1936, coll. 1071 – 1073.
- Glavičić 1993   Glavičić, Miroslav, „Natpisi antičke Senije.“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)* 33, 20 (1993): 55 – 69.
- Glavičić 2008   Glavičić, Branimir, prijevod, predgovor, bilješke i kazalo, u: *Doživljaji Argonauta*, Zagreb 2008.
- Glogović 1982   Glogović, Dunja, „Predmeti starijeg željeznog doba iz grobova na Kavaneli kraj Osora.“, u: *Zbornik Hrvatskog arheološkog društva: Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju (znanstveni skup, Mali Lošinj, 11. – 13. listopada 1979.)*, sv.7, ur. Ž. Rapanić, Zagreb 1982, 33 - 43.
- Graef 1894   Graef, B., s. v. „Amazonas.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band I, 1-2 (Aal - Apollokrates), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1894, coll. 1754 – 1789.
- Graf 2010   Graf, Friz, „Gods in Greek Inscriptions: Some Methodological Questions.“, u: *The Gods of Ancient Greece: Identities and Transformations*, ur. J-N-Bremmer i A. Erskine, Edinburgh 2010, 55 – 81.
- Graillot 1912   Graillot, Henri, *Le culte de Cybèle mère des dieux à Rome et dans l'Empire romaine*, Paris 1912.
- Grevs 1990   Grevs, Robert, *Grčki mitovi*, prevela G. Mitrinović-Omičikus, Beograd 1990⁴.

- Guirand 1987 Guirand, Felix, *New Larousse Encyclopedia of Mythology*, prijevod R. Aldington i D. Ames, uvod R. Graces, London 1987.
- Hammond 1986a Hammond, N. G. L., „Illyris, Epirus and Macedonia“ u: *CAH*² III, 3, Cambridge 261 – 287.
- Hammond 1986b Hammond, N. G. L., *A History of Greece to 322 B. C.*, Oxford 1986³.
- Hanfmann 1961 Hanfmann, M. A. George, s.v. „Nymphs.“, u: *The Oxford Classical Dictionary*, ur. M. Cary, J. D. Denniston, H. H. Schullard et al., Oxford, 1961⁵, 615.
- Hansen 1996 Hansen, William, *Phlegon of Tralles' Book of Marvels*, uvod, prijevod i komentar W. Hansen, Exeter 1996.
- Hard 2004 Hard, Robin, *The Routledge Handbook of Greek Mythology*, London – New York 2004.
- Harrison 1908 Harrison, Jane Ellen, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, Cambridge 1908.
- Head 1911 Head, Barclay Vincent, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*, Oxford 1911².
- Heckenbach 1914 Heckenbach, Joseph, s. v. „Rea.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband I, Band I, 1 (Ra- Ryton), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1914, coll. 339 – 341.
- Heichelheim 1937 Heichelheim, Fritz, s. v. „Nymphai.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband XXXIV, Band XVII, 2 (Numen - Olympia), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1937, coll. 1527 – 1599.
- Herington 1967 Herington, C. J., „Aeschylus in Sicily.“, *JHS* 87 (1967): 74 – 85.
- Hiller 1991 Hiller, G., *Zur japodischen und liburnischen Früheisenzeit Norwest jugoslawiens*, doktorska disertacija, Heidelberg 1991.
- Höfer 1890 – 1894 Höfer, O., s.v. „Io.“, u: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, sv. II, ur. W. L. Roscher, Leipzig 1890 – 1894, coll. 263 - 280.

- Höfer 1909 – 1915 Höfer, O., s.v. „Taranucus.“, u: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, sv. IV, ur. W. L. Roscher, Leipzig 1909 - 1915, coll. 91.
- Holder 1904 Holder, Alfred, *Alt- celtischer Sprachschatz*, sv. II, Leipzig 1904.
- Holder 1909 – 1915 Holder, Alfred, s.v. „Sentona.“, u: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, sv. IV, ur. W. L. Roscher, Leipzig 1909 - 1915, coll. 710.
- Hoti 1990 Hoti, Marina, „Novi nalazi konsekrativnih rogova na Vučedolu.“, *Opuscula archaeologica* 14 (1990): 33- 42.
- Huber 1965 Huber, L., s. v. „Artemis.“, u: *Lexikon der Alten Welt(LAW)*, ur. K. Bartels i Klaus i L. Huber, Tübingen – Zürich 1965, coll. 336 – 338.
- Hunter 2015 Hunter, Richard, predgovor i komentar, u: *Argonautica: Book IV*, Cambridge 2015.
- Hunter i Sigel 1996 Hunter Richard i Dorothea Sigel, s. v. „Apollonios Rhodios.“, u: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike (NP)*, Band I (A- Ari), Stuttgart- Weimar 1996, coll. 873 – 879.
- Ilakovac 1981 Ilakovac, Boris, „Nakit u doba rimskog carstva.“, u: *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, ur. Š. Batović, Zadar 1981, 41 – 51.
- Jackson Knight 1961 Jackson Knight, William Francis, s.v. „Eumelus.“, u: *The Oxford Classical Dictionary*, ur. M. Cary, J. D. Denniston, H. H. Schullard et al., Oxford, 1961⁵, 344.
- Jennings Rose 1961 Jennings Rose, Herbert, s.v. „Amazons.“, u: *The Oxford Classical Dictionary*, ur. M. Cary, J. D. Denniston, H. H. Schullard et al., Oxford, 1961⁵, 41 - 42.
- Jennings Rose 1961 Jennings Rose, Herbert, s.v. „Artemis.“, u: *The Oxford Classical Dictionary*, ur. M. Cary, J. D. Denniston, H. H. Schullard et al., Oxford, 1961⁵, 104-105
- Jennings Rose 1961 Jennings Rose, Herbert, s.v. „Io.“, u: *The Oxford Classical Dictionary*, ur. M. Cary, J. D. Denniston, H. H. Schullard et al., Oxford, 1961⁵, 456.
- Jessen 1895 Jessen, O., s. v. „Argonautai.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*,

- Halbband III, Band II, 1 (Apollon- Artemis), ur.
G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1895,
coll. 743 – 787.
- Just 1991 Just, Roger, *Women in Athenian Law and Life*, London-
New York 1991.
- Katičić 1976 Katičić, Radoslav, *Ancient Languages of the Balkans*,
The Hague-Paris 1976.
- Katičić 1995 Katičić, Radoslav, *Illyricum mythologicum*, ur. A.
Goldstein, Zagreb 1995, 305 – 311.
- Katičić 1995a Katičić, Radoslav, „Antenor na Jadranu.“, u: *Illyricum
mythologicum*, ur. A. Goldstein, Zagreb 1995, 305 – 311.
- Katičić 1995b Katičić, Radoslav, „Azopova kći Kerkira na Korčuli.“, u:
Illyricum mythologicum, ur. A. Goldstein, Zagreb 1995,
399 -407.
- Katičić 1995c Katičić, Radoslav, „Podunavlje i Jadran u epu Apolonija
Rođanina.“, u: *Illyricum mythologicum*, ur. A. Goldstein,
Zagreb 1995, 31 -115.
- Katičić 1995c Katičić, Radoslav, „Heraklov sin Hilo na Jadranu .“, u:
Illyricum mythologicum, ur. A. Goldstein, Zagreb 1995,
387 - 399.
- Katičić 1995d Katičić, Radoslav, „Jonije Ilir .“, u: *Illyricum
mythologicum*, ur. A. Goldstein, Zagreb 1995, 161 – 183.
- Kerényi 1985 Kerényi, Karl, *Die Mythologie der Griechen: die Götter
und Menschenheitsgeschichten*, München 1985⁸.
- Kirigin 1990 Kirigin, Branko, „The Greeks in Central Dalmatia: Some
New Evidence.“, *Greek Colonists and Native
Populations, Proceedings of the First Australian
Congress of Classical Archaeology held in Honour of
Emeritus Professor A. D. Trendall*, ur. J.-P. Descoudres,
Canberra, Oxford 1990, 291-321.
- Kirigin 1996 Kirigin, Branko, „Arheolška baština Palagruže.“, u:
*Palagruža – jadranski dragulj (zbornik radova posvećen
stogodišnjici meteorološke postaje na Palagruži)*, ur. M.
Hodžić, Split-Kaštela 1996, 19 – 25.
- Kirigin 2010a Kirigin, Branko, „Otok Korčula (Κόρκιρα ή Μέλαινα,
Crna Korčula)“, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog
izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010.)*, ur. J.
Poklečki Stošić, Zagreb 2010, 113 -117.

- Kirigin 2010b Kirigin, Branko, „Palagruža: Diomedov otok ili uvod u početne veze Dalmacije s antičkim grčkim svijetom.“, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010.)*, ur. J. Poklečki Stošić, Zagreb 2010, 106 – 109.
- Kirigin 2010b Kirigin, Branko, „Isa.“, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010.)*, ur. J. Poklečki Stošić, Zagreb 2010, 119 - 124.
- Kirigin i Čače 1998 Kirigin Branko i Slobodan Čače, „Archaeological evidence for the cult of Diomedes in the Adriatic.“, *Hesperia* 9, 1998, 63 – 110.
- Kirigin et al. 2009 Kirigin, Branko, A. Johnson, M. Vučetić, Z. Lušić, „The Island of Diomedes – and Notes on Ancient Greek Navigation in the Adriatic.“, u: *A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*, ur. S. Forenbacher, Oxford 2009, 137 - 155.
- Kirk 1974 Kirk, G. S., *The Nature of Greek Myths*, London 1974.
- Knaack 1895 Knaack, G., s. v. „Apollonius.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband III, Band II, 1 (Apollon- Artemis), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1895, coll. 126 – 134.
- Kolendo 2005 Kolendo, Jerzy, „La conoscenza dei terriotti dell'Europa centrale nel mondo Greco (VI – V sec. A. C.).“, u: *Dall'Indo a Thule: i Greci, i Romani, gli Altri*, ur. A. Aloni i L. de Finis, Trento 1996, 79 - 89.
- Kozličić 1990 Kozličić, Mithad, *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Split 1990.
- Križman 1997 Križman, Mate, *Antička svjedočanstva o Istri, Pula 1997²*.
- Kukoč 1985 Kukoč, Sineva, „Prapovijesni kipić s Čikata na otoku Lošinju.“ *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)* 11 (1985): 5 – 15.
- Kukoč 1998 Kukoč, Sineva, „Grčki simboli u ilirskom svijetu.“ *Opuscula archaeologica* 22 (1998): 7 – 26. i 62.
- Kukoč 2004 Kukoč, Sineva, „Nadin - humak 13“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 1 (2004): 192 – 194.

- Kukoč 2010 Kukoč, Sineva, „Osvrt na spaljivanje pokojnika u liburnskom kulturnom kontekstu“, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu* 27, 1 (2010): 95 - 110.
- Kuntić-Makvić 1982 Kuntić-Makvić, Bruna, „Žrtvenik iz Varvarije posvećen božici Izidi.“, *Arheološki radovi i rasprave Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 8 -9, Zagreb 1982, 151 – 157.
- Kuntić-Makvić 1997 Kuntić-Makvić, Bruna, „VADICA, APLI FILIA VIVA FECIT.“, u: *Predci i predteči – mitove i utopii na Balkanite*, Blagoevgrad, 1997, 434–440.
- Kuntić-Makvić 2001 Kuntić-Makvić, Bruna, „Ljepokosa Korkira.“, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva: Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova (znanstveni skup, Vela Luka i Korčula, 18. – 20. travnja 1991.)*, sv. 20, ur. B. Čečuk, Zagreb 2001, 169 -181.
- Kuntić-Makvić 2004 Kuntić-Makvić, Bruna, „Otok Zeusove kćeri.“, u: *Međunarodno arheološko savjetovanje „Kultovi i vjerovanja kroz povijesna razdoblja“ Pula 23. – 27. studenoga 2004.*(knjižica sažetaka), Pula 2004, 44 – 45.
- Kurilić 1994/1995 Kurilić, Anamarija, „Obitelj u ranorimskoj Liburniji.“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)* 34, 21 (1994/1995): 47 – 83.
- Kurilić 2004 Kurilić, Anamarija, *Epigrafski spomenici na prostoru Novalje* (2. dopunjeno izdanje), Novalja-Zadar 2004.
- Kurilić 2006 Kurilić, Anamarija, „Vladajući sloj Aserije: magistrati i dobročinitelji, te njihove familije i obitelji.“, *Asseria* 4 (2006): 7 – 72.
- Kurilić 2008 Kurilić, Anamarija, *Ususret Liburnima: Studije o društvenoj povijesti ranorimske Liburnije*, Zadar 2008.
- Larson 2001 Larson, Jennifer, *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore*, New York 2001.
- Laqueur 1936 Laqueur, Richard, s. v. „Timaíos.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband XI, Band VI, 1 (Thesauros - Timomachos), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1936, coll. 1416 – 1417.
- Latte 1960 Latte, Kurt, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960.

- Lesky 2001   Lesky, Albin. *Povijest grčke književnosti*; preveo Zdeslav Dukat, Zagreb 2001.
- Ley 1997   Ley, Anne, s. v. „Artemis.“, u: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike (NP)*, Band II (Ark – Ci), Stuttgart- Weimar 1997, coll. 53 – 59.
- Liddel i Scott 1996   Liddell, Henry George, Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996.
- Lisičar 1951   Lisičar, Petar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje 1951.
- Lisičar 1973   Lisičar, Petar, „Cenni sulla ceramica antica.“ *Archaeologia Iugoslavica* XIV(1973): 3 – 27.
- Lucio 1674   Lucio, Giovanni, *Historia di Dalmatia, et in particolare delle Città di Trav', Spalatro e Sebenico... descritta da Giovanni Lvcio*, Venezia 1674.
- MacRae 1909   MacRae, D. A., „The Date of the Extant Prometheus of Aeschylus.“, *The American Journal of Philology* 30, 4 (1909): 405 - 415.
- Majnarić-Pandžić 1998a   Majnarić-Pandžić, Nives, „Kasno brončano doba (od približno 1300. do približno 750. godine prije Krista).“ u: *Prapovijest*, ur. S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić, Zagreb 1998, 194 - 220.
- Majnarić-Pandžić 1998b   Majnarić-Pandžić, Nives, „Liburnska grupa u starije željezno doba 9. – 4. stoljeće prije Krista.“ u: *Prapovijest*, ur. S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić, Zagreb 1998, 306 – 318.
- Majnarić-Pandžić 1998c   Majnarić-Pandžić, Nives, „Helenističko razdoblje na istočnom Jadranu (3. do 1. stoljeće prije Krista).“ u: *Prapovijest*, ur. S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić, Zagreb 1998, 349 – 358.
- Makarović 1982   Makarović, Samo (ur.), *Peljar I, Jadransko more – istočna obala*, Split 1982³.
- Malkin 1996   Malkin, Irad, „The Polis Between Myths of Land and Territory.“ u: *The role of religion in the early Greek Polis. Third international seminar on ancient Greek cult. Swedish Institute at Athens*, ur. R. Hägg, Stockholm 1996, 9 - 19.
- Malkin 1998a   Malkin, Irad, *The Returns of Odysseus: Colonization and Ethnicity*, Berkley – Los angeles 1998.

- Malkin 1998b   Malkin, Irad, „Ithaka, Odysseus and the Euboeans in the eighth century.“ u: *Euboica: L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, ur. M. Bats i B. d'Agostino, Napoli 1998, 1 - 10.
- Marin 1987   Marin, Emilio, „Salona Christiana“, *VAHD* 80 (1987): 50 – 87.
- Marović 1970   Marović, Ivan, „Nekoliko neobjelodanjenih srebrnih predmeta s liburnskog područja u Arheološkom muzeju u Splitu.“, u: *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*, ur. V. Mirosavljević, D. Rendić-Miočević, M. Suić, Zagreb 1970, 265 -284.
- Mastrocinque 1988   Mastrocinque, Attilio, *Da Cnido a Corcira Melaina: uno studio sulle fondazioni greche in Adriatico*, Trento 1988.
- Mastrocinque 1995   Mastrocinque, Attilio, „Aspetti della religione pagana a Concordia e nell'alto Adriatico.“, u: *Concordia e la X regio. Giornate di studio in onore di Dario Bertolini nel centenario della morte* (Atti del convegno Portogruaro 22 – 23 ott. 1994.), edd. P. Croce Da Villa, Padova 1995, 272 – 296.
- Mayer 1957   Mayer, Anton, *Die Sprache der alten Illyrer*, sv. I, Beč 1957.
- Mayor i Dobson 2001   Mayor, Adrienne i Alan P. Dodson, *The First Fossil Hunters. Paleontology in Greek and Roman Times*, Princeton 2001.
- Medini 1984a   Medini, Julijan, „Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji.“, *Dometi* 17 (1984): 7 – 32.
- Medini 1984b   Medini, Julijan, „Latra – dea Neditarum“, u: *Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Posebna izdanja ANUBiH, knjiga LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga* 11, ur. A. Benac, Sarajevo 1984, 223 -243.
- Meuli 1921   Meuli, Karl, *Odyssee und Argonautika: Untersuchungen zur griechischen Sagengeschichte und zum Epos*, Berlin 1921.
- Meyer 1980   Meyer, Eduard, s.v. „Astarte.“, u: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, sv. I, ur. W. H. Roscher, Leipzig 1890, coll. 645 – 655.

- Migotti 1986 Migotti, Branka, „Grčka helenistička keramika iz Starog Grada na Hvaru (I).“ *VAMZ XIX* (1986): 147 -179.
- Milićević Bradač i Karavanić 2015 Milićević Bradač, Marina i Ivor Karavanić, „Flegon iz Trala i fosili Dalmacije.“, *VAHD* 108 (2015): 109 – 118.
- Mladin 1960 Mladin, Josip, „Iskapanje ilirskog tumula u Osoru na otoku Cresu.“, *Jadranski zbornik: prilozi za povijest Istre, Rijeke i hrvatskog primorja IV*, Rijeka-Pula 1960, 211 – 240.
- Morford i Lenardon 2003 Morford P. O. Mark i Robert J. Lenardon, *Classical Mythology*, New York – Oxford 2003⁷.
- Morgan 1998 Morgan, Catharine, „Euboians and Corinthians in the Area of the Corinthian Gulf.“ u: *Euboica: L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, ur. M. Bats i B. d'Agostino, Napoli 1998, 281-302.
- Murray 1962 Murray, Gilbert, *Aeschylus: the Creator of Tragedy*, Oxford 1962.
- Musitelli 2014 Musitelli, Sergio, *Early traces of paleoanthropology and comparative anatomy in ancient paradoxography*, Research: <http://www.labome.org/research/Early-traces-ofpaleoanthropology-and-comparative-anatomy-in-ancient-paradoxography.html> (pristupljeno 04.04. 2016.)
- Nadareishvili 2010/2011 Nadareishvili, Ketevan, „The myth of Apsyrtos in the Ancient Sources.“, *Phasis* 13-14 (2010/2011): 60 – 72.
- Nikolanci 1968/1969 Nikolanci, Mladen, „Bilješke o korintskim vazama na Visu.“, *VAHD* 70 -71 (1968/1969): 149 – 153.
- Nikolanci 1973a Nikolanci, Mladen, „Arhajski import u Dalmaciji.“, *VAHD* 68, 1973, 89-118.
- Nikolanci 1973b Nikolanci, Mladen, „Otok Faros prije dolaska Parana.“, *Hvarski zbornik* 1, Hvar 1973, 105-123.
- Nikolanci 1989a Nikolanci, Mladen, „Iris Illyrica.“, *VAHD* 82 (1989): 63 – 80.
- Nikolanci 1989b Nikolanci, Mladen, „Paros, Pityeia-Pityussa i Anchiale u jadranskoj Iliridi.“, *VAHD* 82, 1989, 35-62.
- Nikolanci 1989c Nikolanci, Mladen, „Crna Korkira i poluotok Pelješac.“, *VAHD* 82 (1989): 81 - 93.

- Nikolanci 1989d   Nikolanci, Mladen, „O brončanoj posudi s kuglicama na rubu.“, *VAHD* 82 (1989): 191 - 196.
- Nikolanci 1989e   Nikolanci, Mladen, „O Liburnu Joniju.“, *VAHD* 82 (1989): 13 - 34.
- Nikolanci 1997/1998   Nikolanci, Mladen, „Crateae - Celadussae.“, *VAHD* 90 - 91 (1997 - 1998): 89 - 99.
- Nikoloska 2010   Nikoloska, Aleksandra, *Aspects of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia*, Oxford 2010.
- Pallotino 2008   Pallotino, Massimo, *Etruščani: etruskologija*, prijevod M. Kovačić i T. Begović, Zagreb 2008.
- Pare 1998   Pare, C. F. E., „Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa: Teil 1. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11. – 8. Jahrhundert v. Chr.)“, u: *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum* 45, 1, Mainz 1998, 293 – 433.
- Pearson 1938   Pearson, Lionel, „Apollonius of Rhodes and the Old Geographers.“, *American Journal of Archaeology* 59 (1938): 443 -459.
- Peter 1890   Peter, R., s.v. „Bona Dea.“, u: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, sv. I, ur. W. H. Roscher, Leipzig 1890, coll. 789 – 795.
- Peroni 1976   Peroni, Renato, „La „Koine“ adriatica e il suo processo di formazione.“, u: *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi. Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X. 1972.*, ur. M. Suić, Zagreb 1976, 95 – 115.
- Petrović 2010   Petrović, Ivana, „Transforming Artemis: from the Goddess of the Outdooors to City Goddess.“, u: *The Gods of Ancient Greece: Identities and Transformations*, ur. J. N. Bremmer i A. Erskine, Edinburgh 2010, 209 - 228.
- Pfister 1912   Pfister, Friedrich, *Der Reliquienkult im Altertum* II, Giesen 1912.
- Philipp 1922   Philipp, M., s. v. „Korkyra.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband XXII,

- Band XI, 2 (Katoikoi - Kynegoi), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1922, coll. 1416 – 1417.
- Poklečki Stošić 2010 Poklečki Stošić, Jasminka (ur.), *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010.)*, ur. J. Poklečki Stošić, Zagreb 2010.
- Pollux 1824 Pollux, Julius i Wilhelm Dindorf, *Onomasticon cum annotationibus interpretum*, Leipzig 1824.
- Prontera 1996 Prontera, Francesco, „Maritime Communications.“ u: *The Western Greeks: Classical Civilization in the Western Mediterranean*, ur. Giovanni Pugliese Carratelli, London, 1996, 201- 208.
- Pugliese Carrateli 1996 Pugliese Carrateli, Giovanni, “Outline of the Political History of the Greeks in the West.” u: *The Western Greeks: Classical Civilization in the Western Mediterranean*, ur. Giovanni Pugliese Carratelli, London, 1996, 141-176.
- Radić i Bass 2002 Radić Dinko i Byron Bass, „Back to the Current Greek Reality on Korčula: The Ground Situation Reviewed, New Evidence, and Future Investigations.“ u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin, Split 2002, 289 – 299.
- Rendić- Miočević 1954 Rendić-Miočević, Duje „Da li je na Braču bilo grčkih kolonija?“, u: *Brački zbornik*, ur. A. Jutronić, Split 1954, 90 – 95.
- Rendić-Miočević 1964 Rendić – Miočević, Duje, „Ballaios et Pharos.“, *Archaeologia Iugoslavica* 5 (1964): 83 – 92.
- Rendić-Miočević 1967 Rendić- Miočević, Duje, „Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku.“, u: *Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Posebna izdanja ANUBiH, knjiga V, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 2*, ur. A. Benac, Sarajevo 1967, 139 – 156.
- Rendić-Miočević 1972/1973 Rendić-Miočević, Duje, „Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu.“, *VAMZ* 3, sv. VI – VII (1972/1973): 253 – 265.
- Rendić-Miočević 1980 Rendić-Miočević, Duje, „O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule.“, *Diadora* 9 (1980): 229 – 250.
- Rendić-Miočević 1984 Rendić-Miočević, Duje, „Umjetnost Ilira u antičko doba.“, u: *Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Posebna izdanja ANUBiH, knjiga LXVII, Centar za balkanološka*

- ispitivanja knjiga* 11, ur. A. Benac, Sarajevo 1984, 65-81.
- Room 2003   Room, Adrian, *Who's Who in Classical Mythology*, New York 2003.
- Roscher 1890   Roscher, Wilhelm Heinrich (ur.), *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, sv. I, Leipzig 1890.
- Roscher 1909 – 1915   Roscher, Wilhelm Heinrich (ur.), *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, sv. IV, Leipzig 1909 -1915.
- Rose 1947   Rose, H. J., „On an epic idiom in Aeschylus.“, *Eranos* 45 (1947): 88 – 99.
- Rossignoli 2004   Rossignoli, Benedetta. *L'Adriatico greco: culti e miti minori*, Rim 2004.
- Ruffell 2012   Ruffell, Ian, komentar i prijevod, u: *Aeschylus, Prometheus Bound*, London 2012.
- Sakellariou 1996   Sakellariou, Michail, „The Metropolises of the Western Greek Colonies.“ u: *The Western Greeks: Classical Civilization in the Western Mediterranean*, ur. Giovanni Pugliese Carratelli, London, 1996, 177 – 188.
- Schaefer 1920   Schaefer, Theodor, s. v. „Sabazios.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband XLIX, Band II, 1 (Saale - Sarmathon), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1920, coll. 1540 – 1551.
- Schmidt 1941   Schmidt, Johanna, s. v. „Phleius.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband XXXIX, Band XX, 1 (Philon - Pignus), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1941, coll. 269 – 290.
- Selem 1997   Selem, Petar, *Izidin trag: egipatski kulni spomenici u rimskom Iliriku*, Split 1997.
- Senc 1988   Senc, Stjepan, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb 1988².
- Seymour 1879   Seymour, T.D., „On the Date of the Prometheus of Aeschylus.“, *Transactions of the American Philological Association* 10 (1879): 111 – 124.

- Sisakou 2014   Sistakou, Evina, „Mapping Counterfactuality in Apollonius' Argonautica.“, u: *Geography, Topography, Landscape: Configurations of Space in Greek and Roman Epic*, ur. M. Skempis i I. Ziogas, Berlin- Boston, 2014, 161 -181.
- Sommerstein 1996   Sommerstein, H. Alan, *Aeschylean Tragedy*, Bari 1996.
- Stanford 1937/1938   Stanford, W. B., „Traces of Sicilian Influence in Aeschylus.“, u: *Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C: Archaeology, Celtic Studies, History, Linguistics, Literature* 44 (1937/1938): 229 – 240.
- Starè 1970   Starè, Francè, „Dva prazgodovinska groba z dalmatinske obale.“, u: *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*, ur. V. Mirosavljević, D. Rendić-Miočević, M. Suić, Zagreb 1970, 189 – 209.
- Sticotti 1908   Sticotti, Piero, „Epigrafi romane d'Istria.“, Atti e Memorie della Società Istriana di Archaeologia e Storia Patria 24, (1908): 202 – 237.
- Stipčević 1981   Stipčević, Aleksandar, „Kultni simboli kod Ilira – građa i prilozi sistematizaciji.“, u: *Posebna izdanja ANUBiH, knjiga LIV, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga* 10, ur. A. Benac, Sarajevo 1981, 5 – 201.
- Suić 1950/1951   Suić, Mate, „Liburnski nadgrobni spomenik („Liburnski cipus“).“, *VAHD* LIII (1950/1951): 59 -95.
- Suić 1955a   Suić, Mate, „Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu.“, *Rad JAZU*, knjiga 306 (1955): 121 – 185.
- Suić 1955b   Suić, Mate, „Granice Liburnije kroz stoljeća.“, u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, ur. G. Novak, V. Maštrović, sv. I, Zadar 1955, 273 – 293.
- Suić 1962/1963   Suić, Mate, „Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira.“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 4 (1962/1963): 44 – 59.
- Suić 1969   Suić, Mate, „Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici.“, u: *Povijest grada Nina*, ur. G. Novak i V. Maštrović, Zadar 1969, 61 – 96.
- Suić 1981   Suić, Mate, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.
- Šašel Kos 2006   Šašel Kos, Marjeta, „Histrian and Liburnian Goddesses.“, u: *Mediterranean Myths from Classical*

- Antiquity to the Eighteen Century*, Ljubljana 2006, 63 - 81.
- Thalmann 2011   Thalmann, G. William, *Apollonius of Rhodes and the Spaces of Hellenism: Classical Culture and Society*, Oxford-New York 2011.
- Vian i Delage 2002   Vian, Francis i Émile Delage, komentar i prijevod, u: *Argonautiques*, Paris 2002.
- Vilogorac Brčić 2012   Vilogorac Brčić, Inga, *Sljedbenici Velike Majke na tlu Hrvatske u rimsko doba*, doktorski rad, Zagreb 2012.
- Vinski 195   Vinski, Zdenko, „Ein liburnischer Depotfund aus Baška.“, *Archaeologia Iugoslavica* II (1956): 19 – 30.
- Višić 1998   Višić, Marko, prijevod, komentar i uvodna studija, u: *Ep o Argonautima*, Podgorica 1998.
- Vorano 2006   Vorano, Tullio, *Vodič muzeja – Narodni Muzej Labin: Pučko otvoreno učilište Labin*, Labin 2006.
- Wallace Pickard- C.1961   Wallace Pickard – Cambridge, Arthur, s.v. „Aeschylus.“, u: *The Oxford Classical Dictionary*, ur. M. Cary, J. D. Denniston, H. H. Schullard et al., Oxford, 1961⁵, 14 – 16.
- Wernicke 1895   Wernicke, Karl, s. v. „Artemis.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband III, Band II, 1 (Apollon- Artemis), ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1895, coll. 1336 – 1440.
- West 1990   West, L. Martin, *Studies in Aeschylus*, Stuttgart 1990.
- Wilkes 1969   Wilkes, John Joseph, *Dalmatia*, London 1969.
- Wissowa 1912   Wissowa, Georg, *Religion und Kultus der Römer*, München 1912. (ponovo tiskano 1971.)
- Zaninović 1982   Zaninović, Marin, „Otoci Kvarnerskog zaljeva – arheološko strateška razmatranja.“ u: *Zbornik Hrvatskog arheološkog društva: Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju (znanstveni skup, Mali Lošinj, 11. – 13. listopada 1979.)*, sv.7, ur. Ž. Rapanić, Zagreb 1982, 43 – 51.
- Zaninović 1988   Zaninović, Marin, „Liburnia militaris.“ *Opuscula archaeologica* 13 (1988): 43-67.

- Zaninović 2005   Zaninović, Marin, „Influssi mediterranei antichi nell'Ilirico.“, *Dall'Indo a Thule: i Greci, i Romani, gli Altri*, ur. A Aloni i L. de Finis, Trento 1996, 363 - 379.
- Zaninović 2005   Zaninović, Marin, „Apsorus i Crexa na jadranskom putu.“, *Senjski zbornik* 32, 2005, 5 -24.
- Zaninović 2013   Zaninović, Marin, „Liburni iz Anatolije.“, *Arheološki radovi i rasprave* 17 (2013): 7 -54.
- Zaninović 2015   Zaninović, Marin, *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015.
- Zielgler 1912   Ziegler, Konrat, s. v. „Gorgonen.“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband XIV, Band VII, 2 (Glykyrriza - Helikeia), ur. G.Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, Stuttgart 1912, coll. 1629 - 1655.

13. POPIS PRIRUČNIKA I LEKSIKONA

LAW 1965	Bartels, Klaus i Ludwig Huber (ur.), <i>Lexikon der Alten Welt</i> , Tübingen – Zürich 1965.
Leksikon antičkih autora 1996	Bricko, Marina, Novaković Darko, Salopek Damir, Šešelj Zlatko, Škiljan, Dubravko, <i>Leksikon antičkih autora</i> , priredio D. Škiljan, Zagreb 1996.
NP I 1996	Hubert Cancik & Helmuth Schneider, <i>Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike</i> , Band I (A- Ari), Stuttgart-Weimar 1996.
NP II 1997	Hubert Cancik & Helmuth Schneider, <i>Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike</i> , Band II (Ark - Ci), Stuttgart-Weimar 1997.
PWRE I-II 1894	Wissowa, Georg, Kroll Wilhelm i Karl Mittelhaus (ur), <i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , Halbband I - II, Band I, 1-2 (Aal - Apollokrates), Stuttgart 1894.
PWRE II 1894	Wissowa, Georg, Kroll Wilhelm i Karl Mittelhaus (ur), <i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , Halbband II, Band I, 1 (Alexandros - Apollokrates), Stuttgart 1894.
PWRE III 1895	Wissowa, Georg, Kroll Wilhelm i Karl Mittelhaus (ur), <i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , Halbband III, Band II, 1 (Apollon- Artemis), Stuttgart 1895.
PWRE XI 1907	Wissowa, Georg, Kroll Wilhelm i Karl Mittelhaus (ur), <i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , Halbband XI, Band VI, 1 (Ephoros - Eutychos), Stuttgart 1907.
PWRE XIV 1912	Wissowa, Georg, Kroll Wilhelm i Karl Mittelhaus (ur), <i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , Halbband XIV, Band VII, 2 (Glykyrriza - Helikeia), Stuttgart 1912.
PWRE XLVIII 1914	Wissowa, Georg, Kroll Wilhelm i Karl Mittelhaus (ur), <i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , Halbband XLVIII, Band I, 1 (Ra- Rytton), Stuttgart 1914.

- PWRE XVIII 1916   Wissowa, Georg, Kroll Wilhelm i Karl Mittelhaus (ur),
*Paulys Realencyclopädie der classischen
Altertumswissenschaft*, Halbband XVIII, IX, 1
(Imperium - Iugum), Stuttgart 1916.
- PWRE XLIX 1920   Wissowa, Georg, Kroll Wilhelm i Karl Mittelhaus (ur),
*Paulys Realencyclopädie der classischen
Altertumswissenschaft*, Halbband XLIX, Band II, 1
(Saale - Sarmathon), Stuttgart 1920.
- PWRE XXII 1922   Wissowa, Georg, Kroll Wilhelm i Karl Mittelhaus (ur),
*Paulys Realencyclopädie der classischen
Altertumswissenschaft*, Halbband XXII, Band XI, 2
(Katoikoi - Kynegoi), Stuttgart 1922.
- PWRE LVIII 1936   Wissowa, Georg, Kroll Wilhelm i Karl Mittelhaus (ur),
*Paulys Realencyclopädie der classischen
Altertumswissenschaft*, Halbband LVIII, Band VI, 1
(Thesauros - Timomachos), Stuttgart 1936.
- PWRE XXXIV 1937   Wissowa, Georg, Kroll Wilhelm i Karl Mittelhaus (ur),
*Paulys Realencyclopädie der classischen
Altertumswissenschaft*, Halbband XXXIV, Band XVII, 1
(Numen - Olympia), Stuttgart 1937.
- PWRE XXXVIII 1938   Wissowa, Georg, Kroll Wilhelm i Karl Mittelhaus (ur),
*Paulys Realencyclopädie der classischen
Altertumswissenschaft*, Halbband XXXVIII, Band XIX,
1 (Petros - Philon), Stuttgart 1938.
- PWRE XXXIX 1941   Wissowa, Georg, Kroll Wilhelm i Karl Mittelhaus (ur),
*Paulys Realencyclopädie der classischen
Altertumswissenschaft*, Halbband XXXIX, Band XX, 1
(Philon - Pignus), Stuttgart 1941.

14. POPIS INTERNETSKIH BAZA PODATAKA

http://www.attalus.org	Attalus : sources for Greek & Roman history
http://www.documentacatholicaomnia.eu/	Documenta Catholica Omnia, Omnium Paparum, Conciliorum, Ss Patrum, Doctorum Scriptorumque Ecclesiae qui ab Aevo Apostolico ad usque Benedicti XVI Tempora Floruerunt
http://www.britannica.com	Encyclopædia Britannica Online
https://archive.org	Internet Archive: Digital Library of Free Books, Movies, Music & Wayback Machine
http://www.jstor.org	JSTOR
http://remacle.org/	L'Antiquité Grecque et Latine du moyen Âge
http://www.brill.com	New Pauly Online – Encyclopaedia of the Ancient World
http://www.persee.fr	Persée: Portail de revues en sciences humaines et sociales
http://www.perseus.tufts.edu	Perseus Digital Library, Tufts University, ed. Gregory R.Crane
http://pleiades.stoa.org	Pleiades: A community-built gazetteer and graph of ancient places © Ancient World Mapping Center and Institute for the Study of the Ancient World
http://muse.jhu.edu	Project MUSE
http://www.beazley.ox.ac.uk	Resources – The Classical Art Research Centre and The Beazley Archive
http://www.tabula-peutingeriana.de	TABVLA PEVTINGERIANA, ed. Martin Weber
http://www.library.theoi.com/	Theoi E-Texts Library of Classical Greek and Roman Literature